

7/1224 P 419 УНИВ. БИБЛИОТЕКА
И. Бр. 124258

О ЦРНОГОРЦИМА

ПИСМА СА ЦЕТИЊА 1878. ГОДИНЕ

ОД

ЉУБ. П. НЕНАДОВИЋА.

- 16, 17, 18 - 19, -

ИЗДАЊЕ

КЊИЖАРЕ ТАСЕ СТОЈАНОВИЋА У ВАЉЕВУ.

У НОВОМ САДУ 1889.

Штампарија А. Пајевића.

СВОЈИНА
ВЛАД. П. ЈОВАНОВИЋА

Бр.

О ЦРНОГОРЦИМА.

I.

Киша и рат, ма колико да их по кад кад желимо, брзо се досаде. — Не ћу вам говорити о јуначким бојевима и славним победама. О томе се доста писало и певало. Сав ваздух Европе преспун је дима од пушчаног праха; сваки листић артије што узмете у руке само о томе говори. Ни једна нова слика неће вам пред очи доћи, на којој не видите шаторе, топове, рањенике, лешеве и срушене куће. Турска, као болани Дојчин, дигла се са своје самртне постеље, да са српством последњи мегдан подели. Она је пала за на век. Ова њена борба била је ужасна. И варвари имају своја начела за која радосно умиру. Долазак Турака у Европу и одлазак, дуго ће се памтити. Њихови трагови врло су кржави. Кад су долазили, прве њихове стреле и копља ударише у српске груди. После пет стотина година, кад полазе из Европе последња зрна из пушака што их стижу, српска су. Топови са освојенога Ниша и Никшића, јављају светској историји: да је српски народ остао жив; да је надживио и надјуначио турско царство у Европи. Кроз векове водила се ова тешка борба; кроз векове спомиња ће је српске гусле. — И Шпанске песме сећају се јоште борбе противу пророкових војника.

Српски народ одржао се у животу према варварима на бојном пољу; где се год питало за јунаштво, свуда се могао с поносом усправити и стати поред других народа. Хоће ли се моћи на пољу културе и индустрије одржати, и с другим народима упоредити; — то зависи од идућих нараштаја и светских догађаја. Ма колике опасности да се из далека и из близа виде, нека не губи поуздање у себе. Нека се сећа да и такве борбе кроз векове трају; а будућност стоји у несталној, несташној руци, коју нико не може видети. Мали остров Хелголанд, ма колико да га немачко море са свих страна рови, још ће хиљаде година на свом месту стојати. Валови морски и ветрови не мењају се, они кроз сва времена остају сурови и дивљи. Људи се мењају. Сада човек и у човечанству брзо напредује. За десет година помакне се он сада више, него негда за триста година. Ко би данас рекао да су то они исти Христијани из средњег века! Са сваком годином човек корачи по један степен уз лествицу горе своје правом имену: да буде човечан човек. У јасној свести и правој просвети, лежи сигурност човека, у томе лежи и сигурност појединог народа. Права просвета не ће умалити себичност појединих људи; али ће уништити себичност појединих надмоћних народа. Разум човека преста ће сам себи постављати не потребне препреке и границе, срце његово не ће бити тако уско, читав круг земни поста ће му подједнако мио, јер читав круг земни би ће подједнако просвећен, — Где не буде силе и не-

правде као што је код Турака било; ту ће се моћи сваки народ по својој вољи развијати, и својим животом живити. Који народ у слободи и у цивилизацији угине: он је својеволјно пристао на то да га нестане.

Чудан пример показала је Црна Гора свима малим земљама, које прегну да се у својим особинама одрже. Свака и најмања државица има у својој историји славних дана, у којима се јуначки држала, против свога надмоћног непријатеља; али то је трајало неколико месеци, неколико година. Отиор Црне Горе трајао је неколико векова. Опсада тога града није се протезала на стотине дана, него на стотине година. — Како је малена морала бити надежда у првога Црногорца, који је са копљем и са стрелом изашао на сусрёт безкрајној турској поплави, да брани своје мало огњиште! видио је пред собом силну војску, која је напред ишла и све рушила, војску царевине која се пружала до Меке и Медине; видио је за собом дубоко море и себичне и немилостиве Млечиће, који су му поручивали: „ми смо најпре венецијани, па тек онда Христијани!“ — велике се надежде у малом срцу угасе; слаба и малена надежда у јуначком срцу ојача и непрестано расте. — Мали Давид изашао је на мегдан голијату; а мала Црна Гора турском царству. Оно је измишљена песма, а ово права истина коју очима гледамо.

Из Црне Горе не ћу вам ни о чем другом писати, него само о Црногорцима. Све што је њихово занимаће вас. За човека који разбира за народне обичаје,

песме, приче и пословице, сваки је Црногорац једна нова књига. Они су као и земља где живе, оригинали. У сваком њиховом говору наћи ћете по нешто за вас са свим ново. Дружење с њима нигда вам не ће бити досадно. Сељак многих просвећених народа, био би врло смешан најпростијем Црногорцу, кад би се он с њиме могао разговарати. — У целој Црној Гори нема од природе глупа човека. Бистре воде довољно немају, а чудну бистрину ума код свакога наћете. У свој Црној Гори не ћете наћи ни једнога туњава човека, а ни једнога ветрењаста. Сви су речити, а ни једног нема брбљива; сви су озбиљни, а ни један није суморан и тужан. Јунаштво то је њихов идеал; а јунака не може никаква брига ни туга свладати. За ове три године ни један једини Црногорац није се предао непријатељу, а за триста година ни један није се предао очајању. Вечити рат чудновата је школа: они се у тој школи нису претворили у варваре, него у Шпартане. Они су кротки, благи, љубавни; а за своје непријатеље, који су ишли да их истребе, ни су имали милости. — Турчин је собом био нечовечан, па за то га ни Црногорци нису сматрали за човека. Ишли су на Турке као што се иде на тигрове. Турчин је за њи дивља бестија, од које нит се месо једе ни кожа продаје; и кад је сита она напада; где је год Црногорац сретне гађа је из пушке! ко је промаши, растргне га ноктима.

О постанку турскога рода, прича се у Црној Гори: да је прво Туре одојила крмача, која је имала

толико прасаца колико је имала сиса; с тога, то мало дете морало се борити и отимати сисе. Отуда се Турци и зову Отмановићи; отуда и не једу свињско месо; отуда им је и остало те сваки граби туђе. — Народ, који је кроз толика времена уверио се: да се Турци не могу припитомити, ни другим народима једнака права признати, измислио је ту причу, у којој изводи: да је Турцима као и вуцима, од самог њиховог постанка, и од саме природе уливено: да отимају и да од туђега труда живе. — Ни ону басну, која спомиње: да је основатеље Рима одојила курјачица, по свој прилици нису Римљани почели први причати, него они погажени и опљачкани народи, према којима су Римљани заиста као прави курјаци били.

Освојачки су народи неправедни и грабљиви. Кад цезари и султани отимају провинције; њихови војници држе, да имају право отимати туђу приватну тековину. Саме оне речи: „грађанин сам римски“, и код Турака: „царев сам син“, не дају ни помислити другим народима на једнака права. Ко није то, тај је у њиховим очима животио, што се зове роб, створено само да служи. — Просвећени цезари и непросвећени султани, гонили су и затирали Христијане; јер су они исповедали и приповедали љубав према сваком човеку. Хиљаду и пет стотина година прошло је, како је сила и неправда римских цезара престала; турских султана тек сада престаје. Лени исток где се сунце рађа, јоште у мраку стоји; и

Црногорац не греша, кад са висине својих брегова, погледи густу таму до Стамбола, и од четири стотине година говори: „нас једино сунце грије!“

Дуга црногорска борба, није била борба за опстанак, за који се сваки обични живот бори: њихово ратовање било је за неку идеју, при којој они на свој живот нису полагали никакву цену. Борба за животињски опстанак, пре би се могла назвати она неборба: што су у где којим земљама примили мухамедову веру, и признали турско господарство, само да могу лепше и боље живити. Из речи Црногораца, нигда не можете видети, да су се они борили за лакше и угодније живљење. Вређате их ако им то напоменете. Они су чували аманет с Косова. Тај јуначки понос: да бране да се не угаси последња варница српске независности, одржао је и подгревао њихову борбу кроз векове. Ту једину намеру видите кроз целу њихову историју и појезију. Нису они ту искру бранили само од некрета, него и од сваке крштене војске, која се овим горама са претњом приближила. Они су је бранили и одбранили. Од те варнице букнуо је пламен, који је сажегао варварско турско царство. Сваки Црногорац, који је погинуо може радосно погледати Обилићу у очи; који је још у животу, може рећи: ми смо наш задатак славно испунили; имамо право на признање целог југославенства; — а ехо ће им са свију крајева света одговорити: и целога христијанства. Нема христијан-

ског народа у коме се није у песми споменула јуначка слава Црне Горе.

Лена је то награда и утеха једној малој земљи, кад дочека такав успех свога дугог ратовања; али кроз стотине година, тешка је и горка била помисао сваког Црногорца: у прошлости видио је све своје старије да су изгинули; у будућности види све своје синове и унуке да ће гинути; а крај ратовању нигде се није могао догледати. Непрестано с пушком у руци, непрестано на стражи према непријатељу. — Велике су патње и оскудице црногорске, али они веле: „витешку невољу треба витешки подносити“. — Ако сажалите рањеника, он ће вам одговорити: „Овакав је живот Црногорца!“ — Ако се чудите њиховим путовима, њиховим бесплодним и безводним бреговима, на којима ништа друго не видите осим камена; они ће вам рећи: „а да не би се звала Црна него бијела Гора, да је друкчије“. Ако тешите оца за погинулим сином, он ће стегнути своју тугу у своје срце, па ће вам одговорити: „за то се и родио“. — Кад носе рањеника, они што га сретну, не кажу му: добро јутро, него: „сретна ти рана!“ — Кад им је Ђурилић везир у пређашња времена поручио: ако се не покоре, да ће све што је мушко исећи; они су му одговорили: „док двије ђевојке трају, бори ће се по Ловћену.“ — Кад је у прошлом веку Мамут-паша продр'о до Цетиња, са угарком у руци, дозивали су Црногорце и викали им: признајте султана, и само по једну пару дајте, колико да купимо царици

папуче, или сво ћемо куће да вам палимо; а они су им с брегова одговарали: „непризнајемо, недамо, — палите!“ — Кад их је Омер-паша са великом војском био притеснио, опреми им свог посланика, да му одговоре на његова захтевања; а они му пошаљу фишек с барутом и на њему напишу: „ово ти је одговор!“ —

Сваки њихов говор могао би се записати и у књиге ставити. Сваки дан могао би се по један нов „горски венац“ исплести, кад би се све њихове значајне речи могле скупити, што их тога дана изговоре. Једном детићу који још немаше пуних четрнаест година, па се беше тешко ранио, рекох: за што си тако млад ишао у бој? — а он ми одговори: „све једно; ко иде у бој тражи смрт; ко сједи дома, чека је“. — Један старац у логору, показујући црн и окорео лебац, рече ми: „гледај какав хљеб једемо, само да можемо рећи: драго ми је (вољан сам)“. — Једноме што је самном путовао рекох: зар ти данас мрсиш? а он ми хитро одговори: „ако не избори смо, не испости смо!“ — За време жестоке битке рекоше једноме, да иде кроз зрна турских пушака, и да меће динамите под турска утврђења; при полазку упита га неко: хоћеш моћи то извршити? а он се осмену па одговори: „не могу сам, али зваћу невољу у помоћ, она је Црногорцима вазда помагала“. — Нигда нисам чуо да се ко год жалио на своје тешко стање, које рат доноси; сваки за себе сматрао је ово ратовање као неку своју личну ствар. Трпити глад, жеђ,

зиму, врућину, ране, — то су Црногорцима обичне ствари. Нигда нисам чуо да је ко год запитао: кад ће се ово ратовање свршити. — Усред највеће муке, усред боја и крваве погибије, кад виде странца, они му весело и поносито викну: „овако Црна Гора четири стотине година живи, и још нигда није јаукнула“.

II.

Многи изван Црне Горе, који нису имали прилике гледати црногорске битке, мисле и говоре: лако је Црногорцу бити јунак, седне у стрменитом брегу, где му нико не може приступити, па одозго гађа из пушке Турке, који долином испод брега пролазе; још метне капу и хаљину на другу стену на другој страни, те Турци онамо на његову капу пуцају. — Тако, без икакве зле воље, само из незнања многи мисле и говоре. У томе њиховом мишљењу јако их потпомаже и то, што о свакој битци чују и читају: да је десет пута а често и двадесет пута погинуло Турака више него Црногораца. — Нема сумње, да је њих двадесети део гинуло колико Турака, одавно би ове горе биле пусте. Они су свагда знали: да њих једва стотина хиљада душа, стоје према турској царевини, која броји преко тридесет милијона. Њихова хитрина и вештина у ратовању, заклања њихове главе. Може

бити да њихова необична отважност, чини те мање тину, а свагда победе. Они имају исту пословицу као и Римљани: да преганоу бог помаже. Ту је пословицу искуство међу њима створило; они је нису из латински књига дознали. Скуп је живот свакога Црногорца, поред свега тога, што сваки сматра, да му је на овом свету одређење, гинути. Можете по кад кад чути клетву: „да бог да умро на постељи као жена“. — Они жале онога који погине лудо и без замене. За образ и поштење погинути у боју, то је живота вредно. Огуда је код њих Обилић први јунак на свету. Обилићева медаља њима је милија него икакав други орден. Она се без правог јунаштва не добија. Црногорац кад спрема свога сина у бој каже му: „чувај образ а не чувај главу!“

Црногорци су и у равницама неоодољиви јунаци; а страховити су своје непријатељу свагда и свуда, особито при јуришу. — Кад престане дуга пушка пуцати, кад поваде ножеве, кад потрче преко поља и повичу: „ха! ко је Црногорац!“ најчвршћа турска војска затренти, збуни се и почне бегати. Они свагда еретно изберу тренутак када треба јуришити; брзо као муња претрче онај пушкомет празне равнице; кад се помешају, онда непријатељу није више ни од какве користи пушка. Црногорски ножеви чине ужас у турској војсци. Њима је особито мио онај бој где треба велика отважност, хитрина и наглост; јер добро знају, да тога њихов непријатељ нема толико, колико га они имају; и онда су сигурни да ће њи-

хова победа бити. Они сами казују : да при јуришу највише одсеку глава, највише задобију славе и пљачке ; а најмање их погине. У таквим приликама може да се покаже и оцени право јунаштво. После сваког јуриша, или после сваког боја где је до ножа долазило, одмах се зна и прича, ко је одвојио и ко се најбоље показао ; сви му признају и хвале га да је јунак, а он скромно одговара : „као сваки Црногорац!“ — Своје јунаштво и своју славу дели са свима својим земљацима.

Они су јунаци и на води. Било је врло занимљивих бојева с лађама. Једни веслају, а други пуцају. Шта више, срамота је седити, него ко је јунак стојећи пуца из лађе. Исто тако и Турци веслају на сусрет и пуцају. Кад се на близо сукобе, скачу у непријатељске лађе, и ту се на сред скадарског језера, ножевима кољу и секу, док једна страна не изгине или не побегне. — Има села и племена за која причају, да су вешти на води као и приморци. Скадарско језеро, кад дуне ветар, може да поманита као и море ; али они опет и тада по њему плове, и ако где опаже турске лађе, загнају се на њи. Има их врло добрих пливача и гњураца : по где који зарони у дубоки вир Мораче, па кад нађе у каменитим шупљинама рибу, завуче одмах прсте у њене шкрље до главе, па онда с њом заједно горе искочи. Риба је по кад кад грдно велика ; мало мања у дужину од њега. Пошто изађу на површину воде, ту се почне борба ; риба се праћа и отима, и често по води плине

крв, тако га риба изкоље, али је он не пушта, него заједно с њом исплива на обалу. — Било је таквих ронаца, који су се после битке на Фундини гњурали те са подављених Турака из дубине оружје, а кад кад и одсечене главе, износили.

Црногорци држе, да је од свију бојева за ове три године, битка на Фундини, била највећа турска погибија. Хиљадама Турака, ту је погинуло и удавило се. Два сата даљине путем куда су бежали, лежале су турске трупе и побачане пушке. Низ Морачу и по скадарском језеру, плували су лешеве као кладе. Неколико месеци Скадрани, нити су пили воде из Бојане, нити су јели рибе из језера. Ту је задобивено хиљадама острагуша Мартинијеве системе. Те пушке Црногорци зову инглезике, или глушице, јер кад пуцају не чују се далеко Црногорци их врло радо имају, јер оне далеко бију и нису тешке као друге пушке. Један војник, који је једну такву пушку на Фундини задобио, осети да је нешто тежа него друге што су; пошто је боље загледао, позна да је дрво на кундаку бушено, па опет зачепљено и лепо углађено; кад удари ножем, те разцепи кундак, просну се дукати из њега. Онај Турчин чија је то пушка била, извртио је у кундаку рупу, и све што је имао метео је у ту рупу, као у неку штедионицу. Ту му је најсигурније знао је да се од пушке неће за живота одвојити. Кад то чују други Црногорци, који су такве исте пушке задобили, науме сваки да своју пушку разцепи, да виде има ли и у њима дуката. Муку су имали војводе,

док су их од тога одвратили да не кваре пушке. (Могуће је да Фундина води своје име још од Римљана, кад су они ту у Дукљи живили, и да значи извор, зидани студенци; јер туда има извора, и налази се још римских зиданих водовода. Може бити да се од тих водовода (цеви) и река зове Цијевна. — Арнаути и Кучи место Фундина изговарају Фундана).

Многи, који нигда нису били у Црној Гори, нити је познају изближе, мисле, да турски солдати не умеју се маћи у овим бреговима и кршецима; и да су само ове стрмените планине одржале Црногорце у њиховој дугој и неједнакој борби. Но то се не може казати, кад погледамо колико има овако исто бреговитих земаља, које су Турци одавно освојили и непрестано држе. Планине у Албанији, планине у Епиру и Македонији, у којима живе различити народи, а особито Арнаути и Грци, ништа нису мање од црногорских планина. Црногорце је одржало црногорско срце. Брегови били су им само верни сајузници. Ма како да је град јак он се брзо преда, ако у њему нема добрих јунака да га бране. — У ранија времена турски регуларни војници, заиста нису били много вешти по планинама; али од неког подужег доба, тако су се навикли, да солдати из саме равне Арабије, као козе пуцају се по стенама, и усред боја и ватре, на раменима носе топове на стрмените главице; и од камена до камена прискачу и пуцају. А Турке из Херцеговине и Арбаније, који су свагда са низамима на Црну Гору ударали, нећемо ни спомињати; за њих

свак зна да су одраели у оваквим брдима, и да су од детињства вични кршу и бојевима. — Причају Црногорци да је пређашњих година турска регуларна војска, према њима била врло плашљива и невешта; кад их у каквом боју сломе и потисну, они баце пушке на беже као стока, а Црногорци трче и секу им главе. Често су у таквим случајевима Црногорци један другом, као од шале викали: „доста људи, доста! оставите што и за други пут!“

Херцеговци Турци, док су још биле богате аге и бегови, док су носили токе, ножеве и пушке у сребро оковане; то је била војска по ђуди Црногораца. Знају се по именце; и једни и други знају зашто се бију. Истина јунаци, и без крви не могу се дочекати; али кад Црногорац таквог једног Турчина посече, позна у њему свагдашњег крвника своје земље; кроз еву Црну Гору прође глас: посекао тога и тога бега; осветио тога и тога Црногорца; — на првом сабору слуша, где му се име уз гусле спомиње; при том, кад таквог једног Турчина посече, нађе на њему доста оружја, новаца и богатих хаљина. Низама кад посече не нађе код њега ни дувана. — На великој граховској битци (1858), кад је турска војска у највећем нареду и забуни на све стране бегала; они Црногорци, што су херцеговачке бегове јурили, довикивали су онима што су трчали за низама: „хај Црногорци! јамите те трице, да сијечемо ове људе!“ — Тада још нису биле познате острагуше, по турска војска имала је венсенске пушке, које су своје крупно зрно два

пута толико носиле, колико црногорски цевѣрдани. — Тешко и претешко било је Црногорцима што нису имали пушке онакве, какве су Турци имали. Ни с које стране није им се дало набавити их. Све своје победе морали су вештином, јурином и голим ножем извојевати. Тек је кнез Никола ових последњих година, наоружао Црногорце са добрим острагушама и са великим револверима. Тада је Црна Гора могла прећи од вечите обране у јуначко нападање. Чуо сам, кад један узме острагушу, и мету револвер за појас, да радосно рече: „дао ми је господар крила!“ — И занета ни један немачки кројач, није се обрадовао толико машини за шивење, колико Црногорци овом згодном, и особито у њиховим рукама, страховитом оружју. „Где нас је стотина, ту можемо сада контати (рачунати) да нас је шест стотина,“ — веле они, — јер сваки револвер има шест добрих метака, који је сваки поузданији и даље гони, него негдашње њихове дуге пушке. Кад Црногорац мете острагушу на раме, револвер и оштар велики нож за појас, и доста фишека; онда занета има крила.

За ових последњих двадесет година, низами и њихове вође извештили су се у ратовању са Црногорцима; херцеговачки бегови пак ослабили су, — не толико у јунаштву, колико што су осиромашили и морално клонули, нарочито од онога доба, кад је Омер-паша (1851) прошао с војском и турску аристократију у Босни и Херцеговини понизио и низамској власти потчинио. До пре четрдесет година, силни су

и јаки били херцеговачки бегови, војевали су против бошњачких Турака, противу Црне Горе и против цара, кад је султан Махмуд предузео реформе, и почео неки нови ред уводити. Данас таквих бегова готово и нема. Осиромашила раја на осиромашили и они. Ни сада нису они ограничени у својевољству; али немају шта више да отимају. Они су као гусенице, пошто су све, што су око себе нашли, појели, почиње и њих нестајати. — Опустили су дворови и тефериџи богатога Ризванбеговића; срушене стоје куле беснога Ченгића; угасила се ватра на господском огњишту бега Љубовића. Све су то били кроз дуга времена, љути угњетачи херцеговачких Срба. Хоће ли се на тим развалинама подићи српске школе и фабрике: то је она брига која срце сваког родољуба тешко притискује. — За кућу бега Љубовића причају: да води своје име и порекло још из Душановог времена. Кад су Турци продрли у Европу, да оснују своје царство, и кад их је краљ Вукашин с војском на реци Марици срео, два су се Љубовића у тој битци противу Турака борили, и обадва погинули. Сада, када пропада турско царство, кад се дигли Срби Херцеговци за своју веру и слободу, пет Љубовића обукли се у најлепше хаљине, појахали најбоље коње, и са једом и презрењем јуришили на Херцеговце, и сви пет погинули једног истог дана. Нису хтели да преживе своје господство И без овога рата сви турски бегови били су пропали. Безпосличење их заглупило, а осиромаштина их удавила. Ништа им није остало од

господства, осим старогa оружија и простачке гордости.

Кад говорите с једним бегом, који је под Дурмитором одрастао, који може бити није ни до Требиња долазио; морате се чудити његовом сујеверју, његовој простоти и његовој бескрајној глупости. Морате се чудити, шта може глупа вера од једнога човека начинити, и шта се којешта безмисленогa кроз векове, међ простим народом, може на вери назидати. Таква вера, ко се од ње као од какве душевне болести не брани и не отима, узме човеку сав разум, забрани му размишљати, претвори га у неко чудовиште, које кад говори о својим убеђењима, о свом сујеверју; не знате поуздано казати: или је луд, или се шали, или озбиље тако мисли и верује. — Како узвишено стоје стари идоло-поклоници Грци, према мухамеданцима који са мунарета својих џамија вичу: нема бога осим бога! — Две хиљаде богова није сметало Јелинима напредовати, и у наукама и вештинама чудеса стварати, јер су смели своје мисли и размишљања слободно казивати, и другоме на оцену и даље размишљање предлагати. Тога није нигда било код Турака. Кад су се други надметали ко ће бити вреднији и паметнији; они су тонули у лењости и глупости. — Мухамедова вера кроз толике стотине година, и код толиких народа, показала се да је непрактична, да смета човеку човеком бити. — Онај привремени напредак Арапа, не може је оправдати. Тај напредак није обухватао целу област слободних

мисли. Напредовали су само у оним стварима, које нису задирале у прописе корана. — Такве нерасудне вере држе три хиљаде година Индију, Кину, и сву Азију у тешкој глупости. Хиљада милијона душа на овом земном кругу, не сме да мисли. — Ужасно али zgodно Мухамедову веру карактеришу речи једнога Црногорца, што их је рекао другом, који жаљаше једно мало турско дете, које беше случајно у боју код једног села погинуло: „што га жалиш — вели — да је оно хтјело човјек бити, не би се у турској вјери родило“.

XII.

У Црној Гори велика је сигурност. Нико своја врата не закључава. Дању, ноћу можете ићи куда хоћете, и носити новаца колико хоћете, немате шта сумњати, да ће вас когод напасти. О каквим већим крађама нигда нисам чуо да се говори; а да је ко год на путу опљачкан или убијен, нико не памти. Ко из ближе не познаје Црногорце, мора се чудити, како постаде, и како се одржава оваква сигурност у оваквим планинама. Кад путујете нигде не видите власт која овај лепи ред чува. — Међу шпанским бреговима кад седате на поштанска кола, читате на билети написано: „ако будете опљачкани, пошта не одговара“. — По где којим штацијама јужне Не-

мачке, стоји на дувару прилепљена опомена : „чувајте се лопова!“ — кад сам у Грчкој путовао преко коринтског земљеуза, на свако пола сата видео сам стражу, која чува док поштанска кола прођу ; кад сам ишао преко Апенина и пењао се на Везув, иду жандари те чувају путнике да их бандити не нападну. У Црној Гори у пола ноћи пели смо се на врхове Ловћена кроз стене и пусте шуме, и нико није помишљао да се има од чега бојати.

Та сигурност није нова ; од када се зна за Црногорце, од тада се зна и за сигурност међу њима. Прича се, да су негда остављали поред пута новце и сребрне пиштоље, па их није нико дирао. Та сигурност није поникла из какве велике строгости, него из чистог народног честољубља. У Црној Гори одгајено је осећање : да је срамота гора него смрт. Сваки чува свој образ ; сваки се боји прекора и срамоте као највеће каштиге. Отуда је та велика послушност у ратовању. Реч „страх“ нећете у Црној Гори нигда чути, осим кад ко год рекне : „страх ме осрамоти ћу се!“ — „страх ме изгуби ћу образ пред очима Црногораца!“ — За цело време овога тешког ратовања, ни један није био каштигован смрћу ! нисам чуо ни да је који на тавницу осуђен. Свак је драговољно чинио своју дужност. Велика је каштига кад коме рекну : „уклони се између јунака!“ — Једном војнику за неку погрешку кнез Никола рече : „иди дома, и за двадесет дана да ми не изађеш пред очи!“ и онај се није могао утешити, таква је то ве-

лика каштига; тешко му је на толико дана бити осуђен, да седи код куће, и да слуша издалека како топови пуцају, и како се сви Црногорци осим њега, бију и славу добијају. — Један, кога су одредили да носи пошту, кад га неко на путу запиташа: носиш ли то пошту? одговорио: „не знам или је пошта (поштење) или срамота.“ — Жао му је било што је одвојен од војске, и што није у биткама.

Није да они чувају свој образ и поштење само на бојном пољу у јунаштву, него и у свакој прилици. Кад у приватним пословима што год уговарају и реч залажу, чућете где спомену: црногорску непреломљену веру. Они живо осећају и с неком побожношћу поштују свој народни понос. Често ћете чути, нарочито кад су међу странцима, где ће рећи: то не може црногорски образ поднијет'. — Они потпуно држе: да је црногорска задана реч, и црногорски образ, нешто боље и друкчије, него у осталог света. С тим су уверењем одрасли; то у сваком разговору чују. Кнез Данило говораше им: „Црногорци; за сваку своју работу, помислите шта ће гусле казати!“ — а кнез Никола рече им једном пред битку: „Црногорци, оно што имамо да бранимо, можемо са три прета покрити!“ — и мету руку на образ; а сва војска одговори: „брани ћемо као вазда!“

Има на овом свету много ствари и много људи, за које се може казати: из далека нешто јест, а из близа није ништа. За Црногорце и њихову земљу то се не може рећи. Њихов велики глас по свету није

их надмашио. — Ма колико да сте по чувењу и читању, створили у својим мислима неку слику, неки идеал о њима; опет када дођете међу њи, када их добро познате и у миру и у рату; када чујете њихове речи и беседе; када видите ове чудесне брегове и урвине, када прођете овим безпутним путовима: морате се уверити, да је пређашња слика вашег уображења слаба и тамна, према ономе што свакога корака у Црној Гори нађете. Све је огромније, узвишеније и чудније. — Ви нисте видели лава, јер га нисте видели у његовој постојбини; ви нисте видели Црногорца, јер га нисте видели у Црној Гори. — Црногорац како пређе своје границе, у многome се измени. Јунаштво и неустрашљивост прате га свуда; али, туђа земља, туђи обичаји, створе у њему неке промене, неко неповерење. И Швајцарци, који су окружени само просвећеним државама, промену се у нечем кад изађу из своје земље. — Сви планинци, горштакци, иду много у туђ свет; али нико не тужи толико за својим завичајем, колико они. Као добра деца, кад полазе од сиромашне своје мајке у туђ најам; тако они полазе од својих неплодних брегова, у туђе плодне земље. Иду на исток, у Египет, у Америку, али ни један не мисли тамо остати до смрти. Сваки иде с надежом да тамо што год заради, стече, уштеди: па да се поврате међу своје планине за које незна сам казати за што су му тако миле. Њима је туђинство теже, него народима који у равници живе.

Планине имају своје орлове, своје чари, своје виле; равнице немају ништа; оне су досадне и вашим очима и вашим ногама. Сваки је брег својом лепотом или својом страхотом, друкчији; равнице су све једнаке. Брегови, међу којима сте одрасли, чине вам се да су ваши познаници и пријатељи; кад идете поред њи, они гледе у вас; кад певате, кад јаукнете, они вам се јаве, њихово ехо пева с вама, уздише с вама. То су ваши другови, који се нигда не мењају. Кад сте у широкој равници поглед је ваш празан, срце ваше осећа велику самоћу, глас ваш нема одзива. Стари народи веровали су да богови само на бреговима живе. Кад је човек на брегу, чини му се да је ближе неба; осећа се узвишен, слободан. Планинци више него ико љубе свој завичај. Нигде се толико не спомиње она пословица: где је добро ту је отачество, као у непрегледним равницама северне Немачке; а Црногорац каже: „свуд је добро а најбоље дома!“ — У најпросвећеније доба Јеладе, најтежа каштига било је изгнање. Отачество је као мати, онда ти је најмилије кад те одбија.

Црногорцима је мио сваки путник и сваки странац у Црној Гори; јер они с разлогом веле: „ко не љуби Црногорце, тај се неће кроз ове мучне кршеве к нама пењати.“ Али, кад су они у туђој земљи, онда они осећају да је туђинство себично, осећају да су усамљени; виде, да њихова највећа способност, с којом у домаћим зборовима светле, нема онолике важности као у Црној Гори; брзо се увере: да у ту-

ђем свету, оно, што на првом месту стоји, није јунаштво него богатство; а тога они немају. Црногорац у туђем свету нема шта друго своје да изнесе, него прича јунаштво своје и својих земљака; а туђ му свет не верује, веће мисли да он прича измишљене басне, спеване песме; а међу тим он казује праву истину. Црногорска су јунаштва велика; за то ко није јунак тешко их и верује.

Пре двадесет година, један слабуњав Црногорац, у окриљеним хаљинама, због неког малог прекора дође мало више у ватру, па на сред цетињске пијаци гласно казује своја јунаштва. Нас две стотине стојимо те га слушамо; а он поброја све бојеве на којима је био; каза по имену све Турке којима је главу одсекао; помену све своје ране где је коју добио; па онда ту дивну и дугу своју беседу, заврши са овим речима: „Црногорци! кажите који је бољи од мене?“ — Војвода Мирко, који ту стојаше и који га је за цело гледао у бојевима, одговори му: „имаш разлога, — јеси ка' најбољи Црногорац!“ — Сад такав Црногорац, кад би своја, заиста чудна јунаштва, у туђем свету, пред туђим људма причао, сви би погледали на његово слабуњаво, скромно лице, на његово сиромашко одело; па би помислили, а може бити да би и рекли: ништа то није истина! — Нема никога који ће му засведочити и рећи: имаш разлога, јеси ка' најбољи Црногорац. — Отуда у страном свету где који људи, који иначе љубе Црну Гору, често ће рећи: „много се хвале Црногорци!“ Заиста

се много — али не сувише хвале Црногорци; јер заиста јунак није лако бити. Прва песма која је на овом свету у срцу људском постала, хвалила је и славила: женску лепоту и мушко јунаштво. Кад би могли разумети гласове славуја и лава, напли би у њима такву исту песму; она је свуда, јер је свуда љубав и борба.

Има и тога: где који Црногорац у страном свету, међ страним људма, рад је својим понашањем и својим говором, што може боље да осветли своју постојбину и њене јунаке; па често са том својом ревношћу, која га удали од природног планинца, јунака; учини, те они што га слушају и гледају, наопачке оцене и њега и све оно о чему је говорио. Кад би он међу странцима, у свему остао онакав исти, какав је код своје куће; кад би онако природно говорио као што говори у црногорским зборовима, сваки би собом представио и приказао дивног Црногорца. — Хвалење имају сви а највише јуначки народи. Та слабост произлази из патриотизма. Солдата француског и прајског, или каквог њиховог малог трговца и фабриканта, кад су међу странцима, не можете сносити колико хвале и себе и своју земљу. Сваким устима најтеже је рећи: бољи си од мене. Поједини човек човеку кад кад ће то и да рекне; али народ народу, нигда! — Црногорско јунаштво подигло се до свога савршенства, не смеће му ништа измишљенога придодати; само мало ако га учините већим него што је, претворите га у чудо које се те-

шко може веровати. — Из целе Европе, и чак преко мора из Америке, за време овога ратовања, долазили су поздрави Црној Гори, и у сваком славила се борба њена; и сами ладни Енглези у својој лепој песми рекоше: „уздигли се Црногорци на ону висину где јунаци још нигда нису били.“ — При почетку овога века јуначко ратовање Грка, за своје ослобођење, придобило је највеће симпатије целог просвећеног света; томе се није чудити; њихова прошлост припада целом човечанству, из гроба свога дизала се Атина, одакле је две хиљаде година сунце просвете грејало, и коју сви народи сматрају за своју праву учитељку.

Говорећи непрестано о јунаштву, бићу вам досадан. Али из Црне Горе не могу вам говорити о порцеланским фабрикама и парним машинама; немогу вам писати о Дарвину и Ренану. Историја целог Славенства говори само о јунаштву. Више од хиљаде година оно се бори да себи стече и осигура удобно место на овој неудобној планети. Други су народи имали више времена да се уче, да се усавршују и да пронађу хиљаде ствари којима се сви служимо и којима се сви дивимо. Имали су много више мирног живота него Славени. То је једини основ њиховог јачег напретка; њихов мозак и руке нису од бољег теста умешени. Па и кад су ратовали, имали су посла само са просвећеним народима; више су се користили него штетовали; једни од других имали су шта научити. Трвење међу њима, као

међу дијамантима, било је потребно да се угладе. Нису се тукли са суровим Татарима и Турцима. Да су стари Славени притисли земље око Рајне и Сене, стојали би данас у свему на оној висини где Французи стоје. Овако заостали смо. Чудеса сметала су нашим корацима. Што дубље гледамо у друге народе, тим нас већа туга обузима. Што год видимо на себи и око себе, туђ је ум пронашао, туђе су руке израдиле. Тежак је уздисај оног руског песника што је казао: „осамдесет милијона Славена, а нисмо ни мишоловку измислили!“ — Но Славенство непрестано теши се са речма: „будућност припада нама!“ а будућност сваког минута претвара се у прошлост; срећа те јој нема краја.

Црногорца, тај уздисај ни мало не тишти. Он по свом природном философском сматрању, потпуно је задовољан. Нема народа чијој слави он завиди. Јунаштво припада њему, а све је друго за њега од мање вредности. Лако је измислити мишоловку, али није лако са тридесет друга дочекати и одбити три стотине. Они, као и Римљани, не љубе занате; то остављају другима — грђима. Бити војник, то је њихов једини занат. Код њи је сваки ковач, — циганин. Круп, који је са тим занатом стекао девет милијона талира, да дође у Црну Гору не би се могао оженити; ни једна девојка не би за њега пошла; — ковач је. То презирање заната доводи у сумњу будући напредак Црне Горе. Но они су уверени докле год буде људи да ће бити и ратова, и не варају се.

Један путник рече им: „кад нестане Турака, онда се неће више по свету о вама говорити;“ а Црногорац, као да је ваздан о томе размишљао, одмах му одговори: „добар Србин имаће шта своје до вијека бранити.“

IV.

Црногорци су врло умерени, не само у јелу и пићу него у свачему. Сав је њихов лукеуз у добром оружју. Било је леденица (сребрних пиштоља) за које су негда по двеста талира плаћали. Од како су познали револвер, — или као што га они зову левор, — пала је цена и важност старом оружју. Носе га сада дике ради. То им је сав накит; иначе нико се ничим не кити. Нисам видио ни једну жену, ни једну девојку да се кад год најмањим цветом закити. Није обичај; у жалости су за Косовом, тако они мисле. Отуда је веле и онај обичај што жене носе само црну мараму на глави. — И око мушких капа свуд је на около црно платно пришивено; и то је знак жалости за пропалим царством. Одозго је капа сва од црвене чоје, једно мало место на тој чоји при крају заграђено је златним пругама. То представља како је Турчин све притискао, само је онај мали крајичак остао; то је Црна Гора. Тако многи држе. — Ове капе заиста су из старог српског времена. Место садањег црног

платна на околo, то је негда био самур; а златом обележено месташце одозго, то означава оно место где су придевaне челенке и перјанице. То су калпаци само што су снижи и мањи, и сада носе их многи народи. Црногорске су капе за зиму врло добре, за летње жеге су врло неудесне; при том и оно платно околo брзо се исцепа. Такве се капе нигда нису престајале носити у Рису. Највише покојни владика (Петар други) увео их је у Црну Гору; дао им је неки лепши облик, тако та је форма прешла и у Боку и у Паштровиће; сада се те капе свуда зову: црногорска капа. Владика је и у хаљине црногорске увео лепши крој. Све што му се чинило да је турско, гледао је да изобичаји. Мрзио је кад ко год брије главу и увија шал око капе. Тoга данас нема. Сво ношиво црногорско сада је врло лепо и са свим народно. Нема на себи ничега туђег.

У Црној Гори у разговору кад се каже: „за времена владичина,“ или „за времена владике Рада,“ то значи: за времена владе последњег владике, Петра другог, песника; а кад се каже: „за времена светог Петра,“ — то ће толико рећи, колико: за времена када је владао владика Петар први. Он почива целокупан у ђивоту у Цетињској цркви. Њега су још за живота светим звали. Сви су га љубили и поштовали; свако се чувао да га не увреди и његову реч не преступи. Његове клетве и сузе свако се бојао као грома. Сва његова снага и власт састојала се у његовом примерном и побожном животу, у његовој личној важ-

ности. С тим је он владао и земљом управљао. Црногорци сваки га час призивљу и спомињу. Најтежа је заклетва, кад кога позову да се на отвореном његовом ђивоту закуне. — У Црној Гори кад ко год рекне: помози боже и свети Петре! — то нико не мисли на онога светог Петра што је био апостол; за њега веле: „онај свети Петар што је у Риму, три пута се одрекао Христа, а наш свети Петар што је на Цетињу, није ни један пут!“

Тешка је влада била светог Петра; осим тога што су Црногорци тада војевали против Турака и Француза, били су на дому поцепани и тукли су се међ собом. Многа племена била су у свађи. То је била највећа жалост за владикау. За време његове дуге владе, много је тешких и брижних година прешло преко њега и Црне Горе. За малу ствар покрве се Црногорци међ собом. Из једне освете роди се стотина других освета. Ако се двојица побију, побију се и њихова села и племена, и рат међу њима траје десетине година. Због једне главе, пало је по кад кад седамдесет глава. Несретни обичај освете, био се јако удомаћио. — Кад се Црногорци међ собом побију и на сред цетињског поља отворе праву битку, свети Петар изађе из манастира, и са подигнутим рукама долети управо међу њи по сред ножева и ватре из пушака; онда одмах бој се прекине, пушке умукну; обе стране трче и љубе свога доброг владикау у руку; а он само плаче и куне и себе и њи. — Како Турци ударе на Црну Гору, завађена племена одмах ухвате

међ собом веру, уговоре примирије, па сложено дочекају Турке и одбију. После опет продуже своје освете.

Тај зли обичај дошао је отуда, што је сваки за увреду, за штету, сам собом тражио подмирење. Сваки је за своје право био свој суд. Отуда убиства и после крвничке освете. Сваки је помоћу целе своје за друге и свога племена, тражио себи с оружјем задовољење. Све више задуживали се мртвим главама. Томе није било краја. Место нарнице била је освета; место суда било је ко буде јачи. Због тога су главари имали над својим племенима неку надмоћ; њихови племеници били су им у неком степену подчињени, зависни, често и угњетавани; јер који би се свом племенском главару замерио, не би га он, кад му затребало буде, штитио, не би га осветио. Отуда постала је нека сорта јаке наследне аристократије, са неким суверенским правима. Главари с главарима преговарали су о увреди, штети и накнади, својих племеника. За незнатну распру, коју би најмањи суд могао решити и пресудити, отварале су се кад кад праве битке. Свако је племе бранило с оружјем право свога племеника. Славиле се такве победе и јунаштва као и кад се с Турцима туку. Нико није мислио да ће се то моћи изобичајити. Владике Петар први и други прилично су успели у томе, нарочито кад је Петар други установио сенат, као највећи суд за сву Црну Гору. Али имало се још много којешта старог уклонити а новoga додати, да би неки облик државе, сва земља могла добити. Многе су сметње на путу

биле. У томе дође на владу кнез Данило, — (Црногорци га зову: муња; кнез Никола зове га: сабља), — он је са две речи подпуно обавестио све Црногорце шта је то суд; он им је казао овако: „Црногорци! Ви сви знате да ја не могу уклетити као свети Петар; али сви знајте и то, да могу каштиговати и мушкетати, (стрељати); за то вам кажем ово: коме се гођ учини какво зло, нека јави мени, ја ћу га осветити. Ја проглашавам свакога Црногорца за мога племеника, за мога рођеног брата. У послух Црногорци!“ — Те речи брзо прођу кроз сву земљу. Од уста до уста оне су се непрестано понављале. Слаб, осетио се у свом праву јак, осетио се независан, није више имао потребе удобравати се своме племенском главару. Сва је Црна Гора постала једно племе, једно братство. „Ко ми год учини какво зло, освети ће те књаз (суд)!“ — то је сваки знао; али знао је и то: „да ни он не сме учинити никоме зло, јер и то ће зло осветити књаз; и оно мало дете у колевци племеник је књазу (суду); и његово се право подједнако чува и брани; а књаз (суд) јаки је и моћан; иза њега не стоји само једно племе него сва Црна Гора“.

Кнез Данило није се зауставио на томе. Издао је заповјест и објавио: који год четујући у Херцеговини узме Христијанину једно јагње, а не плати, одговараће суду, исто онако као да је то у сред Црне Горе учинио. „Ђе је гођ који Србин, мој је племеник!“ говораше он. Приморје дануло је душом, јер

та је наредба важила и за њега. Црногорци су негда слазили у приморје као у лов. Котор, заплашен старим временом, и данас своју капију од стране Црне Горе, затвара како сунце зађе. — То је одавно престало; приморци сада мирно спавају и љубе Црногорце као своје племенике; који год има што год тражити дође на Цетиње суду. У Црној Гори престало се као негда говорити: „кад сви око нас пјевају, онда ми плачемо; кад сви око нас плачу, онда ми пјевамо.“

Црногорци тешко су се навикли на државно јединство. Сваки, у колико се могао поуздати у своје срце и у своје оружје, у толико се сматрао за суверена. Неки Симо Премовић, још је жив, за времена владинина преносио је из Црне Горе преко ћесарове границе по мало дувана и продавао га у приморју. Једном погранична стража увати га и одузме му сав дуван. Симо дође у Котор: „дајте ми дуван!“ — „не дамо, него ћеш још глобу платити.“ — Он за тим оде Циркулу (окружном начелнику), и циркул му исто тако одговори. Симо оде генералу, све му исприча и рекне: „ђенерале, ти си војник и јунак као и ми Црногорци, за то сам дошао теби; тако ти хљеба што ти ћесар даје, врати ми мој дуван; ваша царевина може и без моје сиротиње живљети.“ — Генерал му одговори: „ја би ти радо учинио, али ја сам овде само за ратне и војничке послове, а то су финансијске ствари, у њи се ја немешам.“ — Симо опет упита: „хоћете ми дати дуван? — „неможемо никако!“ —

одговори генерал. Онда се Симо узпреси, луци ногом и повиче: „рат ћесару! рат ћесару!“ — Генерал, који није добро разумео, запита ађутанта: шта то каже, шта то каже? — „објављује рат Аустрији“, одговори му ађутант. Генерал од чуда насмеје се и рекне ађутанту: „идите нека му врате дуван; за такве мале ствари не можемо се пуштати у рат.“ — Владика Петар други, кад се у Дубровнику састао са херцеговачким Али-пашом Сточевићем, и кад су се због пограничних размирица, на неки уговор сагласили; владичин перјаник усред тога разговора рекне: „ја се не подицеујем на то.“

Почео сам вам говорити о томе, како су Црногорци у свачему умерени; но то није било свагда. Пре осамдесет година затирали су се славећи своје крсно име. Њихове славе биле су за причу. Трајале су по читаву недељу дана, трајале су док је у кући трајало јела и пића. Са свих страна читава војска гостију дође. Таквог чуда нигде у свету није било. После славе домаћин остане у празној кући; скрсти руке и кука међ гладном децом. Како је сваки Црногорац имао своје крсно име, то је и на свакога долазио такав ред. Све се потроши. Сви су више и више падали у сиромаштину. По врх свега тога, на тим славама највише су се свађе догађале, и одатле освете почињале, које се нису могле кроз дуге године измiritи. Кад им се то већ досади, скупе се главари свију племена и дођу владици, светом Петру: „аман владико, пропадамо славећи крсно име: искрви смо се

и ископа смо на славама. Сви видимо да је то пропаст, али нико не ће први да престане славити. Него свети владико, прокуни ко од сада слави!“ — Владика им одговори: „нећу Црногорци да се гријешим! ја ћу проклети а ви ме нећете послушати, него ћете славити као што сте навикли; па кад вас какво зло на слави зађеси, одмах ће те рећи: ето, стиже нас владицина клетва!“ — То им рекне па се затвори у своју малу испосничку ћелију. После неколико месеци, добу опет главари и са њима хиљаде Црногораца и повичу: „аман владико! пропаде Црна Гора. Турци куда прођу остане бар стока у планини; а крсно име куда прође не остави ни мрву хљеба ни капљу вина. Неиде нам блага слава него оштра сабља. Аман, свети владико, прокуни онога ко од сад слави!“ Онда владика изађе међу њи с крстом у руци, и речит, као што је био, у дугој беседи, живо им представи пред очи како се славама упропашћују, како такве славе нису ни богу ни свецу угодне; па при свршетку беседе подигне обе руке к небу и гласно повиче: „Чујте ме Црногорци, и нека ме чује бог и ове планине! ко од сада своје крсно име славио као до сада; да бог да га с крвљу својом славио!“ —

Та свечана клетва тако је подејствовала на све Црногорце, да се као неким чудом престало свуда славити. Све оно што је требало о крсном имену у цркву давати, продужило се и даље. Исто тако није било проклето ни забрањено путника, намерника, на тај дан примити и угостити, и са својима домаћима.

и са онима који буду позвани, провеселити се; али нипошто нико од гостију није смео замркнути у кући где је слава. — Одмах првих година осетила се добра средства те благословене клетве: имућност расла у целој земљи; мање свађе било; свака кућа могла је да разгоди што јој треба за читаву годину; нико се не жали више на честе не плодне и гладне године; нико се не задужује; свуда су весеља чешћа и лепша него пре. Кад ко год може и колико може, онда се и провесели са пријатељима.

Прошло доста година. Свети Петар преминуо; преминули и сви они што су из његових уста ону страшну клетву чули. Владика Петар други није поштравао ту наредбу. Тако мало по мало, почну опет по где који своје крсно име као у старо доба славити, и све више и више тај обичај опет уводити. Кнез Данило како дође, изприча Црногорцима ту сву историју о славама (коју сам и ја из његових уста први пут чуо); па онда заповеди: да се крсно име само онако може славити, како је свети Петар казао, и у исто време одреди: где гости замркну на слави, сваки да плати глобе два талира, а домаћин један талир. — Кнез Никола кад је дошао на владу, није имао нужде понављати ту наредбу. Свак већ има довољно свести, како треба славити. Наредба светог Петра поштује се, сваки умерено и скромно проведе свој празник; нико не иде на славу незван, као у пређашња времена. И место онога што су негда говорили: светац донео светац и нека носи; може се

сада чути где веле: осим свечева дана има још триста дана! — У једном друштву разговарајући о штетним и сујетним обичајима, рече један Црногорац: нећу ја о божићу и бадњак да појим вином, а о Петрову дне и ја да га желим. (У Црној Гори бадњак обично посипају вином).

Ја вам не пишем роман: роман је приповетка за коју зна и онај што пише, и онај што чита, да није истина. Ја вам не пишем историју: историја је река, коју онај што пише, наводи куда хоће; а онај што чита, плови њоме и где право и где криво тече. Ја вам пишем путничке ситнице. Више од тридесет година оне су ми по туђем свету свагда биле нека пријатна забава. У колико ми је мило путовање, у толико су ми миле успомене из оних земаља у којима сам по где што нашао чему сам се зачудио. — Молер Чермак, кад је био у Црној Гори, начинио је неколико лених црногорских слика; а ја само повлачим небрежљиво по где коју црту из црногорске прошлости и садашњости. Из њих можете видети како би и ова слика лепа била, кад би се подпуно могла представити. Где се год може навалице не спомињем ничије име, једино због тога, што није могуће мени и никоме сазнати и правично записати имена, дела и речи свију оних што заслужују. У свакој врсти по једно име требало би да дође. Хиљаде њих спомена су вредни. Ако у овим писмама нађете што год ваљасто, нека иде у славу имена Црне Горе. Њени синови неће јој завидити. У томе имену сви

ће се наћи и познати; у томе имену и њихова ће имена живити.

Историја Црна Горе не може се описати, не може се опевати. Ко ће знати казати, колико је за ових четири стотине година јуначких дела и карактера, са којима би се и Римљани могли поносити, међ овим планинама као ехо од грома, појавило се и изчезло! — По где која битка и победа, по где које име, као мали острови, виде се у великом мору прошлости. Да нема Илијаде, нико не би знао за тројански рат, и за она толика имена, која се хиљаде година спомињу. Оне људске прошлости никако и нема која није записана. Хиљаде народа и језика било је на овоме свету и нестало их. Нико о њима ништа незна; нису још писмена била измишљена. Милиони милијона људи, прошли су као мале капље у брзој реци. Каква је корист и онима што су као силни таласи — прошли? Црногорску прошлост нико није бележио. И саме црногорске гуселе нису чиниле оволико колико би требало, и колико су могле. У Црној Гори нема јуначких народних песама у оној лепоти и у оној множини, као што би их, према догађајима прошлости, могло бити. Ко зна шта је томе узрок! Може бити, оно што се сваки дан догађало, макар то да су била велика јунаштва, постало им је обична ствар; а обична ствар не може потрести срце песника ни глас гусала. Црногорци и данас више певају косовске него своје домаће песме. — Владика је опевао само неколико дана из црногорске исто-

рије, па се дивимо. Сва је прошлост Црне Горе таква, али је не познајемо. Стотине година ћуте. Само једино уображење доброг песника, могло би ту празнину испунити, више нико; могло би створити једну Илијаду, — више ништа. Али, са свршетком овога рата, заврши ће српске гусле и херојско доба свога народа. Глас њихов умукнуће. Хиљаде јунака оста ће не опевани, не описани, не споменути. Нека буду спокојни! и хиљаде звезда на небу угасиле се неопеване, не описане, не споменуте.

У.

Клима је на Цетињу и у свом катунском округу чудновата. Кад киша удари не мисли престати, а кад престане не мисли ударити. Често читав месец дана живимо у облаку. Кад кад у позно јесење доба, непрекидни пљусак дан и ноћ по шест недеља траје. Све поље сниже Цетиња претвори се у језеро, одакле вода са тутњавом слива се у једну камену провалу, која се зове понор, а одатле некуда кроз земљу тече; по свој прилици у море или у скадарско језеро. Кад нема велике кише, тај је понор сув. На Цетињу нигда нема блата. Сва вода брзо усане. Готово сваки пљусак прате јаки ветрови, и онда најбоље куће прокисну. На сваком прозору имају дебели дрвени капци, које на таквом времену

одмах затварају. Особито су јужни ветрови страшни. Куће покривају ћерамидом и притисну ћерамиде камењем да их неби ветар дигао. Гостионица — или као што овде кажу локанда, — велика је двокатна кућа, од самог камена зидана и добро покривена, али неколико пута морао сам у по ноћи устајати те премештати постељу, тако је кисла. После таквих киша, кад се цетињани сретну на улици, пре свега један другог питају: „је ли ти кућа точила (киснула)?“ И чуо сам где неки одговоре: „није хвала богу, само на два мјеста!“ — Немојте мислити да су то обичне кише, и да сам случајно казао: непрекидни пљусак траје шест недеља. Све је подпуно тако. Таквих плаховитих и дугих киша нисам ни где видео.

Кад сам први пут (Нов. 1857. год.) долазио у Црну Гору, беше несносна киша. Пратио ме неки Шута из Бајица, тадашњи једини поштијер, што пошту носи; одавно је умр'о. Кад он путем примети да је мени таква киша врло необична, рече: „а шта се чудиш чоче? богу је овђе лако, није му море далеко; једном руком заита, а другом сипа на ове планине.“ Кад смо се пењали стрменитим и мучним путем на Кретац, рече ми: „овудијен сам једном ходио са три ноге“. И кад га упитах: како је то било? одговори ми: „са моје двије и са једном дрвеном Вука Караџића; и он кад се гођ осврне с коња повиче: „Шуто, немој ми изгубити ногу“. — Кад сам тада кроз Беч пролазио и радовао се топлом при-

морју, рече ми покојни Вук: „ја сам се од зиме на-
патио више у Котору него у Петрограду.“ И заиста
о томе сам се доцније уверио. Кад сам год зими у
приморје долазио, падале су ми те речи на памет.
Нигде нема пећи. Целе зиме немате се где згрејати.
И на улици, и у соби, и у кафани и где ручате, не
можете са себе скинути зимски капут. Ладне кише
несносне су. Још су досадније него у Црној Гори.
Јер и онда када на Цетињу суви снег пада, у Ко-
тору киша пљушти. Један официр, који је зимовао
у Котору, после десет година кад је у Бечу срео
једног трговца из Котора, прва му је реч била: „пада
ли још киша у Котору?“ Зимне кише и летње вру-
ћине у Котору, странцима су врло неповољне и до-
садне. Али которски грађани тако су љубазни и при-
јатни, да је свакоме путнику мило међу њи доћи, а
жао му је измеђ њих кренути се; кога год сретне
чини му се да му је својта. Цела Бока и сва Далма-
ција таква је; и кад бих овде хтео још што год о
њима говорити, морао бих повторити све оно, што
је Доситеј одавно казао о њиховој љубави, доброти
и гостопримству.

Нигде нисам видео оваквих јаких грмљавина као
овде на Цетињу. Кад грми, рекли би да се Ловћен
руши. Сав се ваздух претвори у страховите громове.
Кад вас такво време затече на Ловћену, у облацима,
видите свуда око себе у близини муње како севају.
Чини вам се да сте у боју и да пушке око вас на
све стране пламте, и да највећи топови пуцају. Грмља-

вина овде ни зими непресеца; донесу је облаци из топле Италије. — Често је на висинама ловћенским небо ведро и сунце греје, а кад погледате доле у приморје и на море, видите испод себе црне летње облаке, видите како их муње пресецају, чујете, као из неке дубине, чудновату тутњаву буре.

Новембар и Децембар, то су најружнији месеци на Цетињу. А где су они леви? Сваке зиме имамо јаких мразева и снега до појаса. У сред зиме кад је ведро и нема севернога ветра, сунце је врло пријатно и топло; оно растопи површину снега, која се после ноћу смрзне и за неколико топлих дана ухвати се тако јака кора по врху снега, да могу људи и стока ићи куда хоће, нигде снег под ногама не пропада, или као што црногорци кажу: не греза. Сваке зиме чује се да је завејао ветар по где које чељаде на путу. Има дана кад нико не може да изнесе пошту из Котора на Цетиње. Снег и глад натерају курјаке те се по кад кад из ловћенских планина спуште и у цетињско поље. Под голим каменитим врхом Ловћена, види се лети шума од високих стогодишњих букава; зими тако их завеје снег да се непознаје где су биле; ни врхови не виде им се ни мало. У тим местима и свуда по Ловћену где има дубоких јаруга и руна, налази се снега целе године. Свакога лета доноси га црногорке на Цетиње те продају. С оне стране Ловћена носе га у Котор, и за свако бreme добијају пола форинте, а кад су велике врућине и више. Црногорско село Жањевдо, што лежи на Лов-

ћену више Котора, има леп приход отуда. Жене и девојке начине дугуљасту велику груду од снега, добро је збију, обложе је лиснатим буковим грањем, мету око ње упрте од конопца, па с том грудом на леђима освану у Котору. Читав сат и више треба им док сиђу. Приморци често им у шали рекну: „лако је вама, ви и снијег продајете;“ а оне им одговоре: „да неима нас озго, ви би поскапали: љети вас ладимо, а зими вас гријемо. Наш Ловћен више вриједи него ваше море!“ — Са Ловћена носе и дрва у Котор те продају,

У Дробњацима и у Васојевићима много већи снегови падају. Снег од дванаест педли тамо није никакво чудо. Кад кад тако замете да не знаду где су им сена, него вежу криље на ноге да не пропадају, узму гвоздене шипке или какав дугачак ражањ, па по врху снега иду и оним шиљком боду по снегу, док не напинају сено, затим одгрну снег од њега и носе га те стоци полажу. У тим крајевима брегови нису овако каменити; обилати су са сваком стоком и летином; имају довољно паше, шуме и на све стране лепих извора. Поред свега тога жељни смо белог смока; нико из тих крајева не доноси што год на Цетиње да прода. Далеко је; треба три дана путовати. Најлепши сир што га овде трошимо то је — швајцарски. Његушки је сир на гласу, али странцу неће се нигда допасти, и нема га довољно. У сваком погледу скупље је за путника овде живити него у Котору и у Дубровнику. Све што је потребно за

удобније живљење, и сам бели лебац и сва зелен за локанду, — купује се и доноси из Котора.

Киша на коју толико мрзим, и сада пљушти; не да ми испод стреје корачити. Ни амрела ништа не помаже; овде кад дођу кише онда обично с њима дођу и јужни јаки ветрови. За сваки овакав планински пљусак, мислило бих се у равницама да се облак провалио; за сваки овакав ветар рекло би се да је олуја. Јесенас у по ноћи дуну необично јаки ветар. Сва се наша гостионица тресла. Мало за тим чујем да неко лупа на моја врата. Кад отворим видим једнога путника, професора из Нириберга, с којим сам се при вечери познао. Он уплашено повиче: „за име божије, шта је ово?“ — „то вам је црногорски зефир;“ одговорих му ја, „јесмо ли сигурни са животом?“ упита он даље; — „потпуно смо сигурни ако локанда не падне;“ кажем му ја; и заиста држао сам да није немогуће да се кућа сруши, тако се тресла, застане мало па опет, тресла се све на махове. Он се био уплашио, јер је мислио, да се све јачи и јачи земљетреси понављају. На даље спавање није се ни мислити могло. Он се обуче и пређе к мени, те смо остатак ноћи провели грејући воду и пијући чај.

На Цетињу чућете по кад кад реч: „куд и јуче!“ које се као нека пословица спомене. Кад их запитате шта то значи? они ће вам казати ову причу: бог је поделио све своје послове на небеске главаре; а бог, као бог, само богује; тако чине и краљеви на

земљи, што су ништа према њему. Светом Илији предао је бог облаке и заповедио му: да се брине и да добро разгледа; где треба кише, па тамо и да је шаље. Али, свети Илија занео се у своме великом господству, па непрестано спава. Његови млађи што воде облаке, свако јутро дођу к њему, дрмну га за раме и зову: „Илија! Илија!“ а он отвори мало очи и зашита: „шта је?“ — „куд ћемо данас кишу?“ питају га они, — „куд и јуче!“ — одговори свети Илија и опет заспи; а кише ето ти опет посред катунске нахије. То му је најлакше сваки дан одговорити. Не мора ништа да се труди ни да размишља.

Кад су на Цетињу велики снегови и мразеви, један сат хода треба сићи низ брдо у Добреско село, па ту већ нема ни мраза ни снега. Одатле иде се низ брдо још добар сат до на Ријеку, где је још топлије; једне године првога Фебруара ту сам налазио пролетњег цвећа. Исто је тако жупно у белопавлићима поред реке Зете где је Данилов-град, Спуж и Подгорица. У Црмничком округу клима је блага готово као у Приморју. Они, као у Италији, нигда не загрђу своје винограде. Црмница има сваког воћа; отуда највише доноси на цетињску пијацу грозђе, шипкове, трешње, смокве и друго воће и зелен. Црно црмничко вино највише се пије у Црној Гори. Оно је благо и добро. Многи Французи кад га пију мисле да је Бордо; тако је мала разлика. Белог вина у Црној Гори никако нема. На Цетиње доноси вино као у Омирово доба, у мешинама. Прву чашу кад

попијете осетите непријатан мирис од мешине. Ракију пеку само од винове комине. Она је бистра као вода и врло јака. Такву ракију зову првенац, странци је неразликују од коњака. Вино је јевтино а ракија је скупа: једна пуна бутеља — као што су оне бутеље у којима се продаје рохичка вода, — не може се по кад кад купити испод талира. На Цетиње доноси се доста и далматинских вина; али црногорска вина у толико су лепша и пријатнија, што није ништа у њи међано и мешано, него су онаква какве их је природа дала, и нису онако ватрена и јака као далматинска вина.

На цетињском пољу, на Његушима и у целој тој околини, због ладноће не може винова лоза да роди. Осим по где које шљиве, нисам другог каквог воћа видно.

Највише сеју кртолу (кромпир) и руметин (кукуруз). (Кртола долази од руско-немачке речи картофељ, а руметин је талијанска реч). Преко зиме свака кућа има довољно пастрме, — сувог овчијег и козјег меса. Свиње су редкост у Црној Гори; место масти служе се по највише са лојем. Ко није из малена привикао, не може никако јести она јела, што су с лојем зготовљена. Младо масло (бутер) нико не прави. Нема ни млека довољно и у свако доба на продају.

Поред свега јевтиног вина и добре ракије, од неколико година почели су, особито на Цетињу биру (пиво) пити. Доносе га у малим бурадма и у буте-

љама из Трета, Граца и Беча. Често се поквари и ускисне док дође овамо. Сваке године све се више у обичај уводи. Пре неколико година нико га није доносио; ретко се pilo и у Котору. Године 1857. сишли неколико младих Црногораца у ћесареву земљу; међу њима беше и Пеко Павловић; оду у кавану. Војвода Ђура Матановић, који беше с њима, поручи те попију по две чаше пива; за тим извади једну прљаву артицу (банкноту) те плати. Кад су изашли запита Пека: „шта то би војвода?“ — „Ништа, писмо и платисмо!“ — одговори му војвода. Пека се насмеја на рече: „вала, нити ваљаде оно што писмо ни оно са чим платисмо.“ —

Говорио сам вам доста о црногорској киши, па је право да рекнем неколико речи и о црногорској суши; и с њоме се Црногорци јуначки боре. Она им врло досађује; јер доноси не само гладну, него и жедну годину. Суша је овде много већа и много тежа, него у другим земљама. Где којих година кад пресече киша и кад оде на друге удаљене стране, и кад свети Илија неколико летњих недеља продужи говорити: „куд и јуче!“ — онда сав усев спржи се и пропадне. Јер на ову камениту мршаву земљу, ако у време не падне киша, не може ништа да роди. Мало које лето да сво цетињско поље није оскудно с водом. Свако јутро и вече видите чељад с мешинама и дрвеним путуњама на леђима, где са свију страна врве на три бунара што су сниже Цетиња у пољу ископани, али и у њима кад кад нема довољно

бистре воде. На Цетињу већина бунара лети стоје под катанцем. Оба јавна бунара, један на пијаци а други у биљарди, само се из јутра и пред вече у опредељено време отворе, те из њих ко дође за своју кућу воде изваде, па их опет закључају. У тој води лети виде се неке мале живе бубице. Свако чељаде које дође на бунар носи за собом дугачак конопац и на њему привезан плехани суд или котлић, с којим ће воду вадити и у своје буренце сипати; и тако не може нигда вода бити чиста, почем се толико судова и толико конопаца из различитих руку у једном бунару сваки дан оперу. Лане, читава два месеца, што је требало у гостионици нама за пиће, доношена је вода са Убала, читав сат даљине, и за свако барило — дугуљасто буренце, — што може једна жена на леђима донети, плаћано је по четири шестике (40 крајцара). Сва Црна Гора, нарочито с ове стране Зете, врло је оскудна с водом. Свуда је безводни кречни камен. Осим долњег цетињског поља, готово нигде не могу се бунари ископати. Обично праве бистијерне, у великим озиданим рунама хватају кишницу и тако се помажу. Извори, и то са свим нејаки, врло су ретки.

Лети кад су врућине и кад настане велика суша, иду с литијама и моле се богу за кишу. Међу прквеним молитвама, што се том приликом читају, имају и оне речи: „господи, господи призри с небес и посјети виноград сеј, јегоже насади десница твоја!“ које свештеник гласно и свечано изговара. Један врло

стари попа, није добро видио да прочита и свагда је место : „призри“ (погледај) говорио : „прижди“ што значи : припали ! или прижежи ! — Једне године кад пођу на литију рекну му Црногорци : „попе, ти сваке године кликујеш бога и говориш : госпoде прижди с небеса ! а он, у зли те час послуша, па кад с неба огњем прижди, сва нам љетина изгоре. Зато молимо те, преокрени ту ријеч. Па немој ни виноград спомињати ; у свој катунској нахији нема да ђавоље лозе. Та је молитва прављена за Приморце и Црмничане. Него молимо те, мјесто винограда помени кр-толу и руметин.“

VI.

Народне српске песме, и старе и нове, славећи своје јунаке, кажу : да они својим непријатељима у боју и на мегдану, секу главе. То су свагда били знаци победе. И данас у Црној Гори, кад нам за кога кажу, да је добар јунак, одмах ће вам казати и колико је глава одсекао. Важност какве своје победе или погибије, свагда мере по броју одсечених глава. Исто тако и Турци чине. Кад ко год у боју падне, ко је год близу потрчи, да недаду да му непријатељ одсече главу. Ко је погинуо, а није му глава одсечена и однешена, тога готово и неброје међу мртве. За чију главу одсеку неколико непријатељских глава,

за тога кажу: благо њему дивно ли је замењен! — После једне мале битке, на питање: шта би тамо? одговори један Црногорац: „отворисмо Косово! нагрдише нас Турци! уграбише нам три ваљасте главе.“ — А погибе ли ко год? — „погибе неколико момчади, али њи смо хвала богу све изнијели.“

„Црногорци секу главе!“ — Те три речи довољне су биле да већи део светске штампе, сто година нише против Црне Горе. То су својевољно прогласили да је варварство, па су онда узели то за основ, и на томе основу зидали су и гранали све грозе и дивљачке страхоте, за које су знали да се налазе код заиста варварских народа. Нико се није нашао да устане и да их брани, да каже и докаже оно што је доцније казано и признато: да Црногорци нису варвари, него Термопиле, бедем, против варварства; да нису нечовечни, него противници нечовештва. Црна Гора била је још непозната. Њени непријатељи више су се старали да је познаду, и да о њој пишу, него њени пријатељи. Славенство, које их данас тако слави и узноси, још није било пробуђено.

Кад није било пароброда, телеграфа, уређене поште и овако много различитих новина и путника; тада је само по где који странац свраћао у Будву, Котор, Скадар или на неколико часова у Црну Гору. Видио је страховите ове планине, сусрео је путем оружане озбиљне Црногорце с којима се није знао разговарати; видио је где коју турску главу, чуо је неколико грозних прича, које му је казао његов слуга

Талијан или Арнаутин, који га је пратио; и то му је довољно било да напише читаву књигу о ужасима које је видио, да спомене стотине опасности које су га среле у Црној Гори. Да би му белешке занимљиве биле за његове читаоце, измишљао је нечувена варварства и придевао их Црногорцима. По таквим књигама и таквим путвицима, више од сто година европски народи, стварали су себи мњење о Црној Гори. Да је енглески песник лорд Бајрон, кога је звука грчког оружја очарала, игда у Црну Гору дошао, на првом кораку он би осетио сву јуначку појезију у којој Црна Гора живи; његова душа, међ овим горама, планула би новим огњем; он би се првог дана грлио и целивао с Црногорцима. Његов дивљи дух овде би се пришитомио и помирио са родом људским.

Сто година, неразложна лацманска штампа, нешто навалице нешто из незнања, трпала је погрде и варварства на црногорско име. Сваку своју грдњу почели су и свршили са речма: Црногорци секу главе. — Заборавили су сва варварства која су се међу њима, и у сваком крају света догађала и непрестано догађају. Уђутали су о оном ужасном мучењу невиних људи у Шпанији. Нико неће да каже, да је варварство, што у Енглеској и данас постоји закон, по коме затворе човека и недају му ништа јести, докле тако неумре од глади; а у Прајској има и сада закон, по коме жива човека опруже по земљи, па тешким точком, почевши од ногу па до главе, полагаано све му кости пребијају, док у тим мукама издане. Кад би

ко год Црногорцима предложио, да таквом смрћу Турчина уморе, сви би се згрозили и рекли би му: „гори си од сваког Лацмана!“ — Те сам речи слушао у гдекојим приликама. — Кад сте чули да су Црногорци, као Енглези, своје заробљенике везали пред топовска уста, и онда топове опалили? Црногорци нигда нису били нечовечни према својим непријатељима. Они нигда нису заробљенога Турчина ни најмањим мукама мучили; нигда га нису изтукли, нигда му нису очи вадили; нигда га нису обесили! нигда! — У којој смрти можете више лепоте и поезије наћи, него кад се каже: сабљом ману одсјече му главу.

Највеће варварство и највеће муке што су Црногорци своје непријатељу могли измислити, то је било кад су у прошлом веку заробили неколико најбољих и најбогатијих херцеговачких бегова. Али да се не би од тога варваства ужаснули, морам вам напред казати: да су то они исти турски бегови били, који су својим заробљеницима, Христијанима, ценке од луча под нокте ударали, држали их близу ватре док им очи непрсну; вешали их за ноге; за тим давали својој деци оружје, да их побију. Црногорци кад су заробили те исте бегове, хтели су им главе одсећи. У томе дођу посланици из Херцеговине и кажу: „пола Херцеговине прибира новце за одкуп. Иштите колико хоћете, а пустите нам бегове живе; то је цвијет наше крајине!“ — Црногорци се смисле и одговоре: „сва Херцеговина нема толико новаца,

да их може одкупити ; али ми ћемо их пустити живе, ако за сваког бега доћерате по једног дебелог венпра ; да их за венпре измијењамо“. Посланици оду, и фамилије заробљених бегова купе и пошљу најдебље венпрове које су у свој Херцеговини могли наћи. Црногорци одрже реч, и свечано изводили су једног по једног бега, и за њи примали редом по једног венпра. Тако их све измењају и пусте да иду слободни својим кућама. Кад су пошли, једна Црногорка, која је то све с брега гледала, викне: „о бегови, о оцаковићи херцеговачки! знадите и вашим булама кажите : да ни једна Црногорка не би свога човјека у дом примила, који би се за такав одкуп из ропства вратио. Људи се за људе мијењају, а крмци за крмке!“

Да је онда било толико новина као сада, ко зна да се међу њима не би нашла нека пакосница, која би рекла: „Црногорци варвари! зашто им нису као јунацима одсекли главе? него су у њима понизили цело човечанство до скота, мењајући људе за дебеле венпрове.“

При почетку овога века, кад су се Црногорци с Французима тукли по Приморју, владика Петар први састане се код Ластве, са француским маршалом дукотом Мармонтом, ради преговарања о миру. На томе састанку било је доста француских официра, и неколико црногореких главара. Између осталог разговора рекне Мармонт владици: „то је нечувено варварство што Црногорци мојим војницима секу главе!“ — Владика му одмах одговори: „то су Црногорци од Фран-

цеца научили!“ и кад види да се Мармонт томе говору врло зачудио и да је од тога чуда занемио, одмах му каже: „ви сте на сред Париза краљу и краљици одејекли главу!“ — Црногорци што су били око владике, чули су тада међу француским официрима реч: „резон, резон (разлог, разлог).“

У Црној Гори много је веће јунаштво непријатељу одсећи главу него га из пушке убити. Они веле: за зрном из пушке неможе нико летити и видети је ли убило Турчина; али донети и своме друштву приказати главу, то је доказ јунаштва, а сва дружина зна како је тешко доћи до главе. Негледа се је ли ко год живом или мртвом непријатељу одсекао главу. У оба случаја велике су опасности и треба имати јуначко срце. Има црногорска песма која каже: уби Цуца, посјече Бјелица! — а то ће рећи да је Бјелица веће јунаштво показао. Кад један другог што год прекори, често ће рећи: а колико си глава посјекао? — За време владике и кнеза Данила давале су награде и медаље онеме, који донесе турску главу. Црногорци веле: ћесар у Котору даје жут цекин свакоме оном који донесе главу од курјака што овце дави; а да како се не би признала заслуга онима, који донесу главу од онијех вукова што хришћане даве. — Лане, на никшићком пољу, усред битке код Озринића куле, један Турчин паде према нама, и видимо по знацима прашине, како зрна пушчана удајају око њега. Кнез Никола дохвати ме за раме и смешећи се — повика: „трчи му одсијеци главу, даћу

ти Обилића медаљу!“ ја подигох капу и одговорих му: „благодарим!“ У старија времена, полетило бих десет Црногораца, да томе Турчину одсече главу, и од њих десет може бити да би се тројица ранили или погинули, док би ту једну главу одсекли, или као што они обично веле: посјекли. Кад причају за какву турску погибију, често ће рећи: ту небјеше ни једнога Црногорца, који бар једну главу непосредно. Било је негда случајева, да су се Црногорци ножевима међ собом секли, ко ће пре уграбити турску главу. Причају, да је један Турчин, кад га је стигао Црногорац, бацио кесу с новцима и повикао: „све узми, само ми живот остави!“ а Црногорац рекао му: „шта гођ хоћеш друго, ишти, све ћу ти учинити; само то не могу.“ И одсече му главу.

Покојни владика и кнез Данило, готово сваке зимне вечери, сазивали су Црногорце у свој двор на разговор. Исто тако чини и кнез Никола. Врло су занимљиви и знаменити разговори на сваком томе сједнику; (тако се овде зову састанци за разговор и забаву). Ту се обично и гусле чују; а највише се говори о јунацима и о биткама старим и новим. Сваки такав сједник траје до пола ноћи, и нико неосети како брзо време прође. Свагда се чује нов разговор и ново причање, јер свагда има позваних нових Црногораца, који су из других округа на неколико дана на Цетиње дошли. Сваки је разговор одабран и пун бистрине, значаја и природне досетљивости. Такво вече нигда не прође а да се не спомене Косово, и да се

не каже : жива је српска будућност. Кад би стенограф у крају седио и писао све оно шта који прича и рекне, од сваког таквог седника могла би изаћи једна врло занимљива књига. Била би пуна нових мисли и речи, које нигда пређе нисте чули. И сада, и за време кнеза Данила био сам позиван на те вечерње сједнике, и да сам све оне разговоре упамтио што сам слушао, целог живота не би вам могао изпричати их.

На једном таквом сједнику, кнез Данило замету разговор о сечењу глава. Тада се у страном свету много викало противу тога обичаја, и у опште противу Црне Горе. Један Мартинић, слушајући шта говоре новине, рече : „бога ми, још мало па ће Лацмани писати, да су Црногорци и светом Јовану одсјекли главу“. — Војвода Мирко рече : „и два пилета кад зарате, хватају се за вратове“. Један сенатор свој говор заврши са овим речма : „нијесу Црногорци то измислили и први почели. Од како је људи на овом свијету, они су вазда један другом сјекли главе“. — „Имаш разлога!“ рекох му ја — „анђео кад је дошао да истера Адама из раја, донео је мач са собом : ако га Адам не послуша, да му одмах одсече главу“. — Грохотом се насмеја стари Стеван Перков, па рече : „бога ми, да је Адам био Црногорац, и данас би сзи људи живљели у рају. Погледај ове голе кршеве, какви су, па их Црногорац брани и нико неможе да га ишћера одавде ; а ко би га могао ишћерати из раја ; јадан!“ — „Али“ — рекох му ја — „онога анђела

бог је послао“. Опет се насмеја старац па рече : „да је Адам њему погубио два три анђела, мило би и богу било, па би рекао : е нијесам рђу створио на овај свијет, него јунака ! недирајте га више ! нека до вијека сједи у сред раја !“

То је тај исти Стеван Перков што је покојном владици казао : на сву Црну Гору бог је дао оку памети, а ти сам имаш двије литре. — Кнез Данило свагда га зваше „стрико.“ — Умро је пре неких година у својој великој старости ; кажу да је имао више од деведесет година. Био је друг светог Петра, и видео је најтеже дане што их је Црна Гора у овом веку имала. Сваки његов говор врло ме занимао ; он је био жива црногорска историја. У последње дане своје старости изгубио је сасвим свој очњи вид, али до смрти остао је у свом говору бистар, оштар и разборит. Стеван Перков отац је војводе Петра Вукотића, а деда кнегиње Милене. Био је врло озбиљан и леп старац. Кад је он где год у друштву, свако је добро смишљао шта ће рећи. Чешће сам слушао да Црногорцима рекне : „што је гођ неуљудно, не треба ни у шали да је међу људма !“ — То су врло знамените речи ; на таквом начелу основани су сви црногорски обичаји, и сав њихов живот. Те су речи произашле из народа. Док се год такве речи међу њима повторавају и као правило држе, дотле ће Црна Гора бити оно што је. — Ако сте гледали на лепој Чермаковој слици онога рањеног Црногорца што лежи, то је, као што ми се чини, права слика Стевана Перкова.

— Кад је о чему своје мисли казао, нико га више није могао покренути, да о томе другчије мисли и говори. Свагда је плануо као ватра, кад би ко год и у шали најмању трунку бацио на црногорско име. Поносио се својим животом, што је рођен на овај свет као Црногорац. Кад је Вук Караџић први пут на Цетиње дошао, и кад је улазио у малу сламнату кућицу, где су се обично главари скупљали и о народним пословима већали; рекао му Стеван: „видиш Вуче, за ову колебу знају и вазда ће знати сви седам краљева!“ * Кад је покојни владика полазио у Петроград да се за епископа посвети он му при расанку викнуо: „поздрави московског цара, и закуни га огњиштем ће пече чесницу, да не заборави Црну Гору!“

Године 1857. на бадњи дан, био сам у двору кнеза Данила кад су се налагали бадњаци на ватру. (У Црној Гори по неколико бадњака међу на ватру). То је лепа свечаност. Било је преко педесет војвода и главара. Кнез Данило погледа по свима, па онда ману руком на Стевана Перкова, да он први бадњак говором поздрави и на ватру положи. Сви смо устали на ноге. Стеван узе бадњак, зави га у струку и принесе огњишту. Књегинја Даринка кропила је вином бадњак и бацала жито и лаврово лишће по њему. Стеван Перков држи бадњак и с њиме чудесно разговара; питао га: зна ли где је никао и где је порастао? питао га, је ли видео и упамтио како се муче и гину Црногорци, да одбране овај аманет Српства. Казао му је да ће сада на јуначком огњишту куће

Петровића у славу Христова рођења изгорети; па му онда рече: „твој ће дим у небо да се дигне, и када сјутра код сунца буде, нека му каже: да се и оно, у својој борби са помрчином, сваке ноћи одмара, а Црна Гора нигда!“ — Па онда благосиљајући Србе, а проклињајући Турке, спусти бадњак на ватру и викну: „Црногорци, да бог да сјутра чули, да је Дервиш-паша са свом турском војском кренуо на Црну Гору!“ — Та његова жеља брзо се испунила. После четири месеца по свој Црној Гори славила се велика победа на Граховцу, где је турска војска била уништена. Кад је кнез Данило хтео тада да иде и да предводи црногорску војску, сви су га одвраћали од тога. Између осталих који су говорили, Стеван Перков рекао му је овако: „господару, наша је тврда жеља да ти неидеш. Турска је војска врло велика и јака. Ако нас Турци потисну, ти нећеш хтјети уступити; отвори ће се ново Косово, и сви Црногорци заборавиће Црну Гору и до последњег изгинуће бранећи тебе. Зато господару, сједи дома, и кад чујеш да се султан с војском кренуо из Стамбола, онда се и ти крени са Цетиња. На султанове паше, шаљи твоје војводе!“ — Лане на Орјој луци, чуо сам где један Црногорац за кнеза Николу рече: „кад је он у боју, сви стрепимо; Црногорци се бију а све један другог пита: ће је господар? кад он није у боју, онда без икакве бриге и јуримо Турке и бјежимо од њих.“

Турске старешине, како пређашњих година, тако и сада за време овога рата, кад после битке покупе

мртве лешеве својих војника, они им одсеку уши, нос, и нагрде их на различите начине; па их онда такве изнесу пред конзуле, дописнике новина и пред друге странце, говорећи: ето видите шта чине Црногорци. Највише у томе измишљању трудили су се скадарске паше. Са тако нагрђених лешева, скидали су фотографије и слали их илустрованим новинама по свету; но ни једне нису им хтеле веровати и то у својим листовима употребити. Сада Црна Гора стоји на виделу. Њени непријатељи не могу више о њој измишљати и писати шта хоће. Славенска се штампа подигла и ослободила од туђинског уплива. Гомиле путника од свију народа, долазе овамо на Цетиње, иду по црногорским логорима, и собом виде питоме обичаје Црногораца. Свак се већ довољно уверио: да Црногорци нису ни у чему сурови и нечовечни, и да одсећи главу непријатељу није тако велико варварство као што су они мислили. И негда непријатељска штампа, престала је Црногорцима пакостити. И сам енглески Тајмс, тај голијат свију новина, окренуо је хвалити и славити Црногорце; јер је имао свога поузданог дописника — г. Стилмана, — који је свуда с нама на војсци био, и све својим очима гледао и верно и истинито писао. — Рат је сам по себи свуда варварство; ни један рат не може друкчији бити него нечовечан, јер у сваком рату човек против човека иде да се униште. Објава сваког рата, то је смртна пресуда за хиљаде невиних. За све грозне случајеве што се у биткама и за време во-

јевања догоде, Французи за своје извинење слегну раменима и обично само кажу: „то је рат!“ — Даље ништа не говоре; у тим речима све стоји. А Црногорци веле: „и анђели да међ собом зарате, не би се цјеливали, него би један другом главе сјекли!“

При почетку овога ратовања кнез Никола издао је наредбу свој војсци: да се уздржавају и да не секу главе. И сами Црногорци видели су и уверили се, да је то дангубно. Док су ратовали сваки на своју руку и у малим четама, то се могло чинити, али сада при боље уређеној војсци, и код пушака које овако далеко бију, не може се. Док један војник одсече једну главу, могао би двадесет пута острагушу напунити и опалити. При том кад један војник у боју одсече и са собом две три главе носи, онда не може се више борити, сметају му оне главе и потрчати и оружјем радити. Та се наредба држала свуда где су Црногорци побеђивали и јачи у боју били; али где су их Турци притеснили и наљутили, могла се чути старинска вика: „ха, ко је Црногорац, јуриш на главе!“ У славној битки на Вучјем долу, Лука Филипов Цуца ухватио је живог Осман-пашу. Није га познао; кад га поведе да га преда тамо где су и други заробљеници били, каже му се Осман и рекне: „ја сам паша; молим те не води ме жива, него ме посијечи!“ — Цуца, који није веровао да је то паша, одговори му: „бога ми, бих ти то и без молбе учинио, али не смијем од господара, заповједио је: кога

гођ ухватимо жива, да га њему одведемо.“ — Кад су дошли пред књаза, и уверио се да је то заиста наша, Лука је раширио руке и трчао кроз сву војску из свега грла вичући: „благо мени данас и до вијек! благо мени, умијеша се у кућу Петровића!“ — што ће рећи, да је и он сада постао јунак као што су Петровићи, јер је само њима наречено и суђено, хватати живе паше. — Књаз даровао му орден и пет стотина талира.

Турци су свагда чинили весеље и пуцали из пушака и топова, кад су каквом јуначком главом окитили бедеме града Никшића и Спужа. Црногорци су исто тако певајући и са пуцњавом из пушака, доносили на Цетиње турске главе, и ређали их по врх зида округле камене куле више манастира. Кнегињи Даринки био је врло непријатан и несносан тај обичај, зато је кнез Данило по њеној молби наредио, те се престале доносити главе на Цетиње. На тој кули стоји сада највеће цетињско звоно; њега је поклатио Лаза Урошевић из Земуна. С великом муком оно је преко ових брегова овамо донешено. Једва се нашли и погодили неки Конављани из Приморја, да га за осам стотина и педесет форината изнесу од Котора на Цетиње. Начинили су нарочите справе за ношење. Шездесет њих носили су све стопу по стопу неколико дана. Сваки час морали су се одмарати. Лаза Урошевић, истина зачудио се томе великом трошку око преноса, али ипак платио га подпуно. Звоно је лепо и јасно. Између осталих надписа, стоје на њему

изрезане и ове речи: „кад вам ово звоно зазвонило, свака вам срећа зазвонила“. И заиста, кад сам га год до сад чуо да звони, свагда је на радост и весеље звонило. Осим овога звона, које само за себе на тој кули стоји, има још неколико звона на Цетињу. Међу њима је једно старинско, Иван-бегово. Оно је двеста година са усамљених зидина цетињског манастира, као пустињак, као сироче без нигде никога, кроз ове планине јечало и пред богом плакало. Њему је дато првенство, те и сада измеђ свих звона, сваком приликом оно се прво јави. Оно је дочекало да огласи да се предао : Никшић, Бар ; Ниш, Плевна, Једрене. Оно је дочекало да огласи, да је освојен остров Враћина, столица старе зетске митрополије, одакле се негда његова јека разлегала по таласима скадарскога језера. Кад кад у по ноћи, кад оно својим танким гласом зазвони, сво Цетиње радосно скочи на ноге ; нико не пита : шта је ? — свак само пита : ће су наши добили ? — Кад се оно јави онда и сва друга звона ударе, онда и пушке и топови сво цетињско поље заглуше ; али, усред те пуцњаве и вреве, ако застанете и окренете главу манастиру, чућете опет танки глас онога малог старинског звона. Негда, глас његов није се чуо даље од Ђиновог брда и Орловог крша, губио се у цетињском пољу. Сада, глас његов разлеже се до реке Волге, до Темзе и до обала тихог океана : сваку новост, коју оно из ових крајева огласи, одмах разнесе телеграфска муња на све стране света. — Као што

је негда оно било гласник српске самоће и туге, боже дај, да од сада свагда буде гласник српске среће, слоге и напретка.

VII.

Нико није Турке тако из близа и тако добро познавао као Црногорци. Свак је мислио да ће се Турска, као трошна зграда одмах срушити, како каква страна војска удари; само су Црногорци говорили: неће Отмановић без великих јада оставити земље, у којима је тако дуго господовао и без труда благовао. — Но и Турци јединим Црногорцима признају право јунаштво; заробљеници на Цетињу говорише: „сви бјеже од нас а ми само од вас.“ — До овога рата често су се Арнаути хвалили, да су бољи јунаци од Црногораца, али сада, пошто их је много изгинуло у неколико бојева, врло су заплашени. „Води нас на Москова, — ићи ћемо; а на Црногорце нигда више!“ тако су поручили јесенас Али-Сајиб паши у Подгорицу. — Кад се предала једна тврдиња, дођоше три старешине што су том тврдињом управљали; кнез Никола запита их: одакле су? Један одговори да је из Фоче, други, из Румелије, а трећи с неким поносом одговори: „ја сам Миридит!“ — Кнез Никола рече му; „ова двојица што су се предали не чудим се; може им бити; али како ти да се жив предаш, љути Арнаутине?“ — „Само Црногорцима,

никоме другом!“ одговори Арнаутин и пољуби скут доламе кнежеве.

Лане за шест последњих месеци, Црногорци су заробили преко хиљаду Турака, а Турци за време целог овог рата, не заробише ни једног једитог Црногорца. Са турским заробљеницима свагда је човечно поступано; кад им је некима говорено, да иду својим кућама, они су молили, да остану до свршетка рата; њима је милије ропство у Црној Гори, него слобода у њиховој домовини, у Турској. Овде на Цетињу било их је зимус око четири стотине, све самих низама. Осим официра и још неколико њих, ни један није знао турски, но само арапски. Били су свагда мирни и послушни. Могли су у одређене часове свуда по вароши ходати. Кад је год лепо време било, по ваздан на цетињском пољу играли су своје игре, певали су песме, и забављали се по свом обичају. Довољно је било пет Црногораца да их чувају и у реду држе. Кад је један умр'о, дође десетак њих старом војводи Петру Вујовићу, који Цетињем управља, и замолише га: да им дозволи, да само њихов хоџа, ноћу, у највећој тишини, тело умрлога низама до гроба изпрати.“ — Стари војвода насмеја се томе њиховом страху па им рече: „ви сте се јуначки бранили, а Црногорци поштују јунаке. Идите и у по дана сараните га, и кажите вашем хоџи: коју је гођ молитву мртвацу у Стамболу један пут читао, нека му овђе три пут прочита; и отпратите га до гроба лијепо као свога друга, и све му учините по вашем

обичају.“ — На те речи свима оним низамама гро-
нуше сузе, и полетише да војводи скутове целивају.
— Војвода посла с њима једнога Црногорца, да им
покаже место где су се мусломани пре двеста година
сарањивали, да тога умрлог низама онде закопају.
„Би ће му лакша црногорска земља кад је међ сво-
јима!“ рекоше неки Цетињани а један Приморац
одговори: „бога ми, црногорска земља није лака ни
онима Турцима што по Стамболу живи ходају.“

Свима заробљеницима, према могућности, давана
је добра рана; њихови рањеници и болесници доби-
јали су лекарску помоћ од првенога крета; нису го-
њени на какве теретне послове. За време целог њи-
ховог бављења на Цетињу, само су један пут ишли
до Његуша да начине пртину, јер се од великог снега
није могло у Котор отићи; и два пута ишли су на
Ријеку те сваки донео по бреме лаврових грана, да
Цетињани оките капије и пирамиде што су спремили,
за дочек књазу, кад се после предаје Бара, и после
закљученог примирја на Цетиње повратио; (месеца
Јануара). — Давато им је, нарочито официрима, по
кад кад и новаца; на сваки начин уредије него што
им је султан давао. Њихови официри долазили су у
каване, и забављали се по свом обичају.

Заробљени Осман-паша, док је био на Цетињу,
живио је потпуно у слободи; седио је у великој го-
стионици, примао је месечно новчану помоћ с којом
је могао лепо излазити на крај, писао је писма својој
жени и добијао одговор од ње; на задану реч да ће

се опет вратити, било му је дозвољено те је ишао у Котор и у Дубровник. Он је знао руски, и по томе могао се с Црногорцима разговарати и разумевати.

Заробљени херцеговачки Турци били су такође мирни и поелушни, али, — особито они из бољих кућа, — задржали су много од свог поноса. Један заробљени Турчин, спахија из Херцеговине, идући из логора на Цетиње, сретне путем херцеговачку чељад, хришћане, своје негдашње суседе, и рече им: „помози бог рајо!“ — Црногорац што га је пратио, плану и љутито му викну: „Турчине, ти си у Црној Гори; овђе нема раје!“ — „хе бога ми, одговори Турчин, — заборавим се; а незнаш како ми је мило кад сретнем кога познатог вла.“ — Причају за једног таквог заробљеног Турчина, кад је нашао негде у Црној Гори своје суседе хришћане, који су од његовога зла у Црну Гору утекли, он их је врло сажаљевао, тешио и братеки се с њима свима разговарао. Једна стара жена, која је познавала какав је он звер према њима у Херцеговини био, рекне му: „боже мој, ага, како си сада добар!“ — „бабо! одговори јој Турчин, — мол се богу што не могу.“ Сваки Турчин под сигурно је држао: да Црногорци кога год заробе одмах га посеку, и то је један узрок те су се свуда, где су год били опкољени, до крајности бранили. — На Бршном на један пут искрену међу нама један висок Турчин, бошњак; са голим рукама ухватило га и заробило једно младо Црногорче, бандиста; узео му одмах дугу пушку, па га упутио у

црногорски шанац, а он весео што је задобио дугу пушку отишао напред, да се туче. Битка је већ била престала; топови су умукнули, само по где која пушка могла се још чути. Ми се скунимо око тога заробљеника, да нам што год прича, али он само дркће, и непрестано се осврће одкуда ће нож севнути, да му главу одсече. Говоре му Црногорци да се не плаши, неће му ништа бити, али он не верује. У томе прође туда Блажо, кнежев ађутант, млађи брат војводе Боже, и Турчину казаше, да је то један из куће Петровића. Блажо, кад га виђе како дркће, рече му: „небој се Турчине! тврда је црногорска вјера, неће ти нико ништа учинити!“ — Онда се тај заробљеник одмах ослободи, седе на земљу и викну: „е сад сам наново рођен! дајте ми Црногорци мало воде и дувана!“ — Престаде, дрктати, каза одкуда је родом и да му је име Алија. За тим поче причати где и колико има турских топова и војника. Измеђ осталог рече: „има један велики топ сакривен у Никшићу, за кога кажу да није од Косова пуцао; он кад пукне на три сата даљине свућ наоколо и човјек и стока, све што је живо, од страхоте падне на земљу и у свакоме пукне срце, и на том мјесту крепа. Тај топ без велике турске невоље не пуца; а кад би дошло вријеме да и он пуца, свијем Турцима напријед би се заказало, да легну на земљу и затворе уши воском, да тако остану живи.“ — Црногорци сви се у глас насмејаше тој његовој простоти. — Мало за тим рече му један: „Турчине, тебе ће звати господар да

те пита за турску војску; треба све праву истину да му казујеш“. — Турчин спусти цигару на земљу подиже обадве руке и рече: „ако за једну мрву слагао, да бог да на оном свијету немала ми душа мира као немачка капа!“ — Кад дође оно момче што га заробило, и седе према њему, он му се обрадова и рече му: „е нек сам ти сретан! али право ми кажи, зашто ми не одсијече главу кад ме ухвати?“ Оно Црногорче насмеја се па му одговори: „право да ти кажем, нијесам имао вељег ножа; а ако ти је што жао ја ћу ти сад овђе посјећи главу!“ и осврте се на обе стране од кога ће позајмити нож. Црногорци се насмејаше, а Турчин га ухвати за руку и повика: „не бога ми! нек сам твој роб до вијека!“ — После је све ишао с бандистима, и кад се год логор премештао, носио је њихове трумбете, велики бубањ и друго којешта. Доцније видео сам га у Острогу; погодио се да служи за плату код црвеног крета; затим месно је лебац код једног пекара на Ријечи јер је тај занат добро знао. Могао је у свако доба да се врати својој кући у Босну, али није хтео.

Осим овога Турчина, ни један други није се дао заробити без великих јада. Свака најмања кула и сваки њихов војник, свуда су се бранили до крајности. Мора се човек чудити, одкуда Турцима такво пожртвовање и такав патриотизам. Немају књижевности, која их у јединству држи; немају новина ни јуначких песама, које им подгревају народни понос. Једина мрзост на хришћанску веру, држи их у ју-

наштву. Кад су у Бару највећма, и глађу и жеђу и болешћу, притесњени били; викнуо им је један Црногорац: „хај Турци, предајте се и негините узалуд! пропали сте с главе! руска војска узела Једрене, и отишла на Цариград. Ако неверујете, пошљите кога хоћете у Ћесареву земљу на Кастел-Ластву; нека чује; пусти ћемо га да слободно оде и да се врати!“ — А с града Турчин му се одзове: „све смо чули и све верујемо. Они Турци у Једрени бију се за свој образ, а ми за свој!“ — Кад се доцније Бар предао, и командант града дошао књазу, само је неколико речи могао изрећи, па се загушио сузама, кад су га блажили и тешили, одговорио је: „цар ми је поверио овај град да га браним, и ја га немогах одбранити“. — Никшићани исто тако бравили су се до последње могућности. С почетка, кад су били опкољени, нису се ништа плашили. Свако вече певали су песме и често су с бедема викали: „хај Црногорци, наша је вјера боља од ваше!“ — Црногорци су им одговарали на свој начин. Но после месеца дана, кад су видели да им нема ни одкуд помоћи, да се немогу одржати и кад су се уверили, да се морају или предати или помрети од глади и жеђи; стао је један Турчин на бедем градски и викнуо: „хај Црногорци! изгибо смо и ми и ви; један је бог и наш и ваш; несретни свеци завадише нас и закрвише!“

За пет стотина година турског беснила у Европи, нигда се нису овакве речи чуле из турских уста. Сада се чују не само са бедема падајућег Никшића,

него и са обала Босфора; то су речи издишућег турског царства. Из гордога Стамбола излетели су на све страни фермани, који дају равноправност, устав, слободу штампе, скупштину. Но на то се више нико не осврће. Историја овога века, умножи ће се још с једним листом, на коме ће стојати записано: доцкан! — Оно што је подигло турско царство, оно га и срушило; — коран. На таквим основима неможе више држава у Европи постојати. Правила вере морају се по правилима човечности, разума и напредујуће просвете или превити, или пребити. У славу божију не смеђу се више безбожна дела чинити. Сваки је фанатизам ватра; њеним пламеном неуправља свест, него ветар; кад се угаси оставља за собом само црно згаиште. Мусломан сажалева човека немусломана само у толико: што га бог није умудрио да буде глуп колико и он. Посећи Ђаурину, ако неће да прими прокову веру, то је задужбина и заслуга на овом и на оном свету. Калифе и султани, кад пишу христјанину, ако су у пријатељству, свагда заврше своје писмо са речма: „нека ти свршетак буде сретан!“ а то значи: кад ниси тако сретан био, да се родиш и живиш у мухамедовој вери; онда нека ти бог буде толико милостив да бар умреш као мухамеданац. — Глупост турскога фанатизма није ни у Стамболу ни у Багдату тако велика била као у Босни и Херцеговини. Ту су се корану придодале и као правило држале многе пословице, које су још више раздвајале турке и христјане. Стотине година Турци су

говорили: „Ђаурина удри и глоби, па ће те волети. — Подај ђаурину двије чаше, трећом ће те ударити у главу. — Метни једнога ђаурина под синују, а другога за синују да с тобом руча; шта ти мисли онај испод синује, то ти исто мисли и овај за синујом.“ — Неможете турчину бошњаку доказати, да те пословице и још многе подобне, не стоје написане у Корану. Он их спомиње као пророкове речи. Вера њихова такав је панцир за глупост, да ни једна варница светлости и просвете неможе продрети. Они су своме корану себе целокупне принели на жртву.

VIII.

Велике планине саме су по себи нешто страховито; народи што међу њима живе, јаког су уображења, — сујеверни су. Човек када стоји поред великих брегова, види себе како је мален; чини му се, такви колоси одређени су, да у њима живе већа створења него што су људи; снебива се да такве дворе у природи, назове својом кућом; нема ни крла; кад се узбрдо пење види да гмиже као што и мрави гмижу; његово уображење измишља змајеве, гиганте и виле. Сваки брег има своје приче, свака пећина има своје авети, које се ноћу јављају. Но Црногорци су чисти од свега тога њихове планине немају баука ни ноћних страшила, јер нема ко да се од њих плаши.

Нигда нисам чуо да ко год помене вампира или вештицу; ко о њима говори тај се плаши, а у Црној Гори највећа је срамота ма од чега плашити се. Они неверују оно што се не може веровати; не боје се опасности коју очима гледе, а где би се бојали онога чега нема, и што нико није видео. Нема Црногораца који би казао да га је страх ноћу кроз гробље ићи. Жене би се насмејале ономе који би причао, да му се неко чудо на раскршћу догодило. То је глупост, а о глупости они неће ни разговор да воде; окрену главу од онога који о томе говори. Једна стара жена из Приморја, причаше о неким чудесима; слуша је један Црногорац па одлазећи рече: „бога ми, мени се чини, ја и да полудим не бих то могао вјеровати“.

Нигда нисам чуо да когод, као у другим земљама, говори о бајању и врачању. У томе траже помоћи и утехе, слаби и лакоми, а нигда они који се у себе и своју снагу уздају. Црногорци као и Французи, највећма се чувају да небуду исемејани. Глупост и плашљивост подједнако мрзе. Ко једно или друго на себи покаже, то се као подсмеј дуго прича. — Један Црногорац снιο да је пук'о гром и пребио му праг у кући; то га врло забрине и сневесели. На пазару у Котору кажу му: да то значи да ће умрети старешина од те куће; тако је и он мислио, а другог старешине нема осим њега; тај сан јасно казује да ће он умрети. Није могао од бриге спавати, нигде није имао мира. Жао му је умрети. У

томе сретне једнога старог калуђера из Херцеговине, који је по Цетињу просио: он га одведе својој кући, позове суседе и учини велику гозбу. У сред ручка узме пуну чашу вина и рекне: „духовниче, ти си стар и слаб, немаш ниђе никога; грехота је да се тако мучиш; моја је кућа пуна свачега; зато сам наумио да те понудим да сједиш овђе код мене. Но ти си од мене старији и у цркви и у годинама, па неможе другче поднијет' ни мени ни теби, него да будеш старији и у оној кући ће живиш: зато ево пред богом и пред људма, предајем ти старјешинство у овоме мом дому док си гођ жив! Примаш ли се духовниче?“ — Калуђеру буде мило, прихвати чашу из његове руке, попије вино и одговори: „примам се; и нека бог благослови и тебе и твој дом!“ — И тако онај Црногорац ослободи се и избави од онога страшнога сна, а калуђер, који је и онако био стар и болешљив, после неколико месеци умре. Више од тридесет година прошло је од тога доба, а још по кад кад причају: како је негда био један Црногорац, који се пренао од онога што је снιο.

Још ћу вам казати један стари догађај коме се Црногорци и данас смеју. У другој половини прошлога века, живио је крај реке Зете неки стар калуђер, пустињак Босота. Читав свој живот проводио је у молитвама. Био је велик испосник и угодник божји. Говорило се већ да може и чудеса чинити; и сам Босота занео се толико, да је и он веровао у снагу својих речи, и у своја чудеса. Један пут на

сабору, кад је много света било, повиче : „Црногорци! који од вас вјерује да је бог свемогућ, и да су молитве његових угодника јаче од силе турске; тај нека остави своје оружје овђе, и нека пође за мном: ја ћу пред вама ићи и читати молитве, а ви само вичите: госпoде помилуј! Хајдете да тако узмемо град Спуж, без једне мртве главе!“ — Гомиле Црногораца послушају га и пођу за њим, вичући: госпoде помилуј! — Бад буду близу Спужа, и почну већ улазити у варош; зачуђени Турци скоче и потрче с пожевима ка њи. Црногорци кад виде да крв тече, а немају оружја, престану викати госпoде помилуј, и разбегну се. Но ипак Турци одсеку преко двадесет глава. Отуда остала им је она пословица која каже: „ако један поманита, немојте сви.“

У Црној Гори нема никакве псовке. Нико неће на своја уста изговорити какву грдну или срамотну реч. Још једанпут велим нико. Кад се ко год наљути и млађе своје кара, највише рећи ће: „на јаде ти ђурђевдан дошао! — Ђаво ти вечеру позобао! — На зло ти сутрашње јутро освануло!“ — То је све. Друге псовке нема. Нигда нисам видео Црногорца да плане у јарости. Сваки надјуначи и свлада свој гњев. Кад се двојица споречкају, онда највећма бирају речи шта ће један другом казати. Ако се мало оштрије почну препирати, онда они што их слушају повичу: „нека, нека! некате људи!“ (доста, недирајте, оставите); и то није никаква увреда за оне којима са говори. На прву такву опомену, одмах се препирка

прекине, и други се разговор почне. Рећи коме : ћути, — нигда се нечује; то би и у шали била увреда. Сам кнез Данило кад хоћаше коме прекинути реч, говораше: „нека, нека чоче!“ — У свој Европи нема земље где је међ простим људма толика учтивост и пристојност, као у Црној Гори. Нигда нисам видио да се међ собом свађају и грде; а ни двоје деце нисам видио да се побију. Црногорци су врло учтиви и образни према свакоме, јер од свакога очекују да такав буде и према њима. У Црној Гори немате коме речи ружне рећи, јер је нико својим понашањем незаслужи; немете је никоме рећи, јер је неће нико отрпнати; немете је казати ни псету, ни ветру ни киши, јер врећате и најпростијег Црногорца ако вас чује.

Приметио сам да где који путници, (Славени, Југословени), образовани људи, кад се забораве и по својој навика уз реч што год неуљудно рекну, или нешто двосмислено причају; Црногорци један по један дигну се, и полако из друштва оду. Кад се удаде, они ману главом и један другом рекну: „бога ми су као прави лацмани!“ — Више ништа неће о томе говорити, нити ће коме причати, јер би морао оне исте речи, од којих је из друштва утекао, повторити, а он неће ни пред ким на своја уста да их изговори. — Један из Приморја беше дотерао вино на Цетиње, па кад је хтео скинути товар, очени га коњ, а он нешто грдно опсова. Неки Цетињани што су га чули, почну га корети; а он скиде капу и рече: „опростите људи;

а бог добро зна да ја нијесам Црногорац.“ — С речима: „лацманин ка лацманин!“ они могу не само да покуде него кашто и да похвале изванде (туђоземце). Кад виде нешто рђаво, непристојно, ветрењасто на странцу, они ће рећи: лацманин ка лацманин. — Исто тако кад виде да је неки странац вешт у каквом послу, да је добар мајстор, да је нешто лепо и добро начинио, хвалећи га и чудећи се тој његовој работи, опет ће рећи: лацманин ка лацманин. Такав смисао имају и оне речи, кад кажу: Црногорац ка Црногорац. Сама та реч: лацманин, долази од имена: латинин. Први и једини цивилизовани суседи Црне Горе, били су Латини, Венецијани. По томе све што је европско звали су лацманско. Црногорац за европско одело каже: лацманске хаљине, као што ће се поред Саве и доњег Дунава рећи: немачке хаљине, а на истоку и у неким немачким крајевима, говоре: француске хаљине. Црногорци те хаљине такође називају: талијанско рухо, — или: уске хаљине. А кад с подсмејом, љутњом или у шали, спомену оне што носе те хаљине, они ће кашто рећи: „ускогаће“. — Једно вече шетали смо кроз цетињске улице, и чујемо из далека велику вику и свађу у једној малој крчми. Ја пођох брже и рекох: идем да видим како се свађају Црногорци.“ Један сердар ухвати ме за руку и повика: „ходи да се опкладимо у барило вина, да су то неке ускогаће, а нијесу Црногорци!“ — Кад ближе дођемо и завиримо у крчму, а оно све сами марагуни (столари, тишлери) седе, пију и свађају се, ни

једнога Црногорца не беше међу њима. Црногорци и сви Приморци како своје широке чакшире, тако и талијанске уске панталоне зову: гаће. — Има и једна шаљива песма, која каже: „који носи гаће на тираће,¹ тај не вели нигда добро јутро; но бонђорно па и то ријетко“. — Црногорци су сви добро одевени: и кад су највеће врућине, ни једнога не можете видети у кошуљи и у доњим, белим гаћама. Он тако неће ни пред своју кућу, у селу да изађе. Није обичај. Свако најсиромашније дете има своју доламицу и чакшире; то све саме жене од беле вуне опреду и изаткају. У гдекојим крајевима носе и кошуље од вуне. Највећа им је вештина, да извезу женску кошуљу по недрима и рукавима. Струке од црне вуне, знају особито лепо начинити. Једну добру струку не можете испод десет талира купити. И људи и жене и деца носе их. Без струке неће се маћи од своје куће; црна струка доликује црногорским белим хаљинама лепше него икакав други огртач. Кад видите према себи Црногорца са својом струком, на високој стени, чини вам се да је то орао са својим дугим крилима. — Немице и њихова деца по селима цело лето проведу боси; у Црној Гори нећете никога видети да иде бос. Носе опанке које сами праве.

За ових последњих двадесет година неколико пута долазио сам на Цетиње, а два пут провео сам у Црној Гори по читаву годину дана; био сам на славама,

¹ Раменице, хозентрози, од талијанског: *tira brache*.

свадбама, на пазарима, у логорима, на саборима, и нигда нисам видео пијана ни полупијана Црногорца. Они пију и веселе се, али сваки зна колико му је доста; ни капи једне неће сувише попити, ма колико да га нудите. Такво уздржање међ простим људма, не може се у другим земљама наћи. Они шалећи се кажу: вино је мали бог, али је опет милостивијег срца него велики бог: кад мали бог (вино) узме човеку памет, он му опет поврати; а велики бог кад узме човеку памет, неће више нигда да му је поврати. Међу Црногорцима велико је поверење. То је једина земља у Европи где се не пишу облигације, и као што су ми казивали, још није било случаја, да је ко год на суду одрицао свој дуг. Уже веже коње и волове, а поштена ријеч витезове. Тако они веле, и по тим речма управљају се.

Нигда нисам чуо да Црногорци један за другим што год рђаво говоре. Ни код самих жена нема оговарања. Ко је какав сам се показује, нико се не може сакрити; види га свет. Тако они мисле. — Могуће да за то, што сваки свуда са собом носи оружје, у Црној Гори нема свађе, цсовке, пијанства, крађе, варања; грдње, оговарања. — У оружаном друштву сваки на своје речи и на своје понашање оштро пази. У тој опрезности одрасли су; то је њихово васпитање. Четири пуна столећа тако живе. Кад когод држи сикуру у рукама, ви му нећете ни у шали ни у љутини рећи грдне речи; а како се може рећи ономе, који има за појасом оштар нож и два пуна пиштоља?

Част и међусобно поштовање, подиже се у оним земљама где нико не да на себе ни једна трунка да падне. Дуели помогли су, те се у Француској подигле грађанске врлине. Ко хоће да је поштован, мора друге поштовати. Свет је ехо; како му се јављаш онако ти се одзива.

Црногорци поштују и хвале један другога; али по где које странце хоће да исмевају и да им се наругају. Они о њима, али само међ собом, без икакве штедње говоре. Свакога путника, што овамо дође, они брзо познаду колико вреди. Ако незнаду језика те не могу с њим да говоре, они га цене по ходу, по хаљинама и по његовом држању, и ретко се кад год преваре. Њима је довољно да чују десет речи што је странац казао, и већ изрећи ће свој суд о њему. Највећма се смеше на горде и ветрењасте: „слијени високо носе главу!“ рећи ће о гордима; а за оне који се много размећу, а види се да немају новаца, обично веле: „голи височије скачу!“ — Кад их запитате: зашто тако строго осуђују по неке странце? они ће вам од прилике овако одговорити: ми Црногорци нигда ништа нисмо видели ни учили, него међ овим планинама чували стоку и клали се са Турцима, и мислимо о себи да смо мимо све друге народе прости и дивљасте; па морамо се тешити и радовати, кад видимо кога из тих мудрих краљевина одевена, богата, одликована орденима и титулама; а манит је, прост и глуп као никоји Црногорац.

Има доста путника, које они после толико го-

дина, с поштовањем и са радошћу помињу. Тако за професора Панчића многи су ме питали: „а ће је сад они лијени и добри човјек? Такав бјеше у свему као да је у сред Црне Горе одрастао.“ — Панчић је ради своје ботанике путовао по Црној гори, и нео се на велике брегове, да тражи ретке и непознате биљке. Да би лакше могао путовати, кнез Никола дао му је једнога перјаника, да га свуда прати. Кад су полазили, говораше тај перјаник: „зар ови сухи стрико да се пење на Дурмитор и на Бијелу гору? бога ми ће до Острога умријет“. — А кад су се вратили говораше тај исти перјаник: „изгубосмо ходећи за њим, ниђе га стићи не можеш; иде уз брдо и низ брдо као икоји Црногорац!“ — Пре три године, у месецу Јуну, ишао сам на Иванбегова корита; пратио ме онај што ми дао коња под кирију. Иванова корита леже под самим врхом Ловћена. Рано смо пошли, и могли смо за два сата доћи, но ја сам цело пре подне провео идући. Што смо се више пењали, отварао се све лепши изглед. Где је год било место отворено и видоко, седио сам и гледао на скадарско језеро и на комске планине, чинило ми се да сам у Швајцарској. Онај Црногорац што ме пратио, после дугог посматрања и ћутања, рече ми: „ти нити хваташ лептирове ни чунаш траву?“ — „шта ти то паде на памет Стеване?“ — упита га ја. „Прије неких година, — настави он, — пратио сам на томе истом коњу, тако једнога господина, па кроз цијеле Бјелопавлиће, ће гођ кога лентира и бубицу види, трчи за њима те их

ухвати, па их метне у једну шкатуљу (кутију). Нигда се не могло досјетити што ће му то. Ни једне ријечи не знађаше са мнош зборити. За тијем пратио сам некога Панчића; тихи и предобри човјек! — Он ни једну травку у свој Црној Гори не остави на миру. Неке откине па опет баци, а неке носи са собом. Можеш ли ти знати: ваља ли им чему гођ та њихова работа?“ — Тог истог лета сеђасмо једно после подне пред локандом, а из Котора дође један просед, сувоњав путник, одседну с коња и оде у гостионицу. Онај Которанин што га допратио, узе свога коња за узду и врати се цетињском улицом пут Котора; један од Црногораца, што су седели у ладу пред поштом, викну му: „Антуне, каквога си то сад Панчића довео?“ — С тим је хтео да каже да му се тај путник на први поглед допао.

IX.

Када снегови окопне, када престану ладне кише, и кад гране топло летње сунце; онда се на цетињском пољу разастру алписке ливаде са најлепшим цвећем; онда целу ноћ, кроз отворене прозоре, слушате певање неизбројних славуја, а више себе гледате један комад плавог наполитанског неба. Цетиње је лепо. — Нема оне тешке врућине, која Приморје дави, нема оне жестоке грознице, која свакога лета

походи обале реке Зете и скадарског језера. На Цетињу је ваздух чист, пријатан и здрав. По свима околним брдима, где нема шуме, расте и цвета мирисава жалфија. Жбун до жбуна, притиснуо је сав предео до Његуша и до Чева. Нигда на ове висине недолази она загушљива оморина, која у равницама бива. — Јутра и вечери имају своје особите планинске чари: свуда је велика тишина; само танки глас малог Ивановог звона, са манастира чује се. Оно свагда поздрави излазак и залазак сунца. Често глас његов помешан је са јасним гласом Црногорке, која, идући кроз ове планине, тужи за погинулим сином или братом. Стотине година та се два гласа познају, и заједно разлежу кроз ове дубраве. По где која пушка с брега, проломи ову тишину; то неки Црногорац полази или долази, па хоће да се јави и да поздрави Орлов крш и своје мило Цетиње.

Цетињско поље равно је, и савијено је као сабља; изгледа као какав град великим зидом опкољен, јер одевуда наоколо стоје каменити брегови, преко којих само четири излаза има, који воде у Котор, Грахово, Црмницу и на Ријеку. Те су стазе тако узане, да се натоварени коњи једва размину. У свој Црној Гори нема колског пута, нити има кола. Тако је готово и у Боки и у Приморју. Све што се има преносити товаре на коње и мазге. Волова и крава врло мало има; тешко их је преко зиме изранити, велика је оскудица у сену. По многим местима где има шуме, секу лиснике и остављају за зиму, а одмах с пролећа крену грање

те стока брсти. Лети, чељад по брдима између камења, траже и са српом жању неку штркљасту траву, која се зове виш; и то у сноповима носе кући или на пазар. Осим коза, сва је друга стока ситна и мршава. — Велика је оскудица и у дрвима. Највише се греју са танким дрвима, шипраком и грањем; и то расте по стенама и окомцима до којих се једва може приступити; зато насаде косир на дугачку држалицу, и с њим дохитају и секу та дрва и грање. Да нема овако много коза, може бити да би се на неким местима могла шума подићи, али оне све обрсте, и само кржљави жбунићи остану. По доњим странама брегова око Цетиња, забрањено је козама ићи, и туда свуд је озеленило и подигао се леп шипрак и честа од различитих дрвета, а пре неколико година биле су голе стене. Ловћен, са шест сати простора што заузима, покривен је дебелим буквама, али тешко је дрва одатле доле донети. У Морачи, — а то је три дана од Цетиња далеко, — има на милионе дебелих борова и јела. Црногорци кажу: нигда оно неможе човечија рука све исећи. — Неколико страних компанија гледали су те простране шуме да узму и секу. Једно француско друштво, пре три године, било је погодило да сече, и то само дебеле борове и јеле, да стружу даске, по том да их у сплавовима спуште низ Морачу у скадарско језеро, а оданде на лађама до Марзеља. За свако дрво била је угођена цена од једанаест франака. У томе рат наступи. Један од тога друштва, Француз, идући кроз те шуме, наиђе на

једно мало језеро, и кад види око језера хиљаде корњача да гмижу, упита: „чије је ово лепо имање?“ — Црногорци, што су били с њим, невидећи ничега, упитају га: „које имање?“ — „та ове корњаче“; рекне Француз. — „Није ничије. Ако хоћеш све су твоје!“ одговоре му Црногорци смејући се. „Ах!“ — уздане Француз, и помисли како се у Паризу скупо продаје порција супе од корњаче.

Око Цетиња нема оних дрва што руј дају, али по другим крајевима има их доста. Црногорски руј чувен је, и на страним пијацама боље се плаћа него руј из других земаља. Исто тако и буарица, (трава од које се прави прашак противу буа, мољаца, стевица и т. д.) боља је и оштрија него што се може игде наћи. Буарицу сеју неки по Приморју, али приметило се да она нема оне снаге и јачине, коју има она буарица, што као дивља сама по црногорским бреговима расте. Само цвет откидају, суше и продају. Како руј, тако и буарицу, Црногорке прилежно беру, и сваке године леп новац са стране узимају. Рујево дрво обично секу косиром. Има често случајева да их при томе послу змија уједе. Највише то се догоди кад по шипраку руј беру, јер змије пењу се на дрво, ту им је топлије него на камењу. Једну Црногорку, кад је ујела змија за прет од руке, она одмах метнула прет на дрво, па ударила косиром и одсекла га. Тиме је спасла свој живот. Затим је стигла змију те убила; завила прет и продужила даље свој посао. Овуда су змије врло отровне и има их много;

но ипак, где које Црногорке, свуку се и голе беру руј, да неби хаљине и кошуље кроз грање и шишрак дерале.

Цетињско поље није велико; за један сат може се шетњом прећи, а широко је нешто више од десет минута. Може бити да је оно негда било језеро, док није вода, у дну корита свога, начинила излазак, и кроз те поноре отишла, оцедила се. Сада има само један понор, где вода, када су кише, као река окомце утиче у земљу. Близу тога понора има манастирска воденица, но од много година не ради. Под самим кровом манастирске обитељи, има у брегу једна узана, безкрајна пећина, коју зову ладница, јер је свагда ту ладно, и дува из дубљине неки ладан ветар. Кашто удари силна вода из те рупе, и као река тече неколико дана. Али то бива у двадесет година једва један пут. Том пећином служе се место подрума, и свагда стоји под кључем. — У дну цетињског поља под Ђиновим брдом има једно место што се зове Боровик. Оно је увучено у чудновате гудуре. Тамо најрадије идемо лети у шетњу, јер туда после подне брзо ладовина наступи. Кад снег по планинама копни, ту се створи слап, где вода као бујна река, у два прелома са приличне висине, преко стена тутњи и у равницу пада. Кад наступе врућине са свим пресуши. Боровик је место врло дивље и пусто. Има неке необичне својине, које су вам свагда нове, и на које се нигда неможете навићи. Ма колико друштво да је око вас, опет осећате неку чудновату самоћу. Они

голи кршеви, оне изломљене стене, буде у човеку неку језу. Чини вам се да сте дошли на неко место, где је мало пре земљетрес разрушио Ђинове дворе. Друштво, које у непрестаном разговору преко поља иде, кад дође у Боровик оно ућути. Ретко се која реч чује. Сами незнају зашто су умукли. Кад почнете говорити, стене вам одговарају. Ехо је велико. Ту се сваки глас много пута ломи и одзива.

Источно одатле подиже се високи брег Вртијељка. Ту је Пивљанин Баја, у жестоком боју са Турцима, погинуо. Он је сарањен на цетињском гробљу, пред црквом. Његов гроб означава један врло велики, са све четири стране отесан камен, без икаква надписа. До њега један мањи камен стоји, на гробу његовог побратима Лимуна Арамбаше. Баја има у Пиви још својих рођака. Лимун је из Бобове, а одатле је и чувени Млатишума. Казивали су ми, да обојица имају још родбине у Бобови. Пушка Лимунова налази се код војводе Новице Церовића. Где који Црногорци, по причању својих старих, веле : да је у Србији, за време прошла два века, било три велике буне против Турака, међу које спомињу устанак под Млатишумом, као важан и знатан. Могуће, за прошлих двеста година, да је било два три Млатишуме. Зна се за неког Станишу Млатишуму, да је освојио сав предео између Ибра и Лима, и да је седео у Новом Пазару као у својој држави. У његовој војсци били су Срби из Херцеговине, Црне Горе, Србије, Васојевића и Куча. Као Њесаревог сајузника, прозвао га народ у

песмама генералом. У неким црквама налазе се још натписи, да су подигнуте за времена Млатишуме.

У врх цетињског поља, кад се долази из Котора, стоји село Бајице, са лепом црквом. Ту се родио патријарх Чарнојевић. Одатле двадесет минута идући низ поље, на лево под самим брегом, види се друго село што се зове Доњи крај; према њему мало ниже на десно, бели се Цетиње, са својим лепим кућама и кулама. Свега двеста триста домова. Нико ми није извесно умео казати, колико у та три места има житеља. Кад запитате кога Црногорца: колико има душа, у његовом селу или племену? он вам одговори: има нас триста пушака; — као што би донски Козак одговорио: има нас триста седала. Више самог манастира подиже се једно омање брдо, од самога камена, на врху његовом имају неке старинске зидине; то се брдо зове Орлов Крш.

Највеће куће на Цетињу, то су манастир са својом црквом, кнежев двор, биљарда, женски институт, војена болница и локанда. Свети Петар (Петар први), живио је и умро у манастиру, у једној малој собици, на којој има само један узан прозор. Петар други, на тридесет корака од манастира, озидео је себи велику и дугачку палату; Црногорци су је прозвали биљардом, с тога, што је владика, ради забаве у својој самоћи, донео и ту сместио билијар. Кнез Данило седео је такође у биљарди, пошто је горњих неколико соба оправио и лепим тапетима обложио. Кад се кнез Никола преселио у своју нову палату, онда је смештена

у биљарди, у собама при земљи, богословија, основна школа, штампарија и војени арсенал. У многобројним горњим собама, стоји сенат, канцеларија управе војене и финансије, и опет је претекло неколико лепих, намештених соба, које су давали бесплатно гдекојим путницима, докле још није била велика гостионица оправљена и отворена. Једну читаву годину дана, ја сам провео у биљарди, у истој соби, у којој је владика (Његош) умрљо. Одмах до моје собе седео је Богишић. Кад је рат почео, све ове собе уступљене су за рањенике. Велика авлија око биљарде, ограђена је јаким и високим зидом, а на сваком углу има по једна округла кула. Под прозорима, где је владика обитавао, стоје три дугачка, гвоздена топа, које су Црногорци за времена његове владе, са града Спужа и Жабљака од Турака отели. На првом топу владика је изрезао ове стихове :

„Јунаштво те Вида и Мирчете,
И њихове гласовите чете,
Са тврдога Спужа уграбише,
Црној Гори тебе донесоше.

(24. Марта 1833.)

Виде Бошковић још је жив, али је врло остарио. Био сам у његовој чувеној кући на Орјој луци. Он је с владиком по кад кад ишао у стране земље. Ја сам му причао моје путовање с владиком по Италији (1851); а он је мени приповедао о њиховом бављењу у Млеткама, Трету и другим местима, где је с вла-

диком био — На другом топу стоје ови владичини
стихови:

„Црногорци кад оно витешки,
Жабљак тврди, турски, похараше;
Онда мене старца заробише,
На Цетиње србско донесоше.“

(10. марта 1835.)

На трећем топу изрезане су само ове речи:
„Жабљак ме Цетињи дарова на силу, 10. марта 1835 г.“
— Онда није регуларне војске било по турским гра-
довима око Црне Горе, и Црногорци су често изне-
нада са успехом, ударали на саме градове. Тако су
године 1835. као бујица ударили и град Жабљак осво-
јили. Но после су га опет оставили. — Жабљак је
био столица Црнојевића. Одатле је Иванбег владао
последњим остатком српске царевине: Зетом и Црном
Гором. Између доњег и горњег језера, стоји један
шиљат брежуљак, готово од самога камена. На врху
тога брежуљка озидан је градић, испод њега је мала,
сиромашна турска варош. У пролеће, кад се језеро
разлије, свуд око Жабљака плине вода. Куд се год
погледа саме баре, отуда је тај град и добио своје
име. Тек око Петровадне, кад баре усану, Турци и
Црногорци, ору своје њиве, и сеју кукурузе, и свагда
добро роде и сазру, јер лепа јесен дуго траје и нема
мразева. Око Жабљака, Подгорице, Спужа и Никшића,
свагда је било свађе и мртвих глава између Турака
и Црногораца, због ливада и њива. И једни и други
са оружјем доказују своје право на те земље. Често

Турци неке њиве узору и посеју, а Црногорци изненада ударе, па једни беру и носе, а други из пушака дочекују и одбијају Турке. — Љешкопољци код Подгорице, а Бјелопавлићи око Спужа, кад ору или косе, за њима чељад носе дуге пушке. Кад кад су Турци са Спужа тукли из топова Црногорце у пољу кад косе, но они нигда нису оставили косу и утекли. Турци су горе притесњени. Десет корака ако се из вароши макну, осврћу се одакле ће пушка пући. Нико у вече нелегне да спава, док незагледа је ли му оружје наредно. Тако се то живило кроз стотине година.

Нигда Црногорци неостају дуго времена на скупу у великом броју, осим ванредних прилика. Али-Сајиб-паша, и још три паше, имали су у Спужу око десет хиљада регуларних војника са потребним бројем топова. Према њима стајало је око четири стотине Црногораца, а они сви други што су припадали тој војсци, на неколико сати наоколо били су код својих кућа, или орали су на својим њивама. Али-Сајиб паша, неколико је пута покушао, са јаком војском и топовима, да продре у Данилград, докле нема више од два и по сата, све равница; али нигда није могао успети. Свагда се грдан вратио. Како пукне топ, где се год који Црногорац деси, остави све своје послове и одмах полете те узбију Турке, па се врате својим кућама. Ту чудну ревност и слогу, читао сам одавно у народним песмама; а последњег рата гледао сам очима у Бјелопавлићима.

Може бити да је и Никшићко поље негда било

језеро. И оно је тврдим високим бреговима опасано, а река Грачаница и друге воде, што се у њега сливају, у дну поља, јужно под брегом, увиру у понор, због чега се то место и зове Сливно. — Те воде, што се у никшићком пољу у земљу губе, испод узаног, а високог брега Планинице пролазе, и као две реке извиру доле у Бјелопавлићску равницу. Једна се зове Обошница, а друга Перућница. Од њиховог извора на ниже око четрдесет минута, те се две реке састају, и одатле до ушћа свог у Морачу, та се вода зове Зета; а сва та питома долина, докле је Црногорци држе, зове се Бјелопавлићи. Перућница, која је мања, извири високо, и кад је кишно доба прави леп водопад. Брег Планиница, раставља никшићско поље од зетске равнице, која много ниже лежи, и због тога, ту су ретки снегови и мразеви. Како се оне две реке саставе, одмах Зета постаје велика и само на неким местима може се газити. У оближњим селима има по где ко вешт броду, који преводи и пешаке и коњике. Сниже села Богумиловића, недалеко од извора, наред ме пут да пређем преко Зете. Превела ме једна висока девојка. Својом јаком руком ухватила је коња за оглавље од узде, и по каменом спруду низ шуштећу реку превела ме на ону страну. Коњ ми је био од приличне висине, и опет вода дохитала ми је ноге. Кад смо прешли, ја рекох бродарици: како ћеш се ти сад натраг вратити? — „Ев' овако!“ одговори она, метну у уста три цванцика што сам јој дао, па онда у хаљинама са обале скочи у плаховиту реку.

Није ни рукама ни ногама по води махала, него као гуја с подигнутом главом одплива низ воду, и далеко сниже брода изађе на ону страну. — У Данилграду има лен и врло широк мост од дрвене грађе, а одатле до извора Зете, нема нигде ни брвине, да може пешак прећи. На неким местима превозе се у врло малим и узаним чуновима, који су као корита из једног стабла начињени и издубљени. По двојица или по тројица могу сести у такав чун, па мало ако се ко мрдне он се одмах преврне. Воду са Зете нико не пије без нужде, кажу, да је болешљива, нездрава. Има један поток, у коме је вода црнкаста, тај поток утиче сниже Острога у Зету, и одатле сва је њена вода нездрава, а више тога потока врло је добра за пиће. Од извора до Данилграда, може се доћи за четири сата; а Сулејман-нашиној војсци требало је лане девет дана, да туда непрестано гинући, прође. Од прилике на средини тога пута, има место што се зове Слап, и ту река Зета у целој својој ширини, низ омчиту стену пада, и далеко се својим шуштањем чује. То је највећи и најлепши водонад у Црној Гори. Данилград лежи на десној обали до саме реке; ту је зетска равнице читав сат широка, иначе свуд је ужа. Од Данилграда двадесет минута на више уз реку, подиже се насред равнице један брешчић. На врху тога леног брешчића види се црква, а одмах за њом бели се једна велика двокатна кућа, са још неколико мањих кућа. То је Орја лука; ту је кнежев дворак. То је место од свију страна видоко, и

на све стране погледно. Цела зетска равница стоји вам пред очима. Данилград, Спуж, Веље брдо са својим кулама, Мартинићи, Пипери, Бјелопавлићи, све је ту, и све се може једним погледом видети. А брегови наоколо, особито мали и велики Гарач, отишли у висину, и као сењка од каквог облака, црне се. Кад сам год преко лепе и зелене долине, погледао на снежне планине више Куча, чинило ми се да је Данилград, положајем својим, налик на швајцарски Интерлакен.

У тим земљама, још пре него што су примили хришћанску веру, имали су Срби своју лепу историју, коју — немају. Није сачувана ни у једној приповетци, ни у једној песми, ни у једној пословици; нема ни једне срушене зидине, која би својим ћутањем о тој далекој прошлости говорила. По тим, сада голим бреговима, били су грмови и велике липе, испод којих се славило име бога Перуна. — Зета, може бити да је била богиња извора и долина; Оногост, бог путника и гостопримства, а Ловћен, представник планина и лова. Бежећи са севера од германскога Хришћанства, које им је одузимало име и језик, овде су још триста година, живили слободно и потпуно по обичајима старе вере, грејући се према својим бадњацима, у којима су гледали преображај свој и свега онога што постоји. То су невине жртве стварајућим и рушећим законима природе. Бадњаци били су знамење постанка и нестанка; долазка и одлазка; рођења и смрти.

Још се спомињу четири брата што се доселише у ове крајеве: Бели Павле, Васо, Пипо и Оздро, од којих посташе племена: Белопавлићи, Васојевићи, Пипери и Озринићи, у Белопавлићима родио се Бели Урош, ђед Немањин. — У тим зетским долинама и бреговима, однијало се царство, које се раширило од јадранскога до црног мора; од Фрушке горе до Парнаса и Атона. То је колевка побожности, јунаштва и мудрине. Ту се родио Немања, свети Сава, Краљевић Марко, кнез Лазар. — Ту су седели и учили се владати наследници круне српске. Уморене војводе ту су проводиле своју старост. Богата госпоштина простране српске државе, најрадије се бавила у тој земљи, коју су сви Срби пуних двеста година, звали поштованим именом „Ђедовина“. — Зета заклоњена великим бреговима и чврстим карактером својих племена, живила је хиљаду и двеста година, само чистим српским животом. Ни грчки, ни угарски, ни млетачки, ни турски уплив није могао корена ухватити и штогод преиначити. Није јој нужна била ни трговина суседног мора и Дубровника. Она је имала све што су требали њени синови за свој живот. Ту су, оно што се прича, могли у једанпут донети Душану знаке од сва четири годишња времена: груду снега, младо јагње, сноп шенице, котарицу грозђа и зрелих смокава. — Зета свагда се блистала у великој српској држави; а кад се та држава срушила, кад је све пропало и потамнило, онда Зета, — као бродоломљеник,

коме су таласи морски све прогутали, — савила се око високог и независног Ловћена, око српског Арарата.

II.

Читали сте, слушали сте, веровали сте да жене у Црној Гори живе као робови, и да све тешке кућевне и пољске послове само оне раде. И ја сам то и читао и слушао, али се нисам уверио. Сваком приликом мотрио сам да видим колико је то истина, и могу поуздано казати: да Црногорке и у кући и у пољу, не раде никакве друге послове, него оне исте што их селске жене у целом свету раде. То ћете ми лако веровати, кад сами себе запитате: који су то послови што су притисли црногорску чељад? У земљи где нема никакве индустрије, где нема великих њива и ливада; ту не може бити ни великих послова; нико се не би толико радовао да их има колико Црногорци, али нема их. Таква им је земља. Њихове мале њиве могу за неколико дана узорати и засејати, кад дође време могу их за неколико дана окопати; у јесен за четири пет дана оберу летину, ископају кромпире и затрпају их у нор (трап). У свему томе пољском раду, поред обичних кућевних послова, помажу и жене; а то бива и у Немачкој или у Француској. Зими сви заједно гледе оно мало стоке и доносе дрва те се греју. Сад упоредите с њима женску чељад ма које

европске државе, где и старо и младо, зими и лети, дању и ноћу, непрестано раде, и опет у сиротињи живе. Црногорци, кад има да се што ради и заради, прилежни су. Хиљадама иду на све стране света; они то не беже од посла, него иду у далеке земље да траже и нађу себи посла; и сваки од њих за годину дана, пошље својој кући у Црну Гору по седамдесет до сто талира, што је од своје зараде уштедио. У Црној Гори није велика пореза и лакше се покупи него и у једној држави. За време кнеза Данила десио сам се у сенату, кад се један жалио, што је на његовог неког суседа разрезан већи данак него на њега; он свој говор заврши са овим речма: „шта сам ја грђи од њега, да он више плаћа него ја?“

Странци, што су по свету разнели, да жене у Црној Гори живе у великом терету, а људи да ништа не раде — путујући између Котора и Цетиња, сретали су гомиле жена и девојака, које на леђима носе трговачку робу, или бreme дрва, кромпира, сувог меса, рибе, на пазар; а све мушкарце што су путем срели, видели су да ништа не носе; по томе држали су и писали да они ништа не раде. — Истина је да ни један Црногорац, ни детић од десет година, осем војених ствари, неће ни најмање што год да упрти и да носи. Није обичај за појасом оружје а на леђима бreme. Кад су у страном свету они обично раде сваки посао, од кога се може штогод заслужити.

Само оне жене које живе близу пута што води из Котора преко Цетиња на Ријеку, преносе за уме-

рену цену свакојаку робу, и тако заслуже новаца; по њима путници, — који не иду даље од Цетиња, а такви су готово сви — мисле да свака Црногорка, читав свој живот проведе под тешким бременом на својим плећима. Кад се ратује, жене и девојке носе својим војницима рану и преобуку. До овога последњег рата, свагда су могле за један дан и отићи и вратити се. Сада морале су носити даље од Никшића и од Бара. То је једини посао што њихове другарице у просвећеним државама не раде.

Жене у Црној Гори, никако не стоје тако рђаво као што се разносило. Човек је војник и гост у кући, а жена је домаћин, због тога на њи и пада већа брига и већи посао. Оне знају да кућа не стоји на земљи него на жени. Неуморно раде све послове. Њихови мужеви знају их потпуно поштовати и уважавати; нико не ће у својој кући што год наредити, а да о том и својој жени не јави и с њоме се не договори. Жена управља кућевним пословима. Црногорке су озбиљне, разборите, вредне и оштре, разговорне. Ни једне прекорне речи нико им не сме рећи. Пре ће Црногорац прећутати и отрпнати какву неповољну реч, него Црногорка. Жене, које рађају јунаке, нису робови ни у кући, ни на путу, ни на суду. Оне се свуда поносито и јуначки држе. На своје оскудно стање нигда се не туже. Ако их когод сажаљева, оне смећећи се одговоре: „а кад нам је боље од Косова било?“ — Жене у Црној Гори, у сваком погледу имају лепу права. То су старински обичаји, који се држе

као писани закони; писаних права, може се рећи и да нема. Свака жена, кад остане удова и хоће да се преуда, или у случају да се распусти с мужем, добије из мужевље куће свој извештан део, и то се зове остојбина. Осим тога жене имају свој особац, што су саме стекле или донеле. Ако је то у новцу, оне дају под интерес и с тим саме управљају, муж јој се ништа не меша. То је њено. При смрти она то завешта и остави коме хоће. Чувени правник Богишић казивао ми је, да је у Црној Гори више него игде, нашао уобичајених права. Он је прилежно испитивао, какви су обичаји при различитим правним случајевима. Сам један сердар, који не зна ни читати ни писати, одговорио му је на две хиљаде његових правних питања. Богишић се чудио, како му сваки јасно и отсечно, на свако питање одговара, и како сваки уме да брани оно што му каже. Суђење је јавно; више него јавно, јер и они што дођу да гледе и да слушају, могу по где што рећи и објаснити.

Као Црногорци тако и Црногорке, љубе своју земљу и независност. Оне говоре о прошлости српској, као да је свака читала историју. Са поуздањем надају се бољој будућности. Та надежда за четири стотине година, није се могла у њиховом срцу угасити. Кад се с њима разговарате, чини вам се да је косовека битка јуче била. Оне поштују и цене свој народ мимо све друге народе. Ко је од бога благословен, тај се родио у српској народности. Ко није од те народности, то је грдов лацмански. Тако оне

мисле. — Једног топлог јесењег дана, изашао сам пешке у шетњу до близу Добрског села, и на једном камену поред пута седео сам у ладу. Био сам у немачким хаљинама, са сламнатим шепиrom на глави. Узбрдо дођоше три младе и лепе девојке: свака је носила котарицу грожђа и смокава. Биле су лепо по црногорском начину обучене. Све три седоше на камење према мени да се одморе. После кратког ћутања једна од њих рече ми: „јеси ли ти лијечник?“ — „Нисам“ одговорих јој ја. — „Сједиш ли на Цетињу?“ — „Седим“. — „А потежеш ли што од Црне Горе?“ упита ме она друга; — „непотезем ништа; ја путујем о свом трошку, ја сам Лацманин?“ — — „Нијеси и недао бог, него лијени Срб као и ми,“ рече она прва смејући се. „Ја сам Француз; прави лацманин!“ опет рекох ја. „А што се грдиш кад те није бог нагрдио?“ повика она трећа и донесе ми два лепа грозда. Кад сам јој хтео платити то грожђе, она нехтеде никако примити. „На пазару — рече смејући се, — продајемо, а путем поклањамо.“

Ни једна Црногорка није туњава и бојазљива. Свака се разговара са странцем као са најбољим својим познаником. Њихови разговори имају бистрине и природне досетљивости. Пређашњих година путујући, запитах једну девојку: „могу ли ја с коњем доћи оним кућама?“ а она се насмеја па рече: „можеш, ако ти свети Ђорђе позајми свога коња“. — Пред Котором на пазару слушао сам међ Црногорцима овај разговор: један Црногорац рече: „бога ми, осем овога

голог јунаштва ништа друго немамо!“ — „Имамо бога ми образа колико икоји краљ на овом свијету!“ одговори му други; а једна Црногорка настави: „ти си се један загледао у лацманске велике куће; а и онај што има сто бродова на мору не једе са двије ожице; а кад му дође мријети, мисли да вас бијели свијет с њим умире, тако му је жао.“ — У даљем томе разговору друга једна Црногорка весело викну: „Црногорска сиромаштина надживљела је млетачко богатство! — У Црној Гори није никоме мило кад се поведе разговор о сиромаштини; — „а шта нам мањка (недостаје)?“ одмах ће ко год рећи. У једном таквом разговору, шалећи се рече једна Црногорка: „шта ћемо ми? они што кују новце направе их округле, па се са овијех брда опет сви скотрљају у њихове равнице.“ — На то друга настави: „богаство пролази, а јунаштво спомиње се.“ — При некој прилици, рече један странац шалећи се: „ова земља нема воде, нема траве, нема дрва; кога ђавола браните?“ — „Све је тако, одговори му Црногорка, — али опет нам је сваки овај камен мио, као да је позлаћен“.

Црногорке без жалости и без суза, весело спремају своје укућане на војску; али кад који погине туже за њим преко сваке мере. Мати и сестре, неколико месеци, куд се год макну, гласно наричу. Ко незна тога обичаја, мисли да певају. Оне у песмама туже. Свако јутро кад пођу на њиву или на воду, нове жалостиве песме изводе. — У последњем ратовању, из више кућа погинуло је по два по три брата,

или блиска сродника. У боју браћа и род обично стоје наблизо, да се могу један другом у невољи наћи. Лане у жестокој битки на Крцу, барјактар Марко из Петрова дола, падне; његов син, момак од осамнаест година, дохвати барјак, подигну га горе, и стаде више свог мртвог оца. Но и њега зрно погоди, и он заједно с барјаком падне поред оца. Његов стриц, Марков рођени брат, притрчи, шчена барјак и подигне у висину, вичући Црногорцима: „држите се соколови!“ — Но и њега турско зрно погоди, али га не обори; кад га друго зрно ударило пао је и он заједно с барјаком. То је све било у двадесет минута. Сестра тога Марка барјактара, остала је сама саморана у кући. Од велике жалости она је оружје своје браће обеси́ла око врата, и тако куд год иде из свег гласа непрестано тужи и нариче. Путници далеко обилазе око њене куће, тако је тешко слушати њено запевање. — У време свакога рата, куд се год макнете, чујете покајнице како туже; друге песме не можете ни чути. Није обичај путем ићи и певати. И сами пастири нити певају, нити имају каквих свирала. Они седе на каквој високој стени и ћуте. Поглед на ове неизмерне планине и урвине, њима је довољан разговор; они се са својим мислима забављају.

Женске, које имају леп глас, а имају дара за појезију, туже за каквим јунаком а није им ништа својта. Путујући једном преко Чева, стигнем неколико жена; међу њима једна млада девојка набраја и тужи из свега грла, тако, да се све планине раз-

лежу. Кад дођох ближе, она ућута, разговара се и смеје се. Ја је запитах: „ко ти је погинуо, те тако тужиш?“ — „Сви су ми изгинули, — одговори она — погинуо ми Лазо, Милош, Иван, Богдан.“ — Па онда опет кликну својим леним гласом:

„Ево сабље руке нема,
Обилићу!

„Ево капе, главе нема,
Дивна главо!

Идући тако даље с њима, на ново запитам: „ко је погинуо тој девојци?“ — „Није нико; него тужи од бијеса,“ одговори ми једна жена.

Последњих дана лањског месеца Маја, књаз је са главним штабом, био на Планиници. Одатле је најближе и најудесније било, шиљати наредбе горњој војсци која се тукла у Дуги, и доњој војсци која је одбијала нападаје у Белопавлићима. Планиница је на средини. То су били тешки дани за Црну Гору. Са свих страна у један дан навалили Турци као мрави. Мехмед Али-паша ударио са истока од Берана; Али-Сајиб-паша од Спужа и Подгорице; а Сулејман-паша са својом силом војском од Херцеговине. Осим тога у исто време напале су јаке турске чете од Скадра на Црмницу. Ишли су да униште Црну Гору пре него што Руси пређу Дунав. — Књаз је у великом послу и врло забринут био; али ни једнога минута није о добром свршетку посумњао нити је и најмање клонуо. Кретац је већ био пао. Црногорци удружени

са Херцеговцима ту се борили и чудеса од јунаштва показали; било их је шест стотина које мртвих које рањени; тако је гласио први извештај. Сваки час проносили су рањенике. Сви казују да је врло велика турска војска; сваки је хвалио Херцеговце и њихово јуначко држање у том боју. Црногорке, што су носиле својим војницима у Дугу рану и преобуку, у гомилама враћају се из војске, мало која да гласно не тужи и не нариче; многима је погинуо неко. Нису им ни гробове видле. Сулејман-паша непрестано је продирао напред кроз Дугу. — Ту на Планиници провелисмо неколико дана. Сваки дан у саму зору излазио сам на чесму, која је десетак минута била од нашег стана. Једно јутро, недалеко од те чесме, седео сам са старим Новицом Церовићем, под једном великом буквом, која је спустила своје гране до саме земље, и гледали смо према себи Никшић и његово пространо поље. Из далека уз брдо чуло се више женских гласова што по неколико тренутака кукају, па опет ућуте. Мало затим дођоше на извор две младе девојке скидоше торбе с леђа, умише се и седоше поред извора. Пошто су се мало одмориле, једна поче из свега гласа тужити:

„Кад си сабљу извадио,
Милутине!

И у Турке јуришио,
Обилићу!

Ти надлети соколове,
Сив соколе!

И надмаши све јунаке,
Црногорче!

И погибе за поштење,
Нека ти је!

Кукавица рока има,
Ја га немам!

Од ђурђева до видова,
Она кука!

А ја тужна довијека,
Куку брате!

Па онда тим истим гласом, више од педесет пута повторила је ту реч: куку; тако да је права кукавица, птица, која је пре ње у брегу кукала, одмах ућутала, и тек после почела опет кукати, кад је та девојка отишла. Њен брат Милутин, родом је из Језерца код Цуца; погинуо је оних дана у боју кад су Турци продрли у Дугу; био је добар јунак; једном приликом тако се показао, да је књаз усред битке са својих преију откинуо златну медаљу и дао му.

Такво тужење и набрајање, може вас сневеселити, може вам и сузе на очи натерати; али не може вас поразити: као што сам после неколико дана под Острогом, гледао једно чудо од жалости, које није могуће представити. У боју кад је Сулејман-паша јуришао на Крстац, падне рањен један Црногорац.

Његов брат, Јован, дохвати га на леђа, и кад га је изнео на сигурно место, спусти га и рекне му: „лези ту брате; остала ми пушка, одох да је изнесем. Ти знаш да је Црногорцу срамота сачувати главу а изгубити пушку.“ — Врати се усред огња, нађе и узме своју пушку; али у повратку згоди га зрно у бутину. Брат му је умр'о још путем, а њега донесу под Острог, где је и он за кратко време преминуо. Идући случајно, наиђем кад су га спустили у гроб. Видим три женске које су као страшила изгледале. То је мати и две сестре. Коса им до главе ошишана; кошуље им поцепане, и све три ужасно своје лице изгребле. Оне не кукају нити песме набрајају, само чудноватим гласом јече; ни једна није знала ни шта говори ни шта ради — од себе. То је први и последњи пут да сам такво што видио. Тај ме поглед пронеразио и разболео. Свак је мислио да је тај обичај, грдити своје лице, са свим престао. Може бити за ових последњих двадесет година, то је једини случај. — Али, да мајке и сестре своју косу одсеку и на гроб положи, то се чешће догађа. Жена за својим мужем уздржава се од тужења; вије обичај. — Не могу а да вам још једно тешко, али мирно и тихо тужење не споменем. Један Црногорац погинуо на Вучјем долу; после годину дана два његова брата погибоше за један дан бијући се против Сулејман-паше. Сви тројица одабрани јунаци. Ни од једнога није остало порода. Њихова стара мати није косу ошишала, није лице нагрдила, не плаче, не кука;

спустила се на путу у прашину, па ћути и гледа преда се. Теше је Црногорци: „још је многа мати три сина изгубила, па нису клонуле тако!“ — а она им одговара: „како је мати несретна је; свака је мати несретна.“ — „Недај се, држи се, бог је све-могући;“ рече јој један; а она му одговори: „Бог је свемогућ, може Црногорцима дати Душаново царство; а мени не може ништа више дати, и ништа више узети.“ Један рече јој: „моли се богу, бог ће те утешити!“ а она му тихо одговори „и божија мати неутешна је!“ па онда спусти своје бледо лице у прашину. — Лази Костићу песнику, грунуше тешке сузе на очи; маши се руком у џеп, да јој поклони што год новаца; али сети се да би с тим увредио њену тугу, окрете се и одосмо одатле ћутећи. — Према оваквим нежним мајкама, чудне ми се чине оне мајке, које говоре: „зко је погинуо! још имам двојицу, нека и њи два погину; зато сам их и родила!“ Такве мајке по свој прилици спомињу се само у причама и у песмама; ја их нисам видео у Црној Гори. Тако може мислити и говорити брат, сестра, па и сам отац, али права мати не може. „Јунак нека јуначки гине, а мати нека матерински тужи!“ тако вели Црногорка, која весело спрема свог сина на војску, и при растанку каже му: „не враћај ми се без свијетла образа.“ — Једнога дана кад смо били у шанцу на Бршном, дође књигоноша; ишао је поред свију нас ћутећи; по самом његовом ходу и погледу, познали смо да нису добри гласови. Кад је предао

књазу писмо, ми се полако приближимо. Само је ћутао. То је био први извештај о погибији на Крцу. Писмо беше дугачко. Књаз кад прочита писмо, погледа по свима наоколо, па рече капетану Матановићу: „Шпиро, оба ти брата рањена!“ — Шпира подиже капу и одговори: „нека им је сретно господару!“ — То је леп јуначки одговор, тако би и отац у Црној Гори одговорио; али мати би вриснула. Нема жена у Европи, које тако прекомерно туже за својима као Црногорке. Што више наричу и запевају, све им се већма туга отвара. Жалост је као рана, мање вас боле кад је не дирате.

Измеђ толико тужних песама, што сам слушао, навешћу вам овде још једну. Неки Сава Јоков командир, ранио се тешко у боју на љешанском пољу. Донели га на Цетиње, где је у болници умр'о лане Септембра месеца. При сарањивању било нас је много света. Кад су га у гроб спустили и земљом покрили, један стари Црногорац погледа на жене и рече: „јавите се која!“ — Онда се одвоји једна крупна средовечна жена; име јој Кретиња, издалека је нешто својта оном што је сарањен. Око ње сви стадосмо тако да је у средини велико коло остало празно; она мету у накрет руке на прси, па онда гледећи преда се и полако ходећи тамо амо, тужила је. За њом је друга жена у њене стопе корачала, и сваки стих, што она прва изкаже, она је друга оним истим гласом повторила, међу тим она прва, што изводи песму,

има доста времена, да смисли шта ће даље казати.
Кретиња је тужила овако :

„Чудна веља жаловања,
Сабљо Саво!

Та да ти је стат на гледат,
Сив соколе!

Како туже твоја браћа,
Њима криво!

Е ти мало не причека,
Убојниче!

Е их сада ти остави,
Наша дико!

Кад се граби турско царство,
Невјерничко!

И градови узимају,
Саво брајо!

Недаде ти зорно срце,
И јуначко!

Унесе те веља жеља,
Поглаварска!

Међу Турке међ крвнике,
Српски бане!

И погибе ти за образ,
И право је!

Ти полазиш на те гуте,
Перјаницо!

Куд одоше многа браћа,
 Витезови!
 Поздрави их и кажи им,
 Слава њима!
 Да су дивно освећени,
 Убојници!
 Да се граби турско царство,
 Не било га!
 Да је љути Никшић пао,
 Град кржави.

Има и смешних, али истинитих нарицања, која се по кад кад у шали спомену. Не могу се уздржати да вам и од њих неке овде не наведем. Пре неколико година умре један калуђер у ријечком округу; његова безазлена снаха, која је дуго премишљала, да ли треба за калуђером тужити, наједанпут пред свим народом кликне овако нарицати:

И ако си друге вјере,
 Калуђере!
 Ал си мени ђевер био,
 Јој ђевере!

Међу тим са свих страна почну јој викати: „мучи ђаволе! умукни ђаволе!“ — Пре десет година, сердар Паја, по кнежевој наредби, подели први пут по Грахову семе од свилених буба; неки Вучко, који је такође од тога семена узео, да негује свилене бубе, поине се на мурву (дуд), да бере лишће, па се оти-

сне с гране и падне на земљу Чељад, што су то видла, повичу: „погибе Вучко, погибе Вучко!“ Његова мати кад то чује, потрчи из куће овако наричући :

„О сердаре о крвниче!
У јад сјеме набавио
У незнану нашу земљу,
Те умори мога Вучка.“

Но Вучку није ништа било, он се дигао са земље и опет понео на дуд. — Исто тако, мало другчије, догодило се с једним старим попом, који је радо јео мурве (дудиње). Кад се једном понео да бере мурве, преломи се грана и поп заједно с граном падне на земљу. Његова снаха полети из куће гласно наричући:

А да ли ти ја не рекох
Брајо попе!
Кушни каше и млијека,
Мурве нека!

Једна Црногорка била дужна неколико талира у Приморју, па је позвали на суд, да плати; тек што је казала да нема, а птица кукавица у брегу према њима почне кук ти. Одмах она Црногорка колико је грло доноси кликне овако запевати:

„А што кукаш кукавицо тужна!
Кад нијеси Латинима дужна!“

XII.

У Црној Гори, свака је стопа земље засејана и урађена је као у Тоскани. Нигде не можете видети корова. Крчити њиву, овде значи лупати камен, и износити га у крајеве. Слушао сам да су на где којим местима, у торбама носили земљу на своје њиве, да покрију камење. Њиве у бреговима с доњег краја јаким су и високим зидом подзидане а одозго уравњене. Кад неби тога зида било, киша би сву земљу низ брдо однела и остале би голе стене. Има случајева да се на сред њиве отвори понор, и кроз ту рупу, која често није шира од једне стопе, за време неколико кишних дана, вода толико земље однесе, да сва њива изгледа као левак, и за кратко време свуда појави се камен. Осим Белопавлића, где су најбоље њиве и ливаде, свуда је брдовито и каменито. У Ровцима има једно врлетно место што се зове Савина Лазба, где се настанило неколико кућа; тамо осим човека, ништа друго не може прићи; они што ту живе, ако хоће да имају вола за орање, морају на својим леђима мало теле тамо донети, па чекати док порасте да с њим ору. То су место назвали Савина Лазба (пужање), што се неки Сава први ту населио.

Плодна земља свуда је скупа. Где је год у рупаче међу камење, вода мало земље нанела, они од-

мах узкопају и засеју, па макар то не било веће од десет корака. Осим Цетиња нигде ни једна кућа није начињена на мекој земљи, јер би штета било и толико плодне земље запремити зградама. Куће су им од самог камена и на самом камену. Нико неће ни шаку ђубрета бацити на друго место, него на своју њиву. Гледао сам где накопају велику гомилу бусења с травом, па то натрпају на дрва и запале; кад се та земља згоре и у пола испече, они је уситне и с тим своју земљу гноје. Казивао ми је Ђорђе Радић да је то врло добро за њиве. Радић је директор земљеделске школе у Данилграду; са свих страна долазише Црногорци да виде, како се може земља боље радити; питају га за свашта, а он свакоме радо казује. Матори људи посећавали су ту школу. Сваког пролећа наручују, да им се набави различног семења. Брзо су се уверили, колика је корист сејати детелину на њихове малене ливаде; и гомилама њих наручивали су семе од детелине. Кад је рат почео сви су ђаци отишли на војску. — Кромпири што расту у Црној Гори, врло је добра сорта; необично су крупни и слатки; све ближе вароши у Приморју само црногорске кромпире траже и купују.

Данилград и Ријека од прилике су колико и Цетиње. Та три места сматрају се за вароши: у њима има по неколико људи, који се баве са занатима и с продавањем различне робе. С малим изузетком то су све сами Албанези, латинске вере; они шију и

везу оне лене црногорске хаљине, и за кратко време стеку новаца. Већ сам вам раније напоменуо, да Црногорци не раде никакве занате. С почетка нису хтели ни трубе за сигнале учити. Где који говорили су: „волим у свијет ићи, него по Црној Гори у трумбету дувати; моју ћецу нико неће звати мојим именом, него ће их звати Трумбачевићи.“ — Но брзо су се уверили од колике је потребе и користи труба у рату. Сада сваки Црногорац зна сигнале и разуме све шта труба свира. У свој црногорској војсци нема ни једнога добоша; видели су да је то за њих излишно, па нису уводили.

Неки Божа Јанковић, Пипер, није био трубач, али је знао све турске сигнале свирати исто као низами; имао је и турску трумбету. Кад се отворила велика битка на Маљату, он узме ту своју трубу и низамске хаљине па оде међ Турке. Кад је било у сред битке, а он почне у своју трубу Турцима свирати: „натраг! натраг!“ — Турски баталијони одмах се ускомешају, а он им је непрестано свирао: „натраг, натраг! Брзо, брзо!“ — Турци се збуне и почну бегати, а Црногорци су јуришали и секли их. О томе Божи Пиперу, имало би се много чудноватих ствари причати. Он је знао турски и арнаутски, могао је у свако доба међу Турке и у турске вароши отићи, и тамо ходати и у крчми седити, а да га нико не позна. Погибе лане месеца Маја; црногорска стража убила га кад се враћао измеђ Турака из Подгорице;

мислили су да је Турчин, било је вече; тек кад су га изнели мртва, познали су га. Сви су га жалили. Исти Божа беше врло добар гњурац: он је за једним Турчином скочио у дубоки вир Мораче; заједно с њим потонуо, и после неколико тренутака, кад се указао из воде, држао је у левој руци одсечену турску главу, а у десној руци нож.

Кад запитате Црногорце: зашто они не отворе бутике (дућане) и не тргују? они вам обично одговоре: не иде нам то од руке; па вам онда у шали по што год приповеде, како су прошли они што су трговали. Тако, — причају, — био је један Црногорац ком је омрзло клати се непрестано с Турцима, па прикупи своје новце што је имао, и оде у Сарајево да тргује. Пре него је почео куповати робу, Црногорац ка' Црногорац, хоће да се помоли богу, а и онако је недеља била; оде у сарајевску цркву. Кад се летурђија сврши и изађе, види два дугачка реда просијака и невољника, седе пред црквом, пред сваким стоји капа и сваки пружио руку иште и богоради. Црногорац ка' Црногорац милостива срца: извади кесу и сваком почне по реду давати. Кад је нагну та два реда дошао, а његова кеса са свим празна; онда и он седне међ оне просијаке, метне капу преда се и повиче: „подарујте и мене!“

Заиста у многим приликама приметио сам да су Црногорци милостива срца. Кад какав сиромашак или сиротица пружи руку и заште, неће их Црногорац одбити, осим ако и он нема. Један бегунац, Хришћа-

нин из Турске, приђе, где нас је било више, и за-
иска да му се што год удели. Неко из друштва рече:
томе не треба ништа дати; он је имућан. Један Цр-
ногорац што се ту деси, извади кесу, дарива онога
и рече: „ко проси, да круну носи, подај му!“

Кад се заратило, више од четрдесет хиљада душа
из Херцеговине и од стране Васојевића прибегло је
у Црну Гору без нигде ничега, само са голим живо-
том. Црногорци и Црногорке, отворили су им своје
куће и зграде, и делили су с њима што су год имали.
„Са овом браћом заједно смо на Косову гинули; па
ако буде суђено сада од глади мријети, нека заједно
умремо!“ тако су говорили Црногорци. — Ови бе-
гунци много су се намучили од зиме, од глади и од
различитих болести. Много их је помрло, особито деце.
Та њихова патња траје близу три године. И од њих
ко је год за оружје дорастао био је на војсци; саме
жене остале су, да се муче са ситном децом. Стоти-
нама таквих жена могли сте у свако доба видети пу-
тем са врећом на леђима, иду и носе жито из Ко-
тора. Жито је долазило на паробродима и давати им
је бесплатно. Некима, што су се у Дробњацима и
другим пограничним местима сместили, требало је
седам дана, док оду у Котор или Рисан, и врате се
својој гладној деци. Оне су тако лети по жеги, а зими
по мразу и великом снегу ишле, те брашно и жито
преносиле. Много је њих путем умрло. На њима ни-
шта не видите осим неопраних дроњака. Кроз поце-
пане кошуље виде им се рамена и колена; коса запу-

штена одавно неочешљана, разбарушена; лице суво, бледо и невесело. Често су се у такој нужди налазиле: да су по неко време копале корење и с тиме себе и своју децу раниле. Због недовољне и хрђаве ране, дошле су различите болести. Те своје патње сви су стрпељиво сносили и обично говорили: само да хоће после бити боље

Лане идући једнога дана од Острога, нађем једну такву жену: пала на путу па као мртва лежи с пуном врећом на леђима; преко њених голих рамена ужуљиле се у месо упрте од вреће; поред ње једно дете од девет година пола наго, наслонило своју главу на камен и јечи у грозници, и оно има једну торбицу жита на леђима. Сунце их жестоко припекло, што год дохвати хоће да изгоре, сваки камен угрејан као да је на ватри био, а нигде нема ладовине или каквог заклона, нигде близу какве куће или колебе; пространа пустиња од самога камена. — И сам болестан зауставим се код ове јадне жене, те јој помогнем да се мало поврати; дам јој од свега што сам при себи имао за јело и пиће; имао сам и један лимун и пицула од кинине, и то сам јој дао. Друштво њено оставило је, хитали су да пређу у брда док им Сулејманова војска није пут пресекла, јер битка у доњој војсци већ беше почела, и сва су се брда разлегала од силне пуцњаве. „Врати се у Дреновшницу, па ту остани док се мало одмориш и опоравиш, Црногорке су добре, свака ће те примити!“ рекох јој ја. Она се заплака и одговори: „ако еју-

тра у вече не стигнем, двоје ће ми дјеце скапати од глади.“ За тим погледа по голим бреговима па рече: „од Црне Горе ништа црње и горе! али Црногорци су сви добри: последњи залобај дијеле с нама. Црногорска је земља од камена, а црногорска су срца од рајске јабуке.“

Кад сам мало пре говорио о црногорском трговању, заборавио сам казати вам још једну причу. — Неки Црногорац, Загарчанин, прави горштак, науми трговати. Сиђе са својих планина на Вир-пазар, купи што је год нашао црмичких смокава, натовари их на једну лађицу и крене у Скадар да их продаје. Кад је био на сред језера, дигну се таласи, потопе му лађу са свим смоквама, а он се једва жив избави, и одмах врати се у своја брда. После неколико година сиђе опет на Вир-пазар, и седео је с друштвом на обали језера. На једанпут почну се силни таласи дизати и обали ићи. Онај Загарчанин скочи, и грдећи таласе, викао им је: „нема! нема!“ — „Шта ти би, чоче!“ — запитају га из друштва. „Гледајте! — повиче Загарчанин, показујући им таласе, — виђели мене ће сам дошао, па одмах потрчали: мисле да сам им опет донио слатких смокава.“

Црногорци кад имају новаца нису штедљиви. Они сами кажу: „сваки је Црногорац капац (способан) потрошити царево благо.“ — У свој Црној Гори нема ваљда ни једног једитог тврдице. Кад сам се једном приликом чудно како не штеде паре, рече ми један: „а Црногорац не штеди ни живот, а ће ли ће ште-

ђети то жуто гвожђе!“ а за њим други настави: „ко љуби млетачке дукате, тај се лако и превије као они.“

Црногорци су с мало задовољни. Цела војска од неколико хиљада људи иде, и не видите за њима ни једне натоварене коморе. Кад у вече запитате кога војводу: „шта ће ови људи јести ноћас?“ Он вам одговори: „има то сваки.“ — Сутра дан опет се иде даље и опет су сви весели и задовољни. Комад хлеба, кришка пексимета, њима је цео дан доста. Кад се војска где год дуже задржи, кољу овце и козе, а често добијају и по комад славине, коју из Трета набављају.

Њима су равнице врло досадне и несносне; кад је катунска војска неколико сати ишла кроз равну зетску долину, они су један другом довикивали: „ха соколови! држ’те се још мало, сад ћемо уз брдо!“ — Хиљаде њих иду или стану да преноће, а не чујете никакве вреве. Само у боју, кад јурише на непријатеља, они клићу и дозивају се по имену. Кад се помешају с Турцима, они узвикују имена и оних јунака, што су у стара времена секли Турке: „ха, Страхинићу Бане!“ — „ха, потечи Обилићу!“ — „ха, Мандушићу Вуче, ће си? ево Турака!“ — „ха, соколови! ха, ђецо црногорска!“ — Нигда нисам чуо рањеника да јаукне. Радо су ишли у болнице, јер су се брзо уверили, да их лекари руског црвеног крста пажљиво и својски лече, и да их милосрдне сестре заиста као праве сестре негују. И домаћи видари, прости Црногорци, лечили су рањенике са до-

брим успехом. Причали су ми доктори као чудо: да врло ретко који добије грозницу, која у осталом свету обично долази на сваког рањеника. Често су се лекари жалили: да рањеници у пола излечени утеку из болнице, и оду у војску да се опет бију. Нема више од два три случаја, да је рањеник пристао, да му се одсече нога или рука. Један, кад му одсекосе ногу, насмеја се па рече: е бога ми ћу с једном ногом дуже живјети него са двије. Пословица вели: окрњи лонац да те дуже служи. — Кад се рат отворио, сви Црногорци што су били по страним земљама, без икаквог позива потрчали су у Црну Гору. Познавао сам два младића, који су оставили своју радњу и дошли из Калифорније из Америке, да се бију. То је неки Сава (чини ми се да је родом с Његуша), и Тира Јевтов Цетињанин. Сава погибе јуначки на Улћину.

Сви Црногорци свагда су под оружјем. И они што суде, и они којима се суди, имају пушке за појасом. Само кад улазе у цркву да се богу моле, оставе оружје пред вратима. И свештеник извади пушке и нож иза појаса само док прочита летурђију. Они често из револвера бију зечеве и лисице. У многим случајевима служе се с пушкама. Пре три године био сам на Ријеци у суботу кад је пазарни дан; на једанпут у сред пазара један перјаник избаци у ветар малу пушку, и гласно викну: „у послух Црногорци!“ — Сав се народ згрну око њега; а он корачи на једну стену и викну: „заповијест од господара и сената:

да се од сада једна рубља прима и даје по осамнаест гроша. У послух Црногорци!“ па онда онет избаци један ништољ. И тако је оглашена и у важност ступила једна законска наредба, која је већана и решена под ведрим небом на цетињском пољу; која ни где није записана и у протокол уведена, и која ће се за два три дана по свој Црној Гори знати и држати. — У неким црквама, где нема звона, они их пушкама замењују. Кад се почне еванђеље читати, изађе један Црногорац пред цркву и избаци једну пушку; кад буде „достојно“ изађу двојица и у два пута опале кубуре. Доктор Милан Јовановић, учитељ наследников, кад је то први пут видео, заплакао се; а Црногорци кажу: „богу је свеједно; или звона или пушке, само нека чује да га и Црногорци призивљу.“ — На први глас да се коме родио син, Црногорац повиче: „нека је сретан!“ и одмах пуца из пушака. Родио се јунак, родила се помоћ за борбу. Они кажу: где пушка треби, ту се више мушке деце рађа. Свак се обрадује кад се детић роди. Причају, да је у Млеткама неко о божићу њиховом, срео Црногорца и рекао му: „Христос се роди!“ — а Црногорац повиче: „нека је сретан!“ и обадве пушке иза појаса одмах извади и на сред пијаце опали. — Оружје, то је душа, којом Црногорац дија и живи; али кад је гладна година, заложу га, те купи и донесе својој деци хлеба.

XII.

Казао сам да су Црногорци озбиљни; па треба да вам кажем, да имају и своје шале. Озбиљним људима лепо стоје шала; они је најбоље знају употребити. Шала је као со, свуда може поднети, али само онолико колико је доста. Ни више ни мање. Шалу и досетљивост треба, — као ласта крилима воду, — само додирнути. Мед је слађи кад се по мало узима. Досетке и шале, доликују јунацима; то су у сваком животу зачине сретних и несретних дана. У њима се често огледају обичаји целог народа а бистрина појединих људи. Шала не мора свагда бити шаљива, али досетке свагда морају бити досетљиве Црногорци, као и француски војници, у највећој опасности и усред битке, шале се. Француске шале врло често пређу у комедију; црногорске ретко кад. Французи, на сваку досетку, гласно се смеју; Црногорци само се осмехну; њихов смеј не можете чути, можете само видети. — После битке крај Бојане, један заробљени Турчин, пренао се, и тако је дрктао, да су му прсти као на клавиру играли; гледа га један Црногорац на рече: „дајте му гусле; видиш шта претима ради; хоће да удара у гусле.“ — Нико се томе није смејао, али причало се као досетљивост. У логору, у једном повећем друштву, поведе се реч о Наполеону трећем, и у даљем разговору, пређо смо му читав живот, од рођења до самог његовог несретног свршетка. Слуша

то један прост Црногорац па рече: „о томе Наполеону могло бих се казати оно, што Црногорци у загонетки о снијегу веле: роди се високо, полеће ка' соко, намјести се царски, погибе паски.“ — Кад су се неком приликом разговарали: да Русија нема одкуда напасти на Туреку, него преко Влашке, рекне један Приморац: „али неће Влашка Русију.“ На то му одмах један Црногорац одговори: „ко неће Русију, хоће њега Русија!“ — Неки Црногорац у Котору прошао поред касарне, па мислећи да је то црква, скине капу, прекрети се и помоли се богу; други што је ишао за њим повиче: „шта то учини јадан? то није црква!“ Онај, кад види да то заиста није црква, одговори: „многе ми је молитве ђаво однио, па нека носи и ту!“ — Из једнога села, при једном јуришу на Турке, нису се неки доста јуначки показали; па већ причају да се деца у том селу разговарају, како ће свога оца одседа звати: „да му речемо тата, много му је!“ говори једно дете; „а ми да га зовемо мама!“ рећи ће друго дете; — „то му је мало, — одговори треће дете, — него да га зовемо стрина.“ — Један Црногорац сишао први пут у Котор, кад је цар пре три године долазио; Котор му се учинио врло велика варош, па запита једнога трговца: „а ће живи тај ваш цар?“ — „У Бечу!“ — одговори му онај; — „Бога ми је чудноват човјек, — повиче Црногорац, — што не дође у Котор, у овај већи град, у ове лијепе куће да сједи; него отишао чак у некакви Беч, ће га нико и не види и не чује.“ — Између пароброда што до-

лазе под Котор, један се зове „Месина“ по вароши у Сицилији, а други „Најаде“ по имену морских вила. Гледао их са обале неки Црногорац па повикивао: „лијени бродови, а грдна им имена: „најаде“ и „мјешина!“ На јаде му дошао Ђурђев дан ко их тако крсти.“

Покојни владика Раде (Петар други) дође једном у малу школу на испит. С њим дођу и неколико војвода. Владика напише кредом на табли слово Н. (наш), и позове једно ђаче да изађе и да каже, како се зове то слово. Дете је стојало крај табле, гледало у написано слово и ћутало. На то један војвода повиче: „а јадан не био, како то не можеш да погодиш; а то је лако. Видиш колики си порастао, па ни то још не знаш!“ — Владика погледа у војводу, па му рекне: „вала, војвода, ако ти погодиш, даћу ти двије леденице (сребрне пиштоље), што их нема у свој Црној Гори.“ Војвода упре очи у таблу, али незна да каже; међу тим деца иза леђа полако шапутала су му: „наш! наш!“ — Кад је војвода мислио да је добро дочуо, запита владику: „оли дат господару леденице?“ — „Хоћу — рекне владика, — ако погодиш како се оно слово зове?“ На то војвода весело повиче: „вајетину, зове се оченаш!“ и тако није могао добити леденице. — Кад лане дођоше турске војне лађе оклопнице под Бар, и с мора издалека почеше из топова пуцати на црногорску војску, Црногорци су се љутили, што им никако није могуће било да јурише на њи. Један цуца, потегне јатаган, дотрчи до саме

морске обале, и љутито повиче Турцима: „шта си се завукао у ту крошњу (котарицу), пасја вјеро? изађи овамо на обалу ако си јунак.“

Не могу пропустити да вам овде не наведем једну од њихових крупнијих шала, у којој се види са свим оригинална досетљивост. Недалеко од главне војске, стајала је једна мала чета од десет људи као стража према Турцима. Један међу њима иначе добар јунак, кад заспи нико га не може пробудити; можете га упртити на леђа на носити, он спава. Једно јутро, кад су дерали младо јагње да пеку, један из друштва, погледа на онога што у брегу спава, па рекне: „о Црногорци, јели тврда вјера, да ме нећете проказати, да учиним једну шалу ономе што спити?“ — „Дајемо ти тврду црногорску вјеру, од нас неће нигда чути!“ сви му одговоре. Онда онај домишљан, узме црева од јагњета, и ономе што спава, полагањем та сва црева тури у чакшире. За тим посједају око ватре и пристаје јагње пећи. После неког времена онај се пробуди; осетио нешто у чакширама, и кад руком напица врућа црева, препадне се и почне из свега гласа кукати: „помагајте Црногорци! ко ме разбучи (распори) јутрос?“ — Сва дружина притрчи му и повичу: „боле ли те јадан? боле ли те?“ — „Како не боле, кад ево сав дроб држим у рукама!“ одговори онај и није се смео помаћи, него је непрестано викао: „помагајте; ко ме разбучи јутрос!“ — Међу тим почну се неки смејати, и онај кад види да је то намештена шала љутио се, и одмах је да-

вао двадесет талира, ко му каже онога који му је то учинио ; „да се пред цијелом војском сијечемо (дуелирамо)!“ — али нигда није могао дознати.

За време прошлог ратовања, у логору, није било дана, кад се што год није рекло или догодило, што не би вредно било запамтити. Ово неколико малих прича, што сам вам сад овде навео, нису од таквог значаја, као оне њихове јуначке речи, о којима сам у прошлим писмима говорио. Ја ћу вам и даље приповедати, о свему оном чега се опомињем. Што више познајете ситнице појединих људи, тим више познајете читав народ. Кад познате сва писмена у азбуци, можете читати и разумети целу књигу. У малој капљи воде огледа се сва њена околина. Мудрост Атињана и јунаштво Шпартана, живи још само у њиховим кратким досеткама. Но њима често представљамо себи васколики живот давно изумрлих народа. То су као окамењени комадићи какве препотопне животиње ; по једном таквом ребру или зубу, познајемо какве су животиње тада по земљи ходиле, и какво је биље око њих расло. — Ксеркс, водећи непрегледну своју војску, поручује малој шпартанској чети : да положи оружје ; — „дођите и сами узмите га!“ одговарају они. „Персијске војске толико је, да ће стреле њихове, кад полете, заклонити сунце!“ — А они одговарају : „бар ћемо се у ладовини борити!“ — Да је само то неколико речи до нас допрло, довољне би биле да нас увере : да је то био народ који је љубио храброст и независност, више

него свој живот. Подобних и лепших црногорских речи, могли сте доиста наћи у прошлим мојим писмима. — Еврејски цар Соломун каже: „и псу живу боље је, него мртву лаву;“ — и с тим је нехотице означио сав карактер свога народа. Те речи не би ни један Црногорац на своја уста ни у шали изговорио.

Свако столеће, свака варош, свако село, имали су у прошлости своје значајне работе и расправе. Познаћете их по неколико речи из тога времена. Цариградски прости грађанин дошао да купи хлеба, и после кратког разговора и препирке, љутито враћа лебару хлеб с речима: „како можеш говорити, да отац није старији од сина, и да су три један!“ — Из ти речи одма се види цела историја онога времена, кад се водила борба о равности и јединству свете троице. — Кад су Сократу казали: „судије осудише те на смрт!“ — „А њи је природа осудила на смрт;“ одговори он. „Хајде, спремили смо лађу да утечеш!“ — рекоше му пријатељи; — „а умире ли се и тамо где ћете ме одвести?“ — упита Сократ. — „Умире!“ — одговоре му пријатељи. „Е па онда што да бежим одавде?“ одговори Сократ као прави син онога времена и оне вароши, у којој се први пут на овом свету чула та реч философија. То је било четири столећа пре Христа; а осамнаест пуних векова после Христа, највећи немачки философ Хегл, кад се у новој Атини, Берлину, године 1830. појавила колера, умр'о је више од страха него од колере; и при смрти није се сетио онога што је сво-

јим ученицима стално проповедао: „да све што на овом свету бива, то је паметно, и не може другаче бити него тако; јер иначе та свемогућа сила што световима управља: или не би довољно била паметна, или не би довољно била свемогућа.“ — Нехристијанин Сократ био је бољи Христијанин него милијони данашњих Христијана, који своје Хришћанство ни с чим другим не могу доказати, до само са крштеним писмом.

Сваки народ има по неке своје особине, које се кроз дуге векове на њему познају. Једна од таквих особина налази се код Црногораца, — и у опште код Срба, ма где они живили, — у томе, што се они поносе са својом народношћу и са именом свога народа. Странци много се чуде томе; не могу нигда да виде узрока тако великом поносу: ни у прошлости ни у садашњости не могу да га нађу. Тај понос њима је загонетка. Један Француз, као у некој љутњи, говорио је: „немају ни индустрије, ни књижевности, ни гвоздених путова на суву, ни флоте на мору; ништа немају; да им се одузме све оно, што други народи за њихове потребе производе, остали би без капе, у самој кошуљи и опанцима, са гулама у руци. Нико од простих Француза, нема толико не разложног народног поноса, колико га има један њихов козар!“ — Неком приликом један холандски путник, при вечери у гостионици, говорећи, како то није народни понос, него права народна болест, и како не види ништа ни у садашњости ни у прошлости, што би

давало права таквој народној гордости, окрете се к једном из нашег друштва с питањем: „јесте ли ви кад год размишљали, од куда таква прекомерна гордост, таквом малом и сиромашном народу?“ — И онај, после кратког размишљања, одговори му од прилике овако: „Извор овога народног поноса, о коме странци веле, да прелази у народну болест, кад не можете да нађете у садашњости ни у познатој прошлости, — а неког узрока мора имати, — онда треба ићи даље од историје, и тражити га у непознатој прошлости: у оном времену, када су се сва славенска племена звала општим именом Срби, — Сораби. — (Раб значи човек, Сораби значи Субраћа, Сољуди). То се име славило и владало великим земљама много пре, него што су на овом свету постала имена: Француз, Енглез, Холандезац. Тек када су дошли у додир са Германима, почела су се та племена називати Словенима, јер су могли међ собом словити, говорити; а оне друге, с којима се нису могли разумети, назвали су Немцима; јер су за њи заиста били неми, мутави. Име „Дајич“ којим се Немци сада зову, није њихова реч. У најстаријим њиховим споменицима та реч стоји написана: „tjutich“ (ћутич, ћутиш, од ћутати); а Ћутич у нашем језику значи што и Немац; Ћутич је човек који ћути и не зна словити, говорити. Од речи ћутич, постала је реч Тевтон. — Па и само њихово име „Германи,“ права је српска реч, и означава оне људе, који немају куће, него живе под грмом (гермом). Германи и Грмањи, то је једна иста реч. Од

Либека (Љубека), до Солуна, свуда се налазе трагови српског народа и његовог језика. Северно море где су они негда живили, и данас зове се Балтика; велико језеро у Унгарији зову Мађари Балатон; а то је реч српска „блато“, која означава оно место где има воде обилато. Црногорци и данас своје скадарско језеро не зову друкче него блато. — То је негда био први и највећи народ у Европи. Што тада није било штампарije и историје да о његовој слави и величини пишу, то је случај; томе је узрок што се он две три хиљаде година појавио на овај свет пре других народа. Ни пети део није се преселио овамо на југ, и опет их је толико било, да су све ове земље од Балкана до јадарскога мора населили. Онај народ што је остао у старим својим земљама, раздробio се у друга мања племена: планете, што су од остатака Сорабског народа постале, нарасле су велике, и одавно су почеле свака под својим новим именом светлити. Последња жена, која је на обалама балтиског мора нашим језиком говорила, умрла је 1461. године у једном селу не далеко од оне вароши где се Бисмарк родио; и сваки Немац уверен је, да је Бисмарк потомак тога народа. Франкфуртске новине кад хоће Бисмарка да нагрде оне за њега кажу: „тај славенски дипломат.“ — Катарина друга, највећа царица руска, рођена је у Штетину, и кад је у прошлом веку доведена за рускога престолонаследника, у Москву, Русима не беше мило; за то тадашњи московски историци, да би је омилили рус-

коме народу, писали су и доказивали да Катарина није Немица, него права Српкиња, јер, осим тога што се родила у старим српским земљама, и њена фамилија још се зове Србет (Анхалт-Србет). О томе је недавно „Реву де-де монд“ донео један дугачак чланак. И тако извор овога народног поноса можете тражити у оном давном времену кад је Виден, данашњи Беч, био вендо-српско село; кад је Берлин, на брљавој и мутној Спрени, био њихов брлог где су држали и ранили своју стоку; кад је Липиска, данашњи Лајпциг, био њихов олтар, где су под гранатим линама славили бога Перуна, што небом управља, онда, када су Немци у Хулди обожавали жабу. Вендо-сорабски, српски народ, тада је био у највећој својој снази. Велико њихово царство у Моравској спомиње се као нека басна. Кад су историци чули и први пут записали српско име, може бити да је онда тај народ у својој дубокој старости изнемогао и почео опадати. Његову величину, која је била пре историје, давна прошлост, као море, потопила је. Остао му је понос, јунаштво и неодољива тежња к некој величини. С тим ће последњи Србин лећи у гроб. То се кроз његову крв три хиљаде година провлачи, и још није изчилило. — Дакле извор његовога поноса, ако вам није довољно славна косовска битка, и кратко Душаново царство, тражите овим путем, којим наука данас испитује земљу и све оно што на њој живи и расте. Људи су размишљали: за што ласта у нашим шумама не прави гњездо своје на дрвима? и налазе

да у њеној постојбини нема дрва, него су саме голе стене. За сто хиљада година, што она долази к нама, где има доста дрва, остала је при свом обичају и прави своје гнездо на зиду или на обали. Псето и мачка у дивљим шумама клали су се, па и данас код питомих људи то исто чине. Мали понак постао је на овај свет онда, кад је кора од земље још била топла, зато и сада радо трчи под огњиште; то га опомиње на његов живот пре неколико милиона година. А како ће у крви једнога народа да се угаси понос његове величине за неколико хиљада година. По томе онај што у опанцима чува козе крај Дурмитора, држи да је његов народ први и најбољи на овом свету, и то не чини он ни из глупости ни из мудрости, него само по природним законима своје вреже. Хиљаду година срезујте пауну перје, он ће опет оне своје патрљке ширити и поносити се. Све бива по законима природе, а они су тачни и строги; ни тица преко поља ни звезда преко неба, не може по својој слободној вољи полетити, докле их неки закони на то не покрену. Универзум нема никаквог другог посла, него да те законе врши. — После пет хиљада година, неки нови Дарвин, у својим књигама, објасњава ће и доказивати, како су постали људи од Енглеза, Кинеза, Немаца, Мухамеданаца, Брамина и других народа и вера; и онда сви људи што ће живити на овој земљи, биће један народ и зваће се општим именом Субраћа (сожитељи, сољуди, сораби, откуда је дошла скраћена реч Срби); а то име носи

и данас овај народ, чијем се поносу чуде странци.“ — Холандски банкер, са отвореним устима то све саслуша, па се онда покрете са своје столице, покло-ни се дубоко и смешећи се рече : „ја се клањам!“ — У томе донесе келнер пред нас велику печену па-стрмку, и продужисмо вечеру у разговору о рибама које се налазе у скадарском језеру.

Ако ово неколико врста не узмете за озбиљу, ја вам немам шта друго рећи, него оно што Црногорци у таквом случају кажу : може вам бити. — Са говором о шали и почео сам ово писмо, а случајно прешао сам на народни понос. Сваки народ има свој понос, али странци држе, да оваквог пре-комерног поноса, као што је код нас, нигде нема. Може бити да се то њима чини, а може бити да тако и јесте. У ком ћете народу ви наћи песму, у којој девојка пева : јарко сунце лепша сам од тебе!“ — Нико нема пословицу која каже : „сламу једи а ржи!“ — Пре двадесет година, седео сам с једним Французом пред цетињским манастиром. Један стари Црногорац, са чибуком у руци, дође и седе према нама; кад поче нешто ономе странцу говорити, ја му каза : „не зна он ништа српски; то је Фран-цуз.“ — Мило беше оном старом Црногорцу па рече : „бога ми су Французи ваљасте; ништа грђи од нас нијесу!“ — Француз, на те речи, кад сам му их превео, мало се зачуди, па ми рече те га упита : је ли само у јунаштву ? — а стари Црногорац осмехну се па одговори : „у јунаштву; а у чему хоће другом ?

он добро зна, да Црногорци не умеју на ужету играти.“ — Ја оном Французу само то казах: да он признаје да Французи у јунаштву ништа нису гори од Црногораца; јер он их познаје, борио се с њима по Приморју у својој младости. Мило беше Французу, и пружи руку, те се искрено поздрави са оним старцем. — У Приморју, кад се побију талијанска и српска деца, ако Талијан буде јачи, па онога обори и коленима удара у прси, опет оно српско дете прети му и виче: „ха, што ћеш сад несретните!“ — Путујући једном по Леванту, на истом пароброду видим два Црногорца седе и пуше. Ишли су у Смирну да раде на надницу. Мало за тим ето и трећега, долази и жестоко се свађа с капетаном од пароброда, који имађаше на себи униформу златом извезену. Када тај трећи Црногорац дође, запита га један од ове двојице: „шта ти је чоче, те си се развикао?“ — „Ништа,“ — одговори онај, и показујући руком на одлазећег капетана рече: „напала ме она лацманска рђа; неда ми да сједим на броду ће ја хоћу.“ На то један од оне двојице махну главом, па му рече: „а бога ми си грђи од њега, кад се ти с њим упушташ у свађу!“ — Године 1813. кад су се Срби спремали да беже у Тесарију из Београда, жена војводе Димитрија Кујунџије, хтела је велики и скупоцени ћилим да дигне из собе и да понесе; а Димитрије љутито повиче: „остави то жено! кад дођу Турци нека виде, да је ту српски војвода седео.“ — И тако остане сва соба лепо застрта.

Причају за једнога Црногорца како је негде у турској вароши свратио у берберницу да се обрије. Тек што га берберин подбрадио пешкиром и насапунио, а чаршија почне се затварати; и берберин одмах остави свој посао, и отрчи те притвори врата од бербернице и спусти завесе на прозорима. „Што то чиниш? ушта га Црногорац. „Има, — одговори бербер, — у вароши један делија Турчин, који се никога не боји, па док он прође, од његова страха свак се затвара“. Црногорац викне и привикне, те намора берберина да отвори врата и да настави свој посао. Није много прошло, а чује се неко посред улице иде и страховито виче: „ја па ја!“ — Кад је дошао близо и видео да је берберница отворена, стане на врата и љутито викне: „ја па ја!“ — Црногорац баци онај пешкир, тргне пиштољ иза појаса и повиче: „а ја?“ — Делија збуњен одговори му: „ти па ја!“ — и оде даље ћутећи.

Црногорци често својом одважноћу и хитрином одрже победу и без оружја. У цариградском предграђу у Галати, једнога јутра пред кафаном седело је неколико Грка и Бугара; међ њима беше и један Црногорац. У разговору неко из друштва рече: „данас ће око подне бити помрачење сунца“. Црногорац погледа у сунце па одговори: „неће.“ — На то они сви повичу: „шта ти знаш? у календару стоји, и за цело биће помрачење“. — Црногорац погледа испод руке у сунце које је трептило и сјајило као игда, па извади десет дуката, положи на средину и викну:

„овамо ко је јунак! нека одмах положи десет дуката опкладе; ево ја кажем да неће данас бити помрачење сунца“. — Ни један из целог друштва није смео положити опкладу. Црногорац, смејући се, поврати своје новце у кесу. После неколико сати заиста помрачи се сунце.

Бад сам путовао по светој гори (1859. год.), провео сам осам дана у Хилендару, где су ме старешине манастирске са особитом уредношћу дочекали; јер они често у манастирским пословима и парницама требају помоћи и услуге у Цариграду од српскога посланства, при коме сам ја тада секретар био. Сви калуђери, њих седамдесет, били су Бугари, осим неколико из Македоније, који су се признавали за Србе, и говорили су оним наречијем као што се у Тетову говори. Једном при вечери поведе се разговор о Црногорцима. Један калуђер, старац од деведесет година, машући главом, рече: „чудни су то човечи!“ — За тим причао је овако: „у време моје младости, тек што сам монах постао, једнога дана седели смо нас неколико од братства пред манастиром, док на једанпут помоли се на капију од порте један висок и крупан калуђер странац. Густа црна брада до пјаса, обрве пале му на очи, велики крст виси му на прима, дугу пушку носи о рамену. Води за собом коња, на коме беше његов пртљаг, а из тог пртљага вириле су мале пушке и велики нож. Како дође поче викати и заповедати. Ми му прихватимо коња и пртљаг, а одмах јавимо нашим старцима,

да је дошао један чудан гост. Игуман и старци изађоше у порту, али он се и не поздравља с њима, него поче им оштро говорити: „шта ће оно сено око цркве? шта ће оно ђубре под капијом? зар се тако држи манастир? шта сте учинили од ове моје куће? то су зидали моји српски краљеви, а нису бугарски и грчки. Ја сам Црногорац; Хилендар је моја кућа, ја недам да пропада. Ко год хоће на грчком језику да чита молитве, нека се одмах сели у грчки манастир“. — Тако он продужи непрестано викати, и шта год неуредно нађе поправљати, и за неколико месеци постаде старешина целога братства. Таквога игумана нигда Хилендар није запамтио: све је у ред довео, и сви су трептили пред њим. Кад је год ишао у цркву, обучени ђакони с кадионицом певајући црквене песме и ишли су пред њим. Кад је год ишао на ручак пратили су га најстарији монаси. Упамтио сам (приповедаше даље тај старац), кад за трпезом после молитве, мане руком да благослови, сви калуђери што близу њега стоје, и с једне и друге стране, повију се далеко на сграну, да их не дохвати, тако далеко размахне руком кад викне: Христе боже благослови ово јело и пиће. — У његовој ћелији висило је његово сребрно оружје, а одмах до оружја стојале су гусле, уз које је често, кад је сам, певао дугачке песме. Он је манастиру принео много добра. Увео је ред; многе вересије, за које се држало да су пропале, наплатио је; парнице што су биле са оближњим манастирима, због земаља

и њива, престале су. Повратио је све земље што је манастир Зограф себи био присвојио; јер им је поручио: кога види на тој хилендарској земљи, главу ће му отећи. Умножио је приходе манастирске, посадио је много лоза и маслинових дрва, а разтерао је све Грке из Хилендара.

Он је Хилендаром дуго управљао; а кад је умр'о, манастирско братство, после десет година, изкопају његове кости и пренесу у цркву костурницу те саране; а његову главу лено оперу у вино, и метну је у истој цркви у ред осталих заслужних глава, којих мноштво има. Нека чудновата језа обузме човека кад први пут уђе у ту цркву. Место олтара и зидова видите на полицама саме мртве главе, поређане једна до друге, беле се. Од триста година где које ту стоје. На челу многих глава још се може прочитати написано име онога калуђера чија је, и година кад је умр'о. Та црква стоји изван манастирске порте, у њој вечито горе кандило, а један калуђер од јутра до мрака чита молитве. Око те цркве дигли се у облаке вечито зелени кипариси, међу којима има два кипариса, што је свети Сава својом руком посадио на оном месту, где је срео свога оца краља Симеуна, кад је он у Хилендар дошао. У светој гори има још само три манастира у којима се служба на славенском језику чита; а то су: српски манастир Хилендар, бугарски Зограф и руски Русика. Оне друге манастире у којима се негда славенска летурђија служила, одавно су Грци присвојили. На где којима још се могу ви-

дети у камену изрезани славенски надписи. У Зографу има три стотине калуђера, а у Русици још више; а у свој светој гори може их бити око четири хиљаде. Они вечито посте; никад ништа мрено не сме се донети у свету гору. Турска власт не меша им се у њихову управу, али зато плаћају велике порезе. Сваки манастир има по неколико лепих звона; у Хилендару на полијелеји, на оном камену колу где се чита еванђеље, и на многим местима као украс, још се виде двоглави орлови Неманића. Више њих калуђера жалише ми се, да приходи од године на годину све мањи бивају. „Негда, -- говораше ми један стари калуђер, — по пет стотина побожних поклоника из Бугарске и Македоније на једанпут дође и сваки приложи по седам осам а где који и по двадесет дуката. Сада ретко долазе. Почели се и они просвећавати“. Ове последње речи он је уздишући, са неким сажаљењем, безазлено и наивно изговорио. —

У Хилендару има преко педесет светиња. То су све руке, ноге или кости од различитих светаца. Има чудотворна икона коју зову троручица, јер је на тој икони молована богородица са три руке. Једнога дана пред вече, сва звона зазвонише и око тридесет калуђера обучених у одежде изађоше из порте далеко у винограде, и ја изађох да видим шта је. Казаше ми да долази часно дрво, па иду у сретање. У једном крају Бугарске појавили се многи скакавци, и отуда депутација дошла и молила да им се изнесе тамо на њиве часно дрво, које је комадић од крста, на ком

је Христос био разапет. Мало за тим указа се око педесет оружаних Бугара пешке, међу њима један калуђер на коњу јаше и са обема рукама држи на прсима сребрну скрињицу у којој је часно древо. Коња под њим воде два Бугарина. За тим појући црквене песме свечано допрате ту светињу у цркву и оставе је на своје место. Нсколико хиљада гроша платила су она села куда је пронешена та светиња; и сами Турци чинили су прилоге. Рекоше ми, да су сви скакавци првог дана одма побегли, а који нису могли одлетити они су поцркали.

Калуђери су врло прости и многи неписмени. Ништа нису учили и ништа не читају. Један показујући ми старинске књиге рече: „гледај колика је ова књига, има у њој две оке; гледај, ова је још већа, могао бих с њом убити вола“. — Једног дана вечерали смо крај мора, код цркве краља Милутина, међ виноградима у којима тад беше доста лена и зрела грожђа. Плаво небо трептило је више нас са звездама, а море је шуштало са својим валовима. Међ старешинама манастирским што су на ту вечеру дошли, беше и један Рус калуђер; образован човек; он путује те описује светогорске манастире. Поче се разговор о небу и о звездама. Тај Рус казиваше им, да су оно све сунца и божији светови, као и наша земља, за тим казиваше докле је ум човечији доспео, кад је могао сазнати путове и величину оних светова, и прорачунати на минут кад ће бити помрачење сунца и месеца. Говораше им још о пароброду, о телеграфу,

и о другим проналасцима. На то му један стари калуђер са пуним убеђењем рече: „све је то човек достигао постом и молитвом;“ — а други, гледећи у небо рече: „баш ја опет мислим, да оно ништа друго нису него праве звезде“.

Осим калуђера, што код манастира у пространим и великим кућама лепо живе и добро се ране, има их доста који далеко од манастира, у пустињи, начине сами себи од камена малу ћелију, прилене на дувар две три иконе од артије, и ту у самоћи читав свој живот проведу. Хлеб шаље им се редовно из онога манастира на чијој су земљи, а воду за пиће доносе сами себи. Где које гледао сам на стрменом и каменом брегу Атосу у пећини, од које такав оцек на ниже, као прав зид, иде, да му се горе нико не може попети, кад му донесу хлеба он спусти котарицу на кононицу, и у тој котарици узвуче себи хлеб и воде, што му је за два три дана потребно. Походио сам неколико оваких пустињака и сваки је изгледао као да није при себи. Самоћа их још већма заглупила, него што су пре били. Врло су скромни, само гледе и ћуте; ако што год и рекну, не можете потпуно разумети смисао њихових речи. Они сматрају тело као тавницу своје душе. Одрекли се света; али ипак ни један не хтеде да ми поврати сребрну рубљу, кад сам метнуо на његову икону; ни један није се на новчане поклоне љутио. Проводећи тако бедно свој живот, они сматрају себе за врло срећне; сажаљевају сав остали свет који се не брине за вечити живот, за

живот после смрти. Они тврдо верују да ће за ово неколико кратких година, што ће се на овом свету мучити, извесно као награду добити царство небеско, и тамо у сваком благу и изобиљу вечито живити. То чине из љубави према себи; и ништа друго није него себичност. Где који од њих страшно муче своје тело; они се радују, кад се о њима по манастирима прича, и кад их манастиреки калуђери, који врло добро и угодно живе, уподобљавају свецима који су такође исто тако сами себе мучили. „Благо ономе, кога Бог обдари таком снагом да може тако живити“. То су обичне речи светогорских калуђера, које они о пустињацима говоре. Неки такав пустињак метне на себе по кошуљи тежак ланац, и никако га више не сме скинути до своје смрти. Гледао сам такав један гвозден ланац од четири оке, што су недавно нашли испод хаљина на телу једнога калуђера кад је умр'о. Седам година носио га обвијена преко рамена и преко леђа. Нико није знао да је он то имао на себи. Он се тајно богу заветовао, да ће тај ланац до смрти носити, и ту тајну није ником казивао. Кад је умр'о, ланац му је већ био урастао и ужљебио се у месо. Један дебели и добро урањен калуђер, који ми је тај ланац показао, уздишући рече: „благо његовој души!“

Ја сам се нехотице удаљио од свога предмета. Заборавио сам да сам почео писати о Црногорцима а не о Светогорцима. Овакве странпутице у писању нису од штете. Оне пријатно забављају и онога што

пише и онога што чита. Путничка писма, у којима се мале приче налазе, изгледају као мозајик, као ћилим са различитим шарама, као ливада са свакојаким цвећем. С почетка још казао сам, да ћу вам из Црне Горе писати само о Црногорцима; зато су ме по свој прилици, овамо и позвали. Дошао сам као добровољац да им о свом круху и руху, ако не у биткама, а оно у песмама, што год помогнем. Они ми то свагда признају. Нико ме не сматра за странца. Ове горе пуне су доброте и правог пријатељства. Ове стене нису ладне. — Осећао сам да ми је дуго време на Рајни у визбаденском парку, осећао сам да ми је дуго време у париској опери; у овим планинама то нигда нисам осетио. Тамо у свима минералним купатилама био сам болестан, суморни болесник на ногама; а овде сам здрав, потпуно здрав као игда што сам био. На овим висинама има здравља а нема дугог времена. Са сваког брега, одакле погледате, видите чудну слику; чини вам се, да су тек јуче вулкани престали радити, чини вам се да живите у оном добу, кад су се из мора први врхови суве земље показали. Са таквим погледом могу вас мисли однети у сва времена, у сва осећања, у сва знања и науке о којима су људи размишљали. Поглед на валове морске, и на овакве валове горске, то је за мене поглед пун забаве. Чини ми се да видим како земља продужава своје стварање, чини ми се да она има свести о себи и осећа да живи. — Наш велики песник, владика Мушицки, кад је први пут

видио море, плакао је; тако је јако плакао, да га је један свештеник почео вући за хаћину и питати га: шта му је? — После неколико тренутака, владика, показујући на море, одговори му: „драги мој! нигда нисам видео величанственијег олтара него што је оно море, и нигда у мом срцу нисам осећао пријатнију и лепшу молитву, него што су ове сузе“.

За време мог бављења у Цариграду, било је око четири хиљаде Црногораца у Цариграду и околини. Сви су зарађивали својим трудом лених новаца и слали их својим кућама. Имали су свога старешину, који се у тадашње време звао Хрватбаша, што ће рећи: главар Хрвата, јер у Цариграду Црногорце не зову друкче него Хрватима. Питао сам одкуда долази то? и казао ми: да су се сами Црногорци, кад су у старија времена тамо почели долазити, тако називали, да би могли спокојније у тој непријатељској земљи своје послове радити, почем су били у непрестаном рату са Турском, па им не беше ни дозвољено тамо путовати. За то су и узимали на себе братеко и сродно име и казивали се да су Хрвати, а у целој турској царевини знало се да Хрвате штити бечки ћесар. Неки стари Бугарин рече ми, да су их Турци тако назвали, што из мрзости нису хтели да их њиховим правим именом зову. Један Црногорац казиваше ми, да то долази отуда, што Црногорац, због свог народног поноса, неће ни у Стамболу за добру плату, под својим црногорским именом Турчина да служи.

Тада беше црногорски Хрватбаша неки Мишав Мартиновић са цетињског поља. Млад, леп, при том бистар и речит човек. Свагда је лене и чисте црногорске хаљине носио, а по врх њих сребрне токе, ордене и медаље. Њега је кнез Данило поставио за свог заступника у Цариграду, да заклања и штити Црногорце. Сваки Црногорац давао му је годишње један динар. То му је била плата с чиме је могао господски живити. Турска власт ћутећи признавала га, јер без њега имали би много више посла са Црногорцима. Њему једином било је дозвољено да може свагда са оружјем по вароши ићи, а имађаше лепо оружје сребром оковано. Он је све Црногорце у Цариграду и у читавој околини познавао; знао је где станују и са каквим се послом занимају. Он је њихове размирице извиђао и решавао, тако да турска полиција и суд, осим какве велике кривице, нису с њима имали никаква посла. Парнице Црногораца, са онима код којих су радили, па им неће потпуно да изплате, он је вешто и свагда у корист својих земљака равнао. Имало је случајева да по неки Турчин, хоће да закине од црногорске зараде; али кад му Црногорци почну претити, он онда све изплати. Тако је било и са једним Грком у Сан-Стефану. Неколико Црногораца погодили се, те му читаве зиме разбијали и преносили камен за зидање куће. Кад су свршили тај посао, онда онај Грк, под различним изговором, хтеде им одбити неколико стотина гроша од погођене суме. Црногорци не пристају на то, него

му одмах поврате и оне новце што им је био избројао, и полазећи рекну му: „кад недаш онолико колико смо погодили, нећемо ти ни једне паре примити; али знај да нећеш попити кафу у новој кући.“ — Онај Грк, узнемирен тим речима, после неколико дана трчао је и тражио Хрватбашу, и молио га да призове оне Црногорце, и изплатио је онолико колико су тражили и још им дао преко тога две стотине гроша, само да њи задовољи, а он да може спокојно пити кафу у својој новој кући. На истоку је обичај да и од погођене цене, при изплати што год одбију, а Црногорци неће да знају за тај обичај него хоће своје потпуно.

Кад турека власт каквог Црногорца зашто год окриви, они одмах зову Хрватбашу, да он то извиди и да кривца тражи. Мишан им свагда једно исто одговори: „нису то били Црногорци; сво Приморје носи црногорске хаљине;“ и на томе се сврши. Или им рекне: „ваши људи обукли су црногорско рухо, па то зло учинили“. Имао је узрока да им тако говори. Сад ћу казати зашто. Један млади Енглец, писар у британском посланству, ишао је на коњу по кад кад поред каруца на којима се у шетњу возио харем Риза-паше. Тај харем познат је био као сувише слободан. Троје лепе каруце обично су ишле, и у свакима по две младе кадуне. За колима на коњу ишао је свагда чувар харема арапин, црнац. Кочијаши иду нешке поред кола. Тај чувар два пут је поручивао томе младом Енглецу, да не иде више поред

харема. Али Енглеz смејао се тој поруци, и продужи опет своје шетње на коњу изван вароши, а буле из кола бацале су му по кад кад поморанце, које је он дочекавао и хватао у своје руке. После неког времена, на најживљем шеталишту у европском предграђу Пери, пуче једна пушка, и млади Енглеz мртав паде. Ни један каваз, турски жандар, није потрчао за оним што је изпалио пушку, а сви су га видели, био је у црногорским хаћинама. Одмах после тога з. творила је турска полиција неколико невиних Црногораца. Држали су их у тавници неколико дана па пустили. Није прошло ни недељу дана а људи у Пери сви су знали по имену онога каваза, што се био преобукао у црногорске хаћине, те оног Енглеза убио. Он је од харемског чувара примио награду, и за неко време уклонио се из Цариграда.

Врло често виђао сам се са Мишаном. Заједно смо по кашто возили се на чамцу по цариградском заливу и по Босфору. И ја сам по негда носио црногорску капу, коју ми кнез Данило беше на дар послао. Куд смо год пролазили поред турске страже, сваки стажар учини му с пушком војничку почаст. Свака стража, кад види оне хаћине и медаље, мисли да је какав генерал. Једном беше с нама један Рус, и кад види то, шалећи се рече му : „Мишане, ти и енглески посланик Булвер, највећу славу имате у Цариграду : куд код прођете, свет највише у вас гледа.“ — Мишан му на то одовори : „немој ти Булвера са мном равнати ; ја се не бих са њим мијењао ; он за-

етуна овђе некакву женетину Викторију, а ја заступам јунаке.“

Мишан је ишао у руско посланство као у своју кућу. Особито лепо га примао Новиков, тадашњи саветник посланства, а садањи посланик у Бечу. Он говори добро српски, и радо се разговарао са Мишаном. Кад је год требало Црногорцима савета или помоћи против турске власти, свагда су налазили у руском посланству. — Један Црногорац радио је дуже време неке зидарске послове, у једном селу у малој Азији, недалеко од Скутара, па се заљуби у једну лепу Гркињу и она у њега. Црногорац запроси девојку, али отац није хтео никако пристати. После неког времена тај Црногорац дође са још четворицом својих другова; девојка крадом изађе на уречено место, и они је одведу у друго село, дођу пред цркву, и пошаљу по свештеника да венча младенце. Свештеник дође и кад види шта је, одговори да не сме венчати. Црногорци потегну ножеве и повичу: „ево ти жут цекин ако венчаш, а ако не венчаш, главу ћемо ти одсећи.“ — Свештеник узме дукат и венча их. Отац девојачки жалио се мецлизу, суду. Младожења са својом невестом, већ беше отикутовао на једној далматинској лађи, а његово друштво пронађе полиција и затвори у тавницу. Мишан како то чује отрчи у полицију, и почне викати да пуште оне Црногорце: „ту нико није крив, — говораше им он, — ни поп, ни младожења, ни сватови; девојка је пошла драге воље, а поп није их венчао из страха, него ради

новаца које је примио.“ Кад му кажу да ће они Црногорце остати у тавници и да ће бити оштро осуђени и каштиговани, он се разљути па викне: „или их пуштајте овога часа, или, бога ми, скупићу све моје Црногорце, па ћу запалити Стамбол са четири стране, нека сав изгоре. Нека се до века прича о црногорским сватовима.“ — Турци, плашећи се од такве претње, јер и без тога у Цариграду сваки час догађа се пожар, затворе и Мишана. После неколико дана, он ми по једном Бугарину у стиховима пише: „ил не чујеш, ил не хајеш за ме? ево сам ти јада допануо!“ и казује да је затворен у тавници: „ће но лежи вода до кољена, и јуначке кости до рамена, ће но гмижу гује и јакрени.“ — Одмах то јавимо у руско посланство, и одатле тога истог дана учине шта је потребно било код министра иностраних дела, те пусте и Мишана и све оне Црногорце.

Кад би год Мишан долазио руском посланику, свагда би га питао: „кад ћемо господине ударити на ону главицу, (брешчић што се зове Византија)?“ Једном упита га посланик: „а шта би ти радио да освојиш Цариград?“ Мишан му одговори: „ја бих се попео на врх цамије свете Софије, и својом руком посадио бих велики крст одозго; па бих онда отишао на Цетиње да причам своје јунаштво.“ — Беше дошла у Цариград једна депутација од Бошњака, да се жале и да моле олакшице и бољу правичу. Ја сам их с Мишаном походио. У разговору Мишан рече им: „што се молите јадни? ко је до сада Турчина

умолио? што се не бијете? покажите се да сте људи, па ћете имати све што људима треба.“ — Један од Бошњака примети му: „не говори тако; зар не видиш да смо ми овде у Стамболу међ Турцима; па нас могу за такве речи све исећи.“ Мишан се насмеја на рече: „Црногорац је за то свуда слободан, што хоће свуда да гине; па или погинуо од једнога Турчина, или од васцијелога Стамбола, њему све једно.“

Те године (1859.) у пролеће дође у Цариград руски велики кнез Константин, рођени брат рускога цара. Он је са својом женом и децом на војеном пароброду путовао у Грчку, оданде отишао у Јерусалим, где је провео ускрс, па враћајући се у Русију ударио је преко Цариграда. Онога дана, кад је пароброд са Константином долазио, нашло се на обали доста света, већи део били су Славени и Грци. Турци при таквим приликама ретко се скупљају; они нигда нису љубопитљиви. Једно оделење војске стајало је упарађено, и сам султан изашао је из своје палате, која није далеко одатле, и дошао у свој лени кијоск (џошку) код Топхане, да дочека свога госта. Војени руски пароброд стао је на сто корака од суве земље. Константин са обичном пратњом доведе се у чамцу крају, султан му изађе на сусрет до саме обале, узе га под руку и одведе у кијоск. Пошто су ту неко време провели, султан се врати у палату, а Константин на свој пароброд, у коме је намеравао цело време свога бављења у Цариграду, провести. Одатле је мо-

гао имати најлепши изглед на Византију, на Скутари, на обале Босфора, на султанову палату и на све стране. Како се велики кнез поврати на пароброд, Мишан ухвати мене за руку, повуче ме и плаховито викну: „хајдемо!“ — „Куда?“ — упитах га ја. „Хајдемо Костантину,“ одговори ми он. — Ја се зачудим шта говори, па му кажем, да се то не иде тако таким људма. Сутра ће се тек знати хоће ли примати? кога ће примати; и кад ће одредити дан за примање. Мишан опет повика: „ама хајдемо сад одмах! бога ми биће му мило кад нас види.“ Ја му кажем да не манита кад није манит, и да ни пошто не иде; јер страже неће му дати ни близу се прикучити, а камо ли да га пусте горе на кров пароброда. На то ми он рече: „одох ја из овијех стопа управо Костантину, па ћу му казати: имам заповијест са Цетиња, да ти прије свију паша и посланика дођем и да те поздравим.“ — Затим сиђе на обалу плати чамац, који га управо руском пароброду одвезе. После неколико минута стојали су на пароброду око Мишана, Костантин, његова госпођа, њихова деца и официри. Врло су га лепо примили и за свашта о Црној Гори питали. При поласку рекли му да им сваки дан долази. „Дозволи ми, да овђе иза тебе с твојим официрима стојим, кад почну турски министри долазити; нека виде да смо једно, и нека виде како Русија љуби Црну Гору;“ рекне том приликом Мишан великом кнезу, и он му то одобрио. — Кад је после неколико дана султан поклатио Костантину једну драгоцену

сабљу, рекао је Мишан његовом ађутанту: „тако ти хљеба царева, кажи му да нигда ту сабљу не опасује; он мни да су оно дијаманти по сабљи, а бога ми нијесу, него све капљице од суза јадне хришћанске раје.“ — Ађутант тачно је казао ту поруку Костантину.

Неко време после тога, разговарајући о Костантину, који већ беше отпутовао, упитах Мишана: „како си говорио с њим?“ — „Бога ми овако као с тобом, он врло добро говори српски, само још мало заноси на руски.“ — У даљем разговору рекох му у шали: „Мишане! тако ти светог Петра, онога што је на Цетињу, заиска ли му што год?“ — „Их! — повика он, и лупи се дланом по колену, — што ме закле у светог Петра? Заиска ја! — Кад нећу од њега а да од кога ћу? Царев брат, царев син, царев унук. Ја да сам царевог пасторка пасторак, дао бих му педесет цекина без исекања.“

Мишан је добро у гусле ударао, и лених сам јуначких песама од њега чуо. Био је окретан и вредан; јунаштво нећу ни спомињати, оно му по свој прилици и дошло главе. На неколико месеци после мог одласка из Цариграда, он је погинуо. Убио га један Паштровић. Та његова смрт, као што су ми казивали, читав је роман. Но Црногорци мрзе да се о њима романи причају, зато и ја нећу даље о томе писати. Он сам говораше: „кога гусле не спомену, нека буде заборављен“

Велики кнез Костантин био је први хришћански принц, пред кога је султан до саме обале у сретанье изашао, и кога је испод своје руке узео и водио. После неколико дана већ се знало и у свима посланствама причало, да је султан одмах са себе скинуо оне хаљине до којих се ђаурски принц додирнуо, за тим како те хаљине, тако и све оне ћилиме где је Костантин седео, савили су у једну гуку, увезали конопцем, и као нечисте и погане ствари, бацили у море.

Костантин, осим других посета, походио је и патријарха у Фанару. Том приликом беше се скупило доста Грка и Бугара пред патријаршијом, али нико се није прихватио за капу. Није обичај. Само су гледали и ћутали. Грци у Цариграду ни у цркви не скидају своје велике фесове, и стоје до самога олтара где који хоће. Кад сам једном грчком владици рекао : што не уведете ред у цркву ? — он ми одговори : и овако је добро. Нека они стоје где хоће и како хоће, само нека долазе у цркву и нека прилажу. На неким местима, а особито на ускрес, по кад кад морају турски жанданри да уђу у цркву да одрже ред, јер хоће да се покрве међ собом. Ја нисам видио тако сурових људи као што су грчки лађари. Највећи простор пред сваком црквом запремају просјаци. Гледао сам да где које жене имају поред себе по четворо деце у новоју. Казивали су ми, да те жене за то пре подне, док црква пусти, узму туђу децу и плате мајкама пошто се погоде, па онда с том децом

колико себи напросе. И у самој цркви велико је про-
сијачење: тас за тасом непрестано иде кроз народ.
На послетку изађе владика, изнесе један тас и виче:
ово за оне што су данас појали, дајте онима што су
данае тако лепо појали! — У Бугарској цркви са
свим је друкче. У свему је ред као и у нашим црква-
ма. У Цариграду има толико грчких владика, да при
једном обичном погребу, кад умре какво мало дете,
видите по четири пет владика у пратњи. Једанпут
кад сам отишао вселенском патријару, нашао сам код
њег а још три патријара. Једна вселена а четири все-
ленска патријара. Неки од њих били су збачени са
вселенског престола. Све што је у патријаршији зове
се „свето.“ Па и сам онај слуга што стоји пред ка-
пијом зове се: свети вратар. Био сам на погребу јед-
ног патријара. Турски кавази ухватили су се за руке
и начинили коло да нас светина не погази. У том
колу ишли су странци и изасланици из посланства.
После неколико дана чујем сваку ноћ, да неко иде
улицом и виче грчки: „нека је на знање свима: па-
тријарх што је умр’о, посветио се.“ Тако је викано
неколико ноћи кроз све улице где Грци живе. Од те
светиње нико није имао користи осим оних што су
викали, јер њима је оставио патријарх неку суму,
да после његове смрти тако вичу и разнесу тај глас.
Такав је обичај.

Цариградски Турци врло су скромни и плаш-
љиви. Они само гледе своје занате и трговину. У
кримском рату кад су Руси опколили једну турску

чету, они су бацили оружје и викали: „не ударајте на нас, ми смо мирне Стамб.лије!“ — Они више мрзе на Москове и Грке, него на Црногорце. У осталом њима су сви ђаури једнаки. Они добро виде да ће скоро морати оставити десну обалу Босфора; зато многи Турци при смрти наруче, да их пренесу у Скутари и тамо на земљи Азије саране Надају се да ће им ту кости дуже у спокојству почивати.

Црногорци су у Цариграду и на целом истоку познати као вредни добри и поуздани људи. Свак их радије узима да му што год раде него надничаре од других народности. Они су приљезни и јаки, не знају се уморити ни одморити. У томе их ободравају скупе наднице, које се два три пут скупље плаћају него по нашим крајевима. На истоку Грци су према њима нерадници. У султановим и у свима великим баштама, готово све сами Црногорци раде. Ако ко год треба надзорника над радницима, или над каквим послом, или ако ко год живи преко лета на свом имању у пољу у самоћи, тај свагда нађе и узме Црногорца, коме обично врло добру плату одреди. Ко погоди Црногорца да му какво имање, еснап, дућан или кућу чува, тај је сигуран, може без бриге снаваги. За такве послове нису ни Грци ни Јермени; неверни су и одвећ себични. — Чудновато изгледа али је истина, да се Црногорци на истоку и у опште међу туђим народима, у свему боље понашају и много већма држе на свој црногорски образ и карактер, него кад дођу у наше грајеве, међ своју браћу.

XIII.

Хоћу да вам говорим о Ловћену, о лепом црногорском брегу. Прво што путнику пред очи изађе, то је он; прву црногорску реч коју чује, то је његово име; прва стопа црногорске земље, на коју стане, то је камен од Ловћена. Куд се год макнете видите га; то је поларна звезда за Црногорце. По њему познају се лепо дани и буре, о њега се ломе громови и олује, а он вечито стоји. — Ловћен зајазбио је дуждево море да не тече даље, он га зауставио да не рони обале српске: као Херкул узправио се и стоји на вечитој стражи. Хиљаде година ударају о њега таласи туђега мора и туђега језика, а њему се ништа не познаје. Црногорац, кад погледа на Ловћен, његово срце ојача, лице му се разведри и весело повиче: „ништа нас не може срушити!“ — Црногорац, кад полази у туђ далеки свет, последњи камен што види од свог завичаја, то су врхови Ловћена; он подигне своју капу и са тешким уздисајем рекне: „збогом Ловћене, збогом кућо моја!“ — И кад више не може да види Ловћен, он, од жеље гледа облаке над њим. Лаки бродови носе га у све стране света, куд год прође види клисуре и планине, али слику свога Ловћена нигде не види; он, планински син, ни у једној туђој планини не налази дивоте.

Ловћен је особит и својом висином и својим изгледом; цар међу бреговима, крунисан је „горским

венцем“. — Дуго сам негда стојао, и ћутећи, с неком побожношћу, гледао чувени Парнас; али, да то не беше брег, на ком је прошлост означила бистре изворе свију наука, прошао бих поред њега као поред сваког обичног брда. Узалуд сам на Парнасу тражио, да видим чуда и лепоте, што су појезију Јелина и свију народа на себе привукли; нема их. Ловћен је друкчији: као магнет привлачи вас к себи; с вашим погледом и вашу душу подиже на своје висине. Ни један путник неће поред њега морем пропловити, а да се не осврће за њим и да не запита: какав је оно брег? — Прве и последње сунчане ждраке на њему се виде; први облаци и громови од њега се крећу; после буре и олује први комад ведрога неба њему се јави. Ноћу, мислите да се плаво небо на њега наслонило, рекли би да су звезде по врху његовом попадале; кад месец залази, учини вам се, да о његове стене удари и ту се здружи и угаси. Каменити врх његов изгледа као круна, као црква без звоника, као гробница белим платном покривена

А шта је тај лепи врх Ловћена, него највећа и најчуднија гробница на целој овој земљи. Ту је гроб песника неувелога „горског венца“. Ту, на тој висини, у тој страховитој самоћи, сарањен је Раде (Петар други), владика и господар Црне Горе. Громови и морски ветрови једини су, који ту тишину потресају. Он је и гробом својим надвисио друге. Ловћен уздигао је његов гроб више свих гробова на овом свету, а његов гроб уздигао је Ловћен више свих

славенских брегова: претворио га у Олимп, у храм, где се српске виле скупљају. На дну Ловћена он је угледао овај свет, на врху Ловћена гледа га овај свет. То је планина његовог детињства, његове младости, његове појезије.

Од Бурђева дне до Митрова дне, до првога снега, Ловћен престане бити пустиња. Како у пролеће топло сунце огреје, сав Ловћен обузме густа планинска трава. Простране букове шуме оживе и прожуборе. Од Бјелоша до Жањева дола четири сата, и уздуж од Његуша до изнад Будве пуних шест сати простора, покрију га стада оваца. Свако суседно племе има своје означене стране, шуме, долове и пашњаке; има своје катуне (станове). Отуда се и сав овај предео зове катунски округ. То је срце од Црне Горе: одатле почињала се сва она дела, која су Црну Гору одржала и увеличала. Што су Московци у великој Русији, то су Катуњани у Црној Гори. Ловћен је њихов Кремл, њихов Синај. Одважни, свесни и у свакој невољи досетни, нису нигда очајали. Ко одрасте на ловћенским висинама, тај се навикне и зна да се целог живота, у свим својим пословима, у сваком злу и добру, одржи на висини. Више од хиљаде година они сваког пролећа, са својим стадом, излазе на Ловћен, а сваке јесени слазе у своја села. Тако су живили у време Неманића, тако су живили у време Црнојевића, тако живе и данас. Нигда непријатељска нога није корачила у ту њихову светињу.

На сред ловћенске планине, у једној питомој дољи, жубори чувени извор, што се зове: Иванова корита. Ту, у свако доба летњег дана, видите гомиле оваца, долазе, да се из дугачких букових корита напоје. Ту су били станови Ивана Црнојевића; по његовом имену и зове се та вода. Могао је одатле гледати димове, како Турци, по равној Зети, пале његове градове и руше његову државу. Душан, у својој младости, кад је био краљ у Зети, после лова одмарао се крај тога извора, и жалио се својим војводама: како му се досадило ловити срне и дивље вепрове; као велики Александер жалио се на свог оца, који га не пушта да ратује и да земље осваја. Одатле је он гледао на исток и сањао да види поноситу Византију пред својим ногама. — Ту је владика Данило, међ главарима први пут изрекао речи, да треба уништити Турке у Црној Гори. — Свети Петар (владика Петар први), у својој старости излазио је и бавио се крај тога студенца, да своју цетињску тишину и самоћу, промени са ловћенском тишином и самоћом. Још странцима показују она места, где је узпут најрадије починуо; још показују она лена и граната дрва, која је он благословио. Та дрва и сада свак поштује; нема Црногорца који би дигао сикиру, да им најмању грану одсече. Кад пролазите туда, они ће вам рећи: „под тијем дрветом одмарао се свети Петар, и проклео ко га дарне.“

Од Иванових корита, десет минута даље, отвори се усред високе шуме, једна велика пољана. При дну

тога чудног зеленила, прне се неке старинске зидине. То се место зове Црквине. Од Котора, Његуша и Цетиња, дотле се може доћи на коњу. Кад сте се дотле, по мучном путу, испели, чинило вам се, да сте све висине прошли; али тек одатле, као неку пирамиду више себе видите Језерски врх. Два пуна сата треба вам још, да се уз ту голу стену пењете. Под самим врхом, морате се обема рукама придржавати, док се узнужете на ону висину где је владин гроб. Штировник и Језерски врх, стоје један према другом; то су два највећа виса ловћенске планине. Језерски врх завршен је као какво слеме од сто корака дужине и девет корака ширине. Кад туда ходите, чини вам се да корачате по некој греди, која је на облаке наслоњена. На средини тога чудног врха стоји мала капела од камена, и у њој гробница владике песника. Иста капела само је два корака шира и дужа од гробнице, која није укопана, јер је одоздо сам целокупан камен, него је изидана одозго, у висину до више појаса. Ту је положено тело владичино, а одозго широким камењем поплочано. То је место са свих страна видоко, а најлепше се види са Цетиња. Усред лета ту осећате ладноћу, а често изненада склопе се око вас облаци, све се претвори у пламен: испод сваке ваше стене муње севају, а страховити грови пуцају вам око главе.

Између толико чудноватих места на Ловћену, још ћу вам само једно споменути. Од Иванових корита за тридесет минута, дођете на саму ивицу про-

стране ловћенске планине, на оно место што се зове ветрени млин. То је каменити оцек, који се стрмо, као зид, спустио право до самог равног приморја. Први поглед одатле збуни вас: са те омчите висине, видите под собом доле у равници села и куће као ситно црвено камење, као гомилице белог иверја; а море гледате као какво снежно поље, и оно је изгубило своју величину. То све стоји и ћути. Ни по чему неби могли рећи да има доле живота. Мало затим танак облачак прође преко њих; после њега учини вам се да се то све миче: зелене равнице крећу се, села и цркве трче, море диже се да и оно за оним облаком иде. Уклоните се брзо неколико корака на-траг са те стрмените ивице, седите одмах на те глатке стене, затворите очи неколико тренутака; може вас тај поглед повући да се и ви напред кренете, може вам несвестица наступити, можете се сурвати низ то страховито ждрело, у тај ветрени млин, где се само морски и горски ветрови бију и мељу. — Шатобријан, даровити француски књижевник, кад је први пут погледао, како се река Нијагара стропоштава низ високи каменити брег, умало није и он одозго скочио и сурвао се у тај бездан, у ту пенушећу се воду. Такве величине у природи, привлаче себи величине измеђ људи. Атоми велике душе, безобзирце полете, да се сједине са великим створовима природе. Ко ће себи измеђ нас моћи представити ону тренутну мисао, онога Енглеза, кад је скочио у огњени кратер Везува!

На ловћенским висинама има пространих долова и брда, има урвина и шума, има пећина и дубоких провала, у којима вечити снег стоји. Зими, ретко ко излази на Ловћен; лети, ретко ко слази са Ловћена. Приморци, који од тешке врућине не могу да дијају, често кажу: ко једно лето на планини проведе, два лета себи продужи живота. — По читавом Ловћену можете свуда ићи од катунa до катунa, од колебе до колебе, свуда ћете лепо и весело бити дочекани, свуда ћете наћи разговора и забаве, свуда ћете бити понуђени различитим белим смоком, и густим овчијим млеком, у које обично метну грудy снега.

Ту је владика Раде провео оне дане, што се у сваком животу броје међу сретне; ту је он, као цар Давид, нас'о овце оца својега. Пушка му је била прва забава, а гусле су му биле први учитељ; српска слава била му је пр'а љубав, а небо са својим звездама прва загонетка. Са висина ловћенских, као дете, гледао је неизбројно пута, како се сунце иза удаљених снежних планина подиже, а уз гусле слушао је песму, која му је казивала, да је за оним бреговима Косово и Призрен; да онамо кроз лепе и плодне земље тече Лаб и Ситница. Неизбројно пута гледао је, како се сунце спушта у валове сињег мора; а песма му је казивала, да иза тога мора живе Латини. Са висина ловћенских, могао је видети све границе од малене Црне Горе, а гусле су му помињале далеке и непрегледне границе пространог српског царства. Видео је Црногорце стешњене у ове кршеве;

а песма му је казивала, да су узели Турци поље, а Латини море, а њима остале саме ове камените и неплодне горе. Ни помишљао није да ће он негда бити владика, владалац овога последњег независног огњишта велике Душанове државе. Ловћен је био његов, шта друго може пожелити његушки детић? Станови његовог оца били су под самим врхом Ловћена. Ту је било пространо царство његове слободе и његове радости. Ни помислити није могао какве бриге и страсти у светским равницама станују. Сретан и задовољан, радовао се сваком дану свога живота, јер му је сваки дан доносио нове забаве пуне радости и весеља. Ловћенски орлови једини су били којима је завидио што имају крила.

Једно јутро чуо се глас и поклич испод Језерског врха: „ће је Раде Томов? нека одмах иде на Цетиње, зове га господар!“ — Млади Раде пребаци вунену струку преко рамена, и спусти се весело низ ловћенске стрмени, у равно цетињско поље под орлов крш. Пред манастиром стојао је, наслоњен на своју сребрну штаку, један висок, скроман и сув старац у црним дугачким хаљинама. Његова дуга брада и коса нису се разликовале од повесма беле свиле; кожа на лицу и на рукама била је жута као воском помазана. Око њега стојали су оружани Црногорци; они су сви били гологлави: стоје око свеца, који још по земљи ходи. То је био владика и господар Црне Горе, Петар први, потоњи свети Петар. Пред њим стојао је један ђетић каквог је игда Црногорка

однијала: и бистрином, и лепотом, и веселим погледом све је Црногорце надмашио. То је био Раде. — Једна звезда у кући Петровића, у племену Његоша, спушта се да зађе; а друга исто тако светла, подиже се да засија. „У томе племену, — Црногорци веле, — свагда се роди по један човјек, каквог нејма више на овом свијету“. — Пуних двеста година они тако говоре, и пуних двеста година тако се догађа.

„Раде! — рече стари владика, — близу је педесет година, како управљам Црном Гором, а осамдесет како носим ово грешно тијело по овом свијету. Ја сам сада путник, коме свакога минута може доћи заповијест да се кренем са ове земље, а хоћу без бриге да је оставим; за то, изабрао сам и намјенио тебе за мог насљедника. Треба да седиш на Цетињу и да се књижи учиш. Нека бог благослови и тебе и свакога Црногорца и нека вам умножи сваку добру раду!“ — Затим стари владика загрли и пољуби свога синовца. Две сузе, може бити последње, затрептале су као две капље росе у његовим очима. Једна је суза била радости, а друга туге. Радовао се што је у својој кући нашао такав подмладак, на коме ће без бриге оставити Црну Гору, коме ће при смрти с поуздањем моћи предати круну Иванову и жезал патријархов, који ће бранити и чувати независност цркве и државе; а тешко му је било, што свог најбољег и најдичнијег племеника откида од света и од весеља, што га доводи међ ладне манастирске зидине, што осуђује његову лепу младост на самоћу,

а самоћа је тавница. Знао је добро како му мало даје, за оно што му одузима. Даје му два тешка скиптра, да управља црквом и народом; а одузима му милу слободу. Даје му да буде господар Црне Горе, а да престане бити свој господар. Ловћенске виле другарице његовог детињства, дале су му трећи скиптар и трећу државу: дале су му безгранично царство појезије.

Раде остао је на Цетињу да се књизи учи. То је његовој младости била нова забава, којој се врло обрадовао. Видио је да речи једног човека могу се написати, и стотине година после његове смрти читати и спомињати. Гусле говоре само онима, до којих глас њихов може допрети; књига говори и онима који су далеко, она говори кроз векове. Видио је да се може осим живих људи, разговарати и са онима којих нема више, који су живили и говорили пре хиљаду година. За то је брзо и научио читати. Одмах с почетка читање му се допало и врло га занимало. Поред све своје врло живе и несташне младости, прочитао је све књиге што су у манастирској библиотеци биле. За кратко време знао је онолико, колико су знали и они што су га учили. Стари владика пошље га у Боку которску, у манастир Савин код Новог. Но и ту неимађаше таквих учитеља које за кратко време, својим читањем, у науци није превазишао. Са житијама светих отаца у манастиру се није могао задовољити; он је узајмивао светске књиге из вароши и читао их. Свом стрицу на Цетиње писао је по кад

што тако шаљива писма, да се и сам стари и брижни владика често насмејао и главарима показивао их и читао. Кад се повратио на Цетиње, донео је са собом нових различних књига. Желио је још учити али нико није знао начина. Један богати енглески путник, који беше свратио да види Црну Гору, искао да га поведе са собом и у Лондону да га школује и васпита; али владика није пристао на то. Свагда је зазирао од лацманског запада. Он је желио да Раде остане прави Црногорац, да се образује, али не да се по-лацмани. Ко се у младости навикне на европске обичаје, тај не може задовољно живити у овим мучним горама.

У то доба један стран, необичан човек бању на Цетиње. По дугачком капуту онасао се херцеговачким појасом, да му не рекну Црногорци: иде распојас као Лацманин; по врх широких панталона скопчао доколенице, да не рекну: гаће му се по земљи вуку; за појас заденуо мали нож, да му не рекну: иде као женетина (без оружја). Од Котора до Цетиња, кога је год Црногорца путем срео, склопио му руке око врата и пољубио га у чело. Црногорци освртали се за њим и међ собом говорили: „овакви човјек још нигда није долазио у наше планине!“ — Кад је дошао на Цетиње, свети владика загрлио га и рекао: „благо мени!“ — Главари црногорски скупили се око њега, и жељно слушају његов говор, а он без прекидања прича. Свака његова реч врло их занимала. Збори чисто црногорски а није Црногорац, пита по

имену за црногорске јунаке и војводе, као за своје старе позванике, а није их нигда видео; помиње црногорске бојеве, као да их је својим очима гледао. А његову необичну живост и безазленост у причању, главари су се са братском љубављу смешили.

Није дуго постојало, а на ливаду више понора, где су се цетињски младићи бацали камена с рамена, викну неко испред манастира: „ће је Раде Томов? — нека одмах иде, зове га господар!“ — Раде скопча доламу на прсима, пребаци струку преко рамена, остави своје младо друштво и хитро оде. Кад је дошао, стари владика рече му: „Раде! поздрави се с овијем човјеком; то ће ти бити учитељ“. А онај странац скочи на ноге, загрли и пољуби у чело свога ученика и повика: „ово ће бити црногорски Ахилес и Орфеј! ја ћу га научити да буде Шпартанац: да подноси глад, жеђ и сваку витешку невољу“. — Из свега грла насмеја се Станко Стјепов, па рече: „бога ми Симо, немаш рашта томе нас учити: то сваки Црногорац зна мимо све друге људе“. — Тај чудни странац беше Сима Милутиновић; чудни песник прослављене „Србијанке“. Глас његовог имена ишао је далеко пред њим; свуд су му у сретање руке ширили. Он је певао бојеве и јунаке, а дошао је у земљу од бојева и јунака; дошао је у Црну Гору, о којој у „Србијанци“ вели:

— Придруж' Клијо Мелпомени пјевке,
Да би живље грухали се јеци,

Нит' о стјене већ о груди људске!
 Чарна горо пресветиње србске —
 — — Постојбино Ураа мезимца,
 Бавилиште Пана и Минерве,
 Завичају самих полубога.
 — — Славна горо жилиште правце,
 Растилодер Југовића србских!
 — — Црна Горо наш Олимпе прави,
 Црна Горо убјежиште Срба.

Дошао је међ оне људе, о којима у својим песмама вели:

Штоно вука у брзине стигну,
 Устријеле на лету ластавца,
 И мећеда ка' човјека скврже,
 Што л' прехитре и мудрину гује.
 Док јунаштво Црногорци путно,
 Чисте прави и паметно умје,
 Уздржите за светиње обште,
 Све је ваше дивним дјел'ма грмјет
 Кроз вјекове чрез потомства свачја.
 — — И мало вас ал можете много!
 Побједа је ваше притјажање.
 — — Црногорци! отци Србов прави,
 Одержци сте славе и поноса!
 Црна Горо л' врте Србства рајеки.

Нигда под небом није било земље, која би се
 Симином плаховитом духу и уображењу, могла већма

допасти до Црне Горе. Долазећи из бурнога света, пошто је своје најглавније дело у Липисци штампао, рекли би, да је дошао међ' ове планине у сретно заветриште, где је могао без сваке бригае, само својој појезији живити; био је у најбољим и најзрелијим годинама, и могло се очекивати, да ће му Црна Гора, земља толиких његових идеала, подићи душу к новим, још лепшим песмама. Али, као нешто необично, морамо овде узгред напоменути, да сва његова песничка работа, која је у Црној Гори произашла, мале је књижевне вредности. Оно, што га из далека одушевљавало, то га изблиза заглушило.

Сима остане на Цетињу. Раде, и још неколико младих Црногораца, постану његови ученици. Симинова школа није имала означеног часа ни места. Његова наука, као и васцели његов живот, нису имали никакве системе. Као Платон, он је своје ученике учио шетајући по зеленим ливадама, и у ладовини испод гранатих дрвета. Кад кад у десет минута говорио им је: о грчким боговима, о сејању кромпира, о Круговој философији и о Хајдук-Вељку. Причао им је о јунацима из старог времена, као да су јуче живили, као да се с њима лично познавао. Ученици његови радо су га слушали. Он је био њихов друг и пријатељ. Гусле, песме, гађање из пушака, биле су њихове заједничке забаве. Заједно су са својим учитељем трчали, скакали, бацали се камена с рамена и рвали се. Та то су биле спартанске игре, које крепе дух и тело, које уздижу јунаштво. Често скину обућу

и трче боси преко бодљикавог цетињског поља; треба ноге очврснути. Једнога дана тако трчећи, удари Сима о некакав оштар камен и расече стопало тако, да му је многа крв почела тећи. Кад су му ученици викали, да стане да му ногу завију; он је, непрестано даље трчећи, одговорио: „не треба мислити на завијање рана, док се до одређеног места не стигне!“ — Стари владика само се смешио и по кад кад рекао: „Симо ка' Симо!“

Безазлен, разговоран и дружеван, беше мио сваком Црногорцу. Сви су се радо купили око њега, а он им је причао српску прошлост: причао им је све што је знао, све што је видио и чуо у туђем свету. Тада су путници били велика реткост на Цетињу; године прођу а ни један странац не спусти своју путничку торбу пред малу цетињску крчму. Догађаји у свету, о којима се већ престало говорити, били су новост за Црногорце. Пароброда још није било да возе поред далматинске обале. Свако Симино причање било је занимљиво; најобичније ствари он је са необичном ватром приповедао. Гледећи га тако једном кад је у друштву говорио, Станко узвикне: „е јесте ови Чубро неки Чојковић!“ — Сима одмах запита: шта то значи? шта то значи? — Казаше му: *Чубро* значи човек с малим ушима, а *Чојковић* значи: да си од човјека, да си од ваљаста оца. — Мило беше Сими, на загрли те пољуби Станка, и од тога доба на Цетињу нису га друкче звали него Чубром. Он је доцније многе своје књижевне работе,

место свог правог имена подписивао: „Чубро Чојковић Черногорац“, или само „Ч. Ч. Ч.“

„Ви сте у непрестаном рату с Турцима; бићете главари ове земље; Турци ће вас неће опкољети; Шпартанци и Црногорци не предају се живи; за то треба да се научите трпјети глад, док вам не дође друга војска у помоћ“. — Тако говораше Сима својим ученицима, и често је с њима у зору полазио са Цетиња, те васцели дан ходе кроз брегове и ловћенске планине, и у само вече врате се, а цео летњи дан ни једнога залогоја нису метнули у уста. Симу једанпут, после таквог хода ухвати грозница. „Јадан Чубро! — рече му Тома, — тебе ћеца варају: они сваки понесу у њедрима хлеба и сира; па кад ти у планини сједиш и неке јаде пинеш, они ти заварају очи и сити ручају; а ти без невоље погибе од глади у нашој земљи!“ — Сими одвећ беше мило, па весело узвикну: „и то је шпартански! и лукавство потребно је у рату!“ — Али после тога нису више ишли у планину да се уче гладовати.

Једном разговарајући о јунаштву, учитељ и ученик из кратке шале пређу у жестоку свађу. Раде стално је говорио: да у целом српском народу, нико ни налик није црногорским јунацима. Сима признавајући црногорско јунаштво, тврдио је жестоко: да у сваком српском крају, има доста Срба, који у јунаштву ни мало не уступају Црногорцима, него су им потпуно равни; а за пример споменуо је војевање у Србији и њене јунаке. Око тога подигла се међ

њима оштра препирка, у којој је дошло до опорих речи. На послетку Сима у јарости повиче: „ево, ја сам може бити најгори од свију Срба, што су изван Црне Горе рођени; и смијем изаћи на мегдан твојему најбољем Црногорцу. Ма знао и погинути, али нећу му се уклонити ни препасти од њега. Ово ко не верује, може опитати кад му је гођ драго, и с каквијем гођ хоће оружјем! ја сам вазда готов!“ — Такве речи изговорити у Црној Гори, много значи; Сима их изговори, луни љутито вратима и остави свога ученика самог у соби. После неколико минута он зове Симу. Кад Сима уђе, Раде закључа врата од себе, и показујући два пиштоља на столу, јетко и оштро рече му: „ја не хоћу да идем и да теби зовем најбољег Црногорца за мегдан; но ево ти мене! Избери један од та два пуна пиштоља, а ја ћу узети други; па овђе на ови час, по црногорски да скрешемо дим у дим, па шта ком бог да и срећа јуначка. Да познаш ти што је и дијете црногорско!“ — Сима, кад види озбиљу и гњев свога младог ученика нађе се у великом чуду. Такав позив од свакога другог заиста би примио, ма знао да ће и погинути, али од својега ученика не може. Жива свађа наново се почне. Сима каже: „нећу с тобом мегдан да дијелим, а са сваким другим Црногорцем хоћу!“ — Раде му жестоко одговори: „кад не смијеш са мном, како би смио са другим Црногорцем!“ — Кад Раде никако није хтео од двобоја одустати, Сима се још већма разгњеви, стане уз дувар, раздрљи прси и отсечно

повиче: „ја нејмам руке коју би дигао на једнога Његоша, а ти удри, ево ме!“ — „А мислиш ли да не хоћу?“ повиче Раде, зграби пиштољ, управи у прси Симине и скреше. Пиштољ плане и пукне, но тако слабо, да зрно на сред собе падне. „Узми други; тај си у страху пунио, па прах мимо цијев про-
суо;“ рекне Сима, непрестано на белези стојећи. Ученик, још у већој јарости, дохвати други пиштољ са стола и скреше, но и то зрно падне на сред собе, далеко од Симе. „Зар се тако пуне пушке за мегдан? дај овамо да ја напуним, па онда удри!“ — повиче Сима и маши се руком за пиштољ. Онда Раде, остави своје претварање, загрли и пољуби свога учитеља, па му каже: да је он навалице тако пушке напунио, само да види и да се увери, хоће ли заиста Сима смети дочекати да се на њега пуца. Призна му потпуно јунаштво, и после му је чешће говорио: „божати вјера, јеси што и рођени Црногорац!“ — Раде у својим доцнијим годинама врло је жалио, што је својега драгог наставника на такво тешко искушење ставио. — Многи странци, и пре и после тога, били су изложени подобној опорој шали; и сам Доситеј није без таквог једног спомена пошао из Црне Горе.

Млади Раде доста се користио Симиним бављењем на Цетињу. Он је за њега био једна жива енциклопедија; једна, у свако доба отворена књига; могао му је на свако питање одмах одговорити, и опширно о свему и о свачем приповедати. Сима тада био је познат са литературом многих народа; похо-

дио је немачке универзитете; познавао је свет, имао је доста искуства, а врло је радо говорио причао и друге учио и онеме, чему сам себе нигда није могао научити; јер он је до смрти остао у свим својим, нарочито домаћим пословима, непрактичан. Свакоме је саветовао да штеди и да завезује новац у девет чворова; а он нигда није умео штедити. Кад је имао новаца, — а то не беше свагда, — ко му први поиште, он му поклони, или позајми, па нигда више не тражи. — Видећи да у Црној Гори нема доста земље, он измисли како би се три плода са једне исте њиве, за једно лето, могло добити. Посади најпре врло дубоко кромпире, по кромпиру засеје пасуљ; по врх пасуља посеје кукуруз, па то све подрља и поравни. Кад јесен дође па Чубриној њиви нема ни кромпира, ни пасуља, ни кукуруза. Ништа није родило.

Он је задовољно проводио своје дане на Цетињу. Ништа није спречавало његову слободу; могао је потпуно живити по својој, често чудноватој ђуди. Његов говор, јело, пиће, одело, лечење, економија и сав његов живот, беше сама појезија. Уображење било му је хитро и одвећ живо; мисли су му биле као таласи на мору; у једној памети није се могао обути. Ако се с ким поречка или га ко год увреди, после пет минута он је то већ заборавио. Није могао живити без друштва и разговора, а при том љубио је самоћу. — Једнога јутра нема Симе на Цетињу. Нестало га. Прође недеља дана, нико не зна где је; изгубио се. Његови ученици распитују за њега; нема

га нигде. У свом цетињском пољу Црногорци разговарају се о њему. Једно момче, што је сишло са планине, слуша те разговоре на рече: „ено таквог истог човјека, у нашијем становима више Жањева дола.“ — То заиста беше Сима. Ту је он, у тој пастирској самоћи и тишини, за осам дана написао трагедију „Милош Обилић.“ И за тих осам дана, као што сам вели, није ништа јео. Но не треба разумети, да за цело то време није ни млека пио, кога је довољно имао у ловћенским колебама. При тој слабој храни написао је и слабу трагедију; но велико дело његовог бављења на Цетињу, остаје му у томе, ако буде што год привео, те је његов ученик постао прави песник своје земље. Раде и пре доласка Симина, почео је правити шаљиве и сатиричне песмице; али, може бити та би се варница у њему угасила, да Сима у то време није дошао, и својим говором и причањем, отворио његовом младом уображењу пространа чаровна поља појезије; показао му путању, која преко Парнаса води у пантеон вечите славе. Сви Петровићи, од кад се зна за њих, преко свега љубе славу. То је њихов живот. Ко се прослави и остави леп спомен за собом, тај се имао рашта и родити. Лепо јунаштво и лепа песма доносе славу. Досадашња историја свију народа то двоје к небу је подизала; пренашала их на богове. Јунаштво је подизало песму, а песма је подизала јунаштво. Свет је навикао обоје да слави; јунаци и песници и не маре за друго.

Није Сима сам узрок био, што је владика Раде, у ранијим својим песмама кад кад сувише митологију уплетао. Онда је тако време било. — Средњи век беше прошао, у коме се писало само о свецима и о мученицима за хришћанску веру; хиљаду година појезија и готово цела светска књижевност, с тиме се занимала. Велики сликар Рафајел само је иконе правio; један калуђер у Риму, читајући лепу појезију Виргилијеву, три је дана горко плакао и жалио, што такав човек, и такав песник није био хришћанин. — Дошло друго доба; престало се писати о чудесима светаца, али мислило се да се без неких чудесних лица и имена не може писати. Појезија сетила се своје старе славе и својих старих богова. Митологија наново завлада, и до скоро била је у обичају; држало се да ће на овом свету нестати дивоте и појезије, ако се престану спомињати грчки и римски богови; небо бих се потресло да њих нестане; та звезде по небу носе само њихова имена. Кроз дуге векове појезија била је најглавнија грана књижевности, она је испунила сав свет својом славом. Гете, после смрти Волтерове, седео је као јупитер на престолу европске литературе.

Од Симе Милутиновића, који је у својим песмама тако радо, а често и сувише, спомињао старе богове, прешло је може бити нешто и на његовог ученика. Обојица доживили су да виде, како у новијем времену, митологија напрасно излази из обичаја.

Кад се Сима повратио у Србију, непрестано је говорио о Црној Гори. Кад је год долазио к моме оцу, ја бих свагда, као дете, поред њега седео, и пазљиво слушао његово живо причање о Црногорцима и о њиховој чудноватој земљи. Без тога Симиног причања, може бити, ја не бих нигда пожелео видети Црну Гору.

XXV.

Продужавам. — Било је 18. Октобра 1830. године; стари владика, као обично, седео је у пространој манастирској кујни покрај ватре. — Наоколо седели су главари црногорски. Он им живље него игда саветоваше, да љубе Црну Гору, да се у слози држе: против турског нападања и лацманског обећавања. Он је осећао да ће набрзо умрети. О свачему је говорио и за свашта наручивао, као брижљив домаћин када полази на далеки пут. У сред тога говора наступи јака слабост на њега, он изнемогне и целом снагом клоне. Главари придигну га и одведу у његову малу ћелију, где га спусте на постељу. Пошто је Сими Милутиновићу казао, те му написао тестамент, строго је препоручио завађеним племенима, да се помире, да на његовом мртвом телу ухвате веру и закуну се, да ће заборавити крвнине и освете, и да ће престати међ собом тући се и клати. Проклео

је оне, који његове последње речи не послушају и не испуне. За тим молећи се богу и благосиљајући Црну Гору и сав српски народ, издана тога истог дана без икаквих болова и самртних мука. Цела Црна Гора заплакала је за њим; сви Христијани у Приморју и у турској царевини, до којих је његово име допрло, узданули су тешко. Један ревносни апостол хришћанске вере, проповедник братске љубави и јуначке слободе, пошао је са ове земље.

Тако је у својој осамдесет првој години, преминуо тај добри владалац Црне Горе, тај велики пријатељ свога народа, тај смирени божји угодник, тај одважни противник турске и француске царевине, тај поуздани савезник удаљене Русије. Црногорци, што су били међ собом у свађи, одржали су његов завет, ухватили су веру и заклели се на његовом мртвом телу, да ће живити у љубави, и да ће у слози бранити своју земљу. Колико су се Црногорци бојали његових речи и његове клетве, док је у животу био, толико више сада су се чували да што год не учине што њему није мило, и што је он проклео. Он је сада ближе богу. Он ће вазда гледати и знати шта му раде Црногорци. Добрима ће помагати, а зле ће каштигати. Сваку њихову раду и сваку помисао он ће знати. Он им је био пријатељ и добротвор за свог живота; прогласе га и признаду за свог свеца, да им може и после смрти помагати и добра чинити. Он ће се више бринути и пред богом плакати за своју земљу и своје Црногорце, него стотина других туђих

светаца. Тако мисле Црногорци, кад кажу: „помози свети Петре,“ и кад кажу: „буди слава нашем светом Петру.“ С њиме је завршен дугачки ред хришћанских светаца; никоме од смртних што се сада рађају, неће више ни један хришћански народ такво поштовање указати, да се његовим именом заклињу, да га у помоћ призивају, да у тузи и у болести, његовом мртвом телу долазе ради утехе и исцељења.

Како умре стари, свети владика, одмах сутрадан, главари црногорски његовог наследника, који не беше још ни у свештени чин пострижен, уведу у цркву, и обуку му свечане архијерејске одежде. Узалуд се Раде томе противио и говорио: „шта вам је људи? не можете ви никога ни запопити, а камо ли завладичити“. — „Можемо“. Одговоре главари. Метну му епископску круну на главу; даду му у леву руку владичину сребрну штаку, а у десну крст, па га онда, у пратњи од шездесет обучених свештеника, свечано изведу пред народ. Хиљаде скупљених Црногораца скину капе, и најпре главари, а после сви остали, целивају руку свога владике и свога новог господара. Звона зазвоне на весеље, а кроз свог цетињско поље загрокте пушке. Млади Раде сео је на престо Ивана Црнојевића, и на столицу пећског патријарха.

Раде ступивши тада у монашки чин, узео је на себе име свога стрица и назвао се Петар. Но цела Црна Гора и данас зове га првим његовом именом; у књижевности највише спомиње се као владика Ње-

гош, а у историји као Петар други. — После неког времена, призренски владика Захарије дође на обале скадарског језера, и у малој цркви свете богородице на Кому, произведе га за архимандрита; но Црногорци, од смрти светог Петра, звали су га непрестано владиком. — Године 1833. дође у Петроград, где је свечано у присуству царевом, на преображење 6. Августа за епископа посвећен. Кад је у Петрограду први пут изашао пред цара Николу, који необично висок беше, цар се зачуди његовом стасу, па ходећи му на сусрет повиче: „ви сте већи од мене!“ — „Сам господ бог већи од цара руског!“ одговори му владика. Цар га загрли и пољуби. — Владика је тада, које у Русији, које на путу провео шест месеци изван Црне Горе. Петроград у то време био је врло далеко од Цетиња: тада, измеђ та два места, не беше нигде ни пароброда ни гвоздених путова. Владика је том приликом од цара тражио и добио помоћи. Кад му је у разговору један руски државник рекао: „Црна Гора одвећ је далеко од Русије“ Владика му одмах на то одговори: „и сунце је далеко, али кад хоће оно топло греје.“

Владика Раде на том путовању, видео је стране и силне државе; видео је војске и библиотеке; видео је богатства и велике вароши; и то је све било туђе: ништа није припадало његовом народу, кога је он тако силно љубио, и о коме је, у свом детињству мислио, да је то у свему први народ међ свима народима. Тек онда, кад је својим

очима видео како су друге земље велике, просвећене и богате, видео је јасно како је његово отацтво малено и сиромашно. Вратио се у Црну Гору, у малени манастир, у велику своју самоћу. — Кад је негда са ловћенских висина гледао море и брегове, чинило му се да је сав свет његов; сада, чинило му се да је сав свет туђ; требало га освојити, не детињим незнањем, него озбиљским знањем. Наука не познаје уске границе појединих земаља и народа. Мислећем човеку припада читав овај свет, и сва његова позната прошлост: чини му се да је својим очима гледао, како Египћани граде пирамиде, као што сада гледа, како се граде гвоздени путови и телеграфи; чини му се да је путовао са Колумбом и Магеланом, као што сада путује са онима што иду на северне даљне крајеве. Човеку, који љуби науку, род су: Аристотел, Архимед, Омир, Виргилије, Коперник, Шекспир. То су његови познаници, пријатељи и мили другови, с којима се он разговара, препире и шали.

Млади владика љубио је науку. С тога свог првог путовања донео је доста руских и српских књига. Он је добро знао како су му потребне у цетињској самоћи. Измеђ песника, најрадије читао је Пушкина, а доцније, кад је француски научио, Ламартина. Набавио је и неколико философских дела у руском преводу. Читао је, учио је; но ни једна књига није га могла задовољити. Тада није ни било књига, а најмање на руском и српском језику, које би његовом испитивању, могле показати кратак и чист рачун о

толиким загонеткама, које су се његовом размишљању појавиле. Те загонетке стојале су отворене пред његовим очима; затворене пред његовим питањем. Ни звезде, ни море, ни камен, па ни сама његова мисао, не казују му од куда су и шта су? Он истражује, пита: „али све нијемо мимо мене ходи; твори свету вољу не даје отвјета.“ — Куд је год погледао на небо, на земљу, свуда, као што његов учитељ Сима нева: „читао је из чудеса чуда; ничем краја као ни почетка.“ Немајући сувремених научних књига, које би му могле помоћи, он је све правце мудровања, који су се за три хиљаде година, међ људма подигли и пали, сам својим размишљањем, у самом себи, у својој цетињској самоћи, стварао и обарао, док није изишао на чистину где су стојали тадашњи учени људи. Хиљаду ствари има, о којима млади људи данас не морају размишљати: пред њима стоје готови, чисти, јасни резултати, о којима се наука више не сумња, који се не могу оборити ни преиначити; хиљаде научних расправа и питања решено је, о њима нема више збора ни говора. За време владичине младости било је друкчије. Многе науке из тадашњег недавног времена, не можете данас познати. И сама философија из тога времена, која се хиљадама година свога живота и развијања хвали, изгледа нам данас као детињаста; и ако није још умрла, као што неки држе, а она је збачена са свога престола. У овом добу, где се сви послови деле на најмање струке, где свака наука има своје многобројне гране, а свака

грана своје засебне стручњаке, може се питати: шта је остало философији, тој негдашњој краљици свију наука? Она је дуго време тумарала тражећи по даљинама кључеве од ризнице знања, који се данас у сваком најобичнијем закону природе налазе. Оно, што се данас зове наука, неће да је философија, неће да је појезија, неће да је теологија; она се претворила у чисти коментар природе.

Мислећем човеку припада читав свет, он припада читавом свету. Владика Раде љубио је науку, мислио је. Прва његова песма, која је све погледе на себе привукла, звала се „Мисао“. (Штампана је 1844. године). Он је и пре тога више својих појетских ствари печатао у штампарији коју је набавио на Цетиње; али песма „Мисао“ у оно доба, када не беше тако много људи који су мислили, била је прва песма која је учинила, те се у свим српским крајевима о „владици црногорском“ као о песнику и философу говорило. Црна Гора тада чињаше се као да је преко бела света далеко; глас његових песама, у остале српске земље, долазио је као из неке удаљене дубљине, као изпреко мора.

На више места, у својим списовима, владика је размишљао о људском ништавилу, о овом свету, о овој загонетци без отгонетке. Многи црквени људи у руском и српском народу, замерали су му за где које његове стихове и мисли. Владика је свагда имао на уму, да је он епископ и владалац, управитељ цркве и једне земље, и да је таквим људима пову-

чена много ужа граница за писање, него другима; али ипак није се могао уздржати, да неке своје мисли слободно не искаже. Које је мило за љубав туђе глупости и сам бити глуп? О њему су (као и о владици Мушицком, који је само родољубиве песме стварао), говорили, да мирјанствује, да говори и пише као светски људи. Замерали су му и на томе, што нигда није хтео да носи калуђерске хаљине, и што је као архијереј само онда летургију служио, кад замру свештеници, и кад се нужда покаже те их, и то много њих на један пут, запоми. Но он је био побожан својом узвишеном побожношћу, много више него они што су га оговарали; био је добар Христијанин и велики родољуб.

Желно је уредити своју земљу, да буде колико толико налик на друге државе, и леп је почетак у томе учинио; али није могао ићи даље; није имао с ким, није имао с чим. Требало је плаћати церјанике и друге чиновнике и установе, а новаца није било; при том беше доста Црногораца, нарочито главара, који су мрзили сваке реформе, и који нису могли трпети ни једно позитивно правило, које би ограничило њихово племенско старешинство и власт. Сам његов рођени стриц, Сава Марков приклињаше га: „тако ти живог бога, не претварај Црногорце у рају!“ а није хтео да види, да је самовоља племенских главара, гњечила сиротињу, и подржавала у земљи вечиту анархију. Равенство измеђ свију Црногораца беше привидно, а самовоља појединих

беше видна. Јаче племе чинило је неправду слабијем племену. Ко се прославио као јунак према Турцима, није хтео да зна за границе ни према својој браћи.

Владика Раде почео је уводити и увео је одважно неке по државу и друштво одвећ нужне установе. Велика му је заслуга што је неку врсту сталног врховног суда на Цетињу утврдио, и што је све чинио колико се могло да се међусобне свађе и крвне освете искорене. Он је видио друге уређене државе: желио је владати онако како је он мислио, а Црногорци, особито главари, желили су остати самовољни. Свака његова мисао о увођењу нових државних установа, наилазила је на отпор. Са речима: „ове горе не трпе регулу!“ владика се окренуо више књижевности што му многи замерашу, и што ће му озбиљна историја вечито пребацивати. Он је писао. Срби изван Црне Горе читали су га и славили. Глас његовог имена, као песника, чуо се кроз све славенске народе. То му је годило. Стојао је у преписци с многим знаменитим књижевницима. Учени путници, особито Руси, свраћали су у Црну Гору, да га виде, да с њим говоре, да о њему пишу. Полазили су са Цетиња очарани његовом личношћу, његовим мислима, његовим посматрањем. С почетка имао је задовољства у непрестаном разговору са Црногорцима; доцније осећао је велику самоћу: чинило му се да је прави цетињски пустињак; тако је кад кад сам себе и називао. Црна Гора била је његова, али и други свет не беше му туђ; освојио га. Његова књижевна радња,

та лепа тековина у пространом туђем свету, била му је исто тако мила, као и суверенски престо на Цетињу. Манастирска самоћа претворила му се у тугу: „као Прометеј прикован сам за оне стијене, ће ми Стамбол, та гадна орлушина, чуна утробу“. — Тако ми рече једном у Италији.

У доцније време радо је путовао, и на страни кашто дуже се времена бавио. Срби и сви Славени свуда су га жељно сретали и славили. То је много принело те се Црна Гора чула и боље упознала у свету; али на Цетињу, у управи земље, осећало се у свима народним пословима, да први главар није дома.

Ослобођење и ујединење српског народа, владици је била једина жеља. Радовао се што се родио, јер се надао да ће то ослобођење доживити, и према себи и својој земљи одређену улогу славно испунити. Ту је надежду видио да умире пре њега. У најбољим његовим годинама. болест га сустигне, болест у прсима, за коју је одмах знао да нема лека. Осећао је да је за свој спомен доста учинио; али је осећао да оставља српски народ без оне велике и лепе будућности, о којој је он, као песник могао сањати. Он је био свестан своје величине и својег — ништавила; он је био свестан својег бесмртија и своје блиске смрти. — „Хвала ти госпoде, јер си ме на бријегу једнога твојега свијета удостојио извести, и зраках једнога твојега свијета, дивнога сунца, благоволио напојити; хвала ти госпoде, јер си ме на земљи над милионима, и душом и тијелом украсио. Колико

ме је од мојега ђетињства твоје непостижимо величество топило у химне, — у химне божествене радости, удивленија и велељепоте твоје; толико сам бједну судбину људску са ужасом разматрао и оплакивао. Твоје слово све је из ништа створило, твоје је закону све покорно. — Човјек је смртан и мора умријети. Ја са надежом ступам твојему светилишту божественом, којега сам свијетлу сењу назрио још с бријега, којега су моји смртни кораци мјерили. Ја на твој позив смирено идем“. — Тим речима почео је владика Раде смој тестамент. То је било 20. Маја 1850. године у Перчању, у тихом и скровитом месту Боке которске, где се неко време болестан бавио. Кад је то писао, гледао је са својих прозора обале у самом цвету и зеленилу, слушао је како валови морски жуборе, гледао је са своје болне постеље, како се један свет, дивно сунце, иза Ловћена подиже по светом закону, коме се све покорава, и који је определио пут свему и свачему: „свијетњаку исто ка' свијетлом сунцу.“ — Спремајући се за смрт, са ужасом разматрао је бедну судбину човека, који се у овој вселеној појави и изчезне као трунка од праха, који са свима својим делима, у вечности, у бескрајном простору времена ништа не значи и ништа није. — Таква посматрања појаве се великим и прослављеним људима, кад помисле на смрт, на рушење свега што постоји; тешко им пада кад се ономену, да ће њихови трудови и њихова посмртна слава негда изчезнути, неће им бити никаква трага, никаква спомена. Онда и не-

ограничени цар, премудри Соломун уздише и виче: „све је таштина! — мени ће бити као безумнику што бива!“ И сама света црква, која својима вернима толико надежде и утехе пружа, која с оне стране гроба отвара лепе светове и блажени вечни живот, није се могла уздржати, да над мртвим човеком не плаче и не рида, и чудећи се тој великој тајни да не повиче: „све је прах, све је пепео!“ Куд год ко-
рачите, налазите јасне доказе да је тако. Куд се год окренете видите прошлост, видите ужасне њене тра-
гове; она је све уништила; она трчи за вама: чу-
јете како шушти кад руши, осећате да се већ додира
до ваших ногу, видите како гута ваше дане. Са ужа-
сом гледате бедну судбину човека, испред које не-
мате се куда уклонити.

Подобних посматрања налазимо на више места
код владике. Њему, као и свима мислећим људма,
тешко је, што се сва ова наша свест са овим крат-
ким животом свршава; што мисао, која се подиже
да универзум обухвати, исчезне, умре, престане ра-
дити, како се њена машина, тело, поремети и укочи.
У својој песми он пита мисао и говори јој:

Пламен божествени у ништавом храму!

Каква је судба у њему зажегла?

— — Тајинствени закон какав вас сједини

— — Ако ми нијеси бесмртности свједок,

А ти бич си мени и тирјанин љути,

— — Хиљаде сам гледа' олтара твојијех,

С којијех се негда дим свештени диза',

На које се негда трон горди висио
 Времених кумира тобом порођених.
 Све олтаре твоје, троне и кумире,
 У прах разсијава време руком грозном!
 Вријеме је теби враг заклети вјечно:
 Оно ти сљедује, оно твоја дјела
 Немилосно руши, — —
 — — Но и твоја сила могућа је доста!
 Негледајућ' пустош што вријеме чини,
 Дижеш нове ствари на развале палих;
 Твом приправљаш врагу... шта да рушит има.

У лето године 1851. владика из Италије, где је ради свог здравља зимовао, не свраћајући у Црну Гору, дође у Беч да се састане са царем Николом, који тада беше у Олмицу, да иште помоћи и заштите против Омер-паше, који се спремао да завојшти на Црну Гору. Но цар Никола, ваљда због тадашње своје источне политике, нехте га примити. Неко време владика се са здрављем прилично осећао. Болест у његовим пресима није изчезла, али се беше притајала. Седео је у хотелу код „златног јагњета“. — Ја сам доцније дошао у Беч, јер сам се задржао неко време у Рохичу, а одсео сам у хотел „национал“. Сваки дан извозио се владика у варош и у шетњу, по кад кад звао ме, те сам и ја ишао с њим. Долазио је у литографску и фотографску радионицу Настаса Јовановића, где се сликао седећи у великој столици, са црногорским каном на глави и у црногорским ха-

љинама које је свагда носио. По тој фотографији, на скоро затим, издао је Настас Јовановић његову литографисану слику. Та је слика најбоља владинина слика. Такав је исти изгледао последње године свога живота.

Једно јутро перјаник његов Вукало, са сузама у очима, дотрча к мени: „хајде брзо, хоће господар да умре!“ — Јаки кашаљ беше му дошао, и после сваки дан досађивао. Доктор Шкода, који је долазио и лечио га, нареди те се пресели из гостионице у другу кућу, у истој улици. Требала му мирноћа и тишина, зато испред куће на улици, морало се неколико кола сламе разастрети, да се нечује да кола пролазе. Дању је по мало спавао а ноћу никако; непрестано је кашљао. Ретко је кад у постељу хтео лећи; лакше му је било седити у великој столици. Доктор Јулије Радишић непрестано је био код њега; и Настас Јовановић оставио је сав свој посао, и усрдно старао се о свему, што је око болнога владике потребно било. Измеђ осталих долазио је и Бранко Радичевић; владика се радо с њим разговарао. Но то не беше онај Бранко, кога сам пређашњих година познавао. Променуо се. Болешљив, зловољан и врло невесео. — Једног дана, било је нас више, владика у великој столици на сред собе, са устуреном главом жмурио је; мислили смо да спава. Доктор Радишић полако запита ме: „ко је владин наследник?“ — Ја изговорим само име „Данило“. — Бранко, који сеђаше не далеко од нас, рече: „ја га нигда нисам чуо“. — На наше велико чудо, владика се осмехну, и не от-

варајући очи, рече: „ако остане онакав какав је, чуће га цијела Европа.“

Једно после подне беше владици врло тешко. Није много кашљао, али га у прсима нешто загушивало. Необично узнемирен, говорио је, да му се одмах пусти крв. Радишић није хтео никакo, него пошаље по доктора Шкоду; али он беше отишао у Баден, и као што рекоше, неће до поноћи доћи. Владика, коме је све теже било, рече Радишићу: „знадите добро, ако ми непустите крв ја немогу зору дочекати“. — Онда Радишић посла те дође берберин. Кад су му рукав од руке загрнули и све спремили, берберин рече: „кажите му нека окрене главу на другу страну, да не гледа“. Владика се насмеја на му рече: „удри то, рђо лацманска! ти мислиш ово су бечке бабетине, да падају у несвијест када виде крв“. — После тога одмах му је било боље. Могоао је лећи, и целу је ноћ спавао. Сутра дан осећао се још боље. У то доба беше ум'ро хрватски песник, добри Станко Враз. Сви смо га лично познавали и сви смо га жалили. Говорећи о њему, владика рече: „кад сам му гођ на његова писма одговарао, увијек испод ријечи: драги господине враже! — додао сам још: враг ми није мио нигда, а Враз вазда“.

У Бечу беше велика врућина, запара и врло загушљив ваздух. Лекари нареде, те се владика пресели у Хицинг код Шенбруна. Нису му дозволили да се вози у колима, него је пренешен у носилци. Ту му је одмах било боље. Писао је на Цетиње да

ће се на скоро кренути на пут за Црну Гору. — На једном табаку артије, небројено пута из дугог времена, беше написао: „пробах перо и мастило, ал ми писат' није мило“. На другом неком комадићу артије написао је: „најслађа су људма воћа: сан, дангуба и лепоћа“. На једним новинама беше написао: „ви-соко ти свуд у нас, главу диже празан клас!“ —

Из Хицинга кренуо се владика за Црну Гору, поред свега тога што су лекари казали, да је то путовање опасно за његов живот; јер гвоздени пут не беше готов од Љубљане до Трета. Но он је лепо путовао и сретно дошао међ своје планине, које тако дуго није видио. Кад је са лађе угледао Ловћен, подигао је капу и рекао: „нећемо се више нигда ра-ставити!“

По једном писму, које су ми тада са Цетиња писали, био владика са здрављем добро све до 13. октобра. Тога дана почео јако кашљати, и одмах је рекао: „ево дошао ми опет они кашаљ; и знадите, нећу га овога пута претурити“. — Сутрадан држао се још добро; у постељу није хтео никако лећи. Не-престано је седео у великој столици према ватри. Октобра 15. почне са кашљем избацивати као неку гно-јавицу. Пошљу за лекара у Котор. Лекар дође 16. окто-бра, и давао му неке лекове, који немадоше никаква успеха. Сенатори и главари виде да ће владика умрети, и многима ишле су сузе на очи. Владика их тешио, и говорио им дуго о томе, да буду у слози, да љубе Црну Гору више него свој живот и да сиротињи чине

правду. — После подне рече, да жели ићи на Црно-јевића Ријеку, где је много блажија клима. Главари му одговоре, да ђуди што су тога дана отуда дошли кажу, да је и тамо ладна киша и велики ветар. Он им онда рече, да хоће да иде у Приморје, тамо је топло и лепо: „али до Котора не могу се држати на коњу“. Сви му одговоре: „нареди господару што гођ мислиш да је боље за тебе; ми ћемо те на рукама пренијети“ — Октобра 17. била је готова једна велика столица, на којој су хтели да га носе и он је одмах сео у ту столицу, и пробао како ће му бити за седење. Но тога дана показа се врло рђаво време, и сви су га молили, да се не креће на пут до сутра. Он је желио да одмах пође; најпосле се окрете свом оцу Томи: „ако ми ти речеш да идем ићи ћу; ако ми речеш да се уставим, уставићу се“. — „Устави се господару до сјутра, — одговори му Тома, — да видимо еда те се вријеме на боље окрене“. — Исте ноћи много је кашљао, било му је тешко. Да би му болови уминули, одао је по соби. Често је питао: какво је време на пољу? — Та му је ноћ најмучнија била. Чињаше му се, да му се у његовим прсима нешто цепа. Сутра дан тако је рђаво и ладно време било, да се вије могло ни мислити на путовање. Тај дан још му је теже било. Нигде се није могао смирити. „Хвала богу! — рече, — кад ми је овакви дан, каква ће ми бити ноћ?“ — Највише седео је потпуно обучен, у великој столици. Био је толико ослабио, да су му морали руке придржавати,

да не клону поред столице. Главари виде да ће владика брзо умрети; али од жалости нико не може да му спомене, и да га упита има ли што наручити. Кажу Димитрију Милаковићу, његовом добром секретару, да га пита. Милаковић приступи му, али загуши се сузама, и ниједне речи није могао прословити. „Господаре! — рече на послетку Новица Церовић, — теби се живот крати!“ — „И прекратио се!“ — одговори владика. Тада сви главари повичу: „опрости нам господаре твој хлеб и со!“ — Владика исправи главу и гласно рече: „нек вам је просто! и нека бог вама и свакоме Црногорцу и Србину ће год који био, благослови и умножи сваку добру раду!“ — За тим после кратког ћутања продужи: „не заборавите на моје ријечи: љубите Црну Гору, и сиротињи чините правду!“ — У исто време казао је, да се његов тестамент налази у Дубровнику, код рускога конзула Гагића, и у кратко је говорио о свему оном шта је наредио у тестаменту. Кад га је свештеник причестио, скинуо је капу са главе и јаким гласом рекао: „о велики самостворитељу! помози јадноме но јуначком црногорском народу; одржи га у слози и у витешком поштењу!“ — За тим устане са велике столице, пређе преко собе, и легне на постељу. Ту је неко време жмурио као да се одмарао. Свуд око њега била је велика тишина. Још један пут отвори очи, погледа на главаре и на своју родбину, па издана. То је било 19. октобра 1851. године у

десет сати пре подне. То је био онај исти дан, у који је пре двадесет и једне године ступио на владу.

На много година пре своје болести, у потпуном здрављу, владика је помишљао на смрт. Једнога летњег дана, ходајући по врху Ловћена, заустави се на средини. Одатле је на све стране поглед пун дивоте. И море и горе, Цетиње са својом узаном равницом, Скадар са целим својим језером; столица Иванова Жабљак; планинске камените пустиње и лепа насељена Бока Которека — све се види. Ту је владика неко време ћутећи стајао. Ко зна какве су га мисли тога тренутка занимале! На једанпут куцне штапом о камен и рекне: „кад умрем, овђе ћете ме законати!“ — Војводе што су били око њега, зачуђени згледе се; то је против црквеног и народног обичаја, да његов гроб лежи у планини и у пустињи. Сваки се епископ сарањује у својој цркви. После кратког ћутања упитају га: „збориш ли то озбиље господаре?“ — Владика опет куцне штапом о камен и повтори: „кад умрем, овђе ћете ме закопати!“ — више се о томе није говорило. Црногорци су испунили његову жељу; он ту данас почива. — Већера и постојанијега споменика нико нема; пирамиде, гробови египетских краљева, шта су друго нег малене гомиле камења, према ловћенском врху, према томе владичином споменику. — И кад на овом свету нестане брегова и људи, мени се чини, још ће трајати два црногорска колоса: Ловћен и владика.

XV.

Локанда, велика цетињска гостионица где стално, кад нисам у логору, обитавам и раним се, свагда је пуна странаца. Ту сам имао прилику за ручком или вечером, доћи у разговор са путницима из свију крајева света. Једнога дана набројили смо за асталом девет народности и девет језика. Од славенских народа било их је највише. Поздраве, здравице и кратке разговоре, Славени воде међ собом сваки на свом језику; али кад хоћемо да се сви добро разумемо, онда, пошто сваки на свом језику добро изгрди Немце, чему и Талијани припомогну, окренемо сви говорити немачким језиком. Тада разговор оживи, постане општи, цело друштво разуме шта се говори, и сваки се умеша у разговор. Где који од славенских путника, од шале, називају немачки језик, општим славенским језиком. Да није немачког језика, Славени од различите народности, не би се могли међ собом разговарати. Често сами не осетимо како се разговор целог друштва, и онда, кад нема међ нама ни једног Немца, претвори у немачки језик. Било би већ време да бар они Славени, који се међ учене и образоване броје науче руски толико, да се са тим језиком у разговору и у дописивању, служимо са Славенима друге народности, место немачког језика. Тиме не би ништа оштетили своју народност. Неколико месеци довољни су сваком свесном и образованом Славенину, да научи ма који други славенски језик.

Све се већа потреба указује, да имамо један општи језик за саобраћај међ собом; а природно је да учимо онај језик, којим близу сто милијона говори; а међу тим руски је језик тако развијен, да га учени Немци упоређују са својим и са француским језиком; признају му велико богатство и савршенство, хвале му лепоту и књижевни полет у свима струкама. Као нешто чудно морам овде напоменути, да сам на мом путовању свуда налазио више Руса који говоре српски, него Срба који знају руски.

Нема изгледа да ће сви Славени имати један књижевни језик; али неће проћи ни педесет година, а већина заграничких славенских списатеља, кад напишу какво стручно, учено дело, штампа ће га на руском језику, јер ће га куповати и читати народ од сто милијона. Тако су чинили многи учени Талијани и Немци, и штампали своја дела најпре на француском језику, да их боље продаду. И данас руски књижари и новинари, плаћају књижевне производе боље него Немци, боље него Талијани. После сто година биће двест: милијона душа, што ће руским језиком говорити. Осим тога руски језик раширио се и непрестано шири се далеко преко границе рускога царства; то је у Азији језик цивилизације и трговине. У Перзији, Кини и Јапану, уче тај језик; потребан им је; с њиме се различни народи, оних малих држава средње Азије, међ собом разговарају. Путник Вамбери, који је те све државице прошао, чуди се колико је света, тамо, далеко од руске границе нашао

да руски разумеју и говоре. У Јапану има нарочита школа где се руски језик учи, а загранични Славени нигде је немају.

Ни један језик нема тако велике будућности у Европи, као руски језик. Енглески језик има још већи изглед, али будућност његове чудне величине лежи изван Европе. Рачуна се да ће после двеста година, говорити енглеским језиком пет стотина милијона души.

Сви други народи остаће на једном истом месту, њихов приновак биће незнатан; не могу се множити, сви су притесњени. Ограничени само на своје старо отацтво, као на једну кошницу, без пространих и напредних земаља и колонија изван Европе, поче ће венути, као дрво које нема куда да шири своје гране. Сва велика Британија да потоне данас у море, језик енглески продужава ипак ићи својој великој будућности. Остају још четири велике Британије: Источна Индија, јужна Африка, сва северна Америка и сва Аустралија. То су четири лене и богате кћери, које говоре језиком своје мајке. — Немачки родољуб тешко уздане, кад говори о томе како сваке године, сто хиљада душа иселе се из европских немачких земаља, и већ њихови унуци незнају немачког језика; све се то утопи у енглеску народност. За то немачки патриоти и дипломати, тако жељно погледају на исток и југ, где би њихови исељеници, не само своју народност задржали и множили се, него још и тамошње народе понемчили. Све обале

морске изван Европе, и све острове по океану, при-
тиели су други народи, њима није ништа остало.
Слана вода не љуби их, она неће њихову власт, та-
ласи морски не примају да носе њихов језик. И само
оно море на њиховом прагу, које се зове по њиховом
имену: немачко море, није њихово: пред Хамбургом,
на ушћу Елбе, на острву Хелголанду, вије се енгле-
ска застава. Немце нужда нагони, да се од мора
окрену на другу страну. Они гледе на исток, и не
видећи до Техерана нигде ни једног универзитета,
ни једне велике фабрике, ни једног озбиљног корака
индустрије, гласно и радосно вичу: „немачка циви-
лизација за вас је сунце на небу, ко га не види слеп
је!“ — А двадесет народа подижу очи од својих плу-
гова и одгоравају: „хиљада година мирнога напретка
требало је вама док сте дошли до те висине; оста-
вите нас на миру, ми ћемо стићи вас. Просвета што
светли на све стране, није само ваша: она је теко-
вина свију народа, она и припада свима народима.
То је дело на коме су седам хиљада година радила
сва деца Адамова. Ми желимо просвету и цивилиза-
цију; али не желимо да се наш бог зове гот, да се
наш хлеб зове брот, да се наша крв зове блут, да
се наше добро зове гут.“

Немачки народ што није на мору, то је на суву:
силан и јаки. Три хиљаде има лепих вароши које не-
мачки говоре, и које су пуне различитих фабрика;
шест милиона немачке деце сваки дан у школу иду;
двадесет и пет хиљада немачких студента походе

универзитете; шестнаест хиљада нових књига сваке године изађе на немачком језику, — два пут више него у Енглеској. Немачки народ непрестано расте, множи се, шири. Кад би сваке године по двеста хиљада душа иселило се из немачких земаља, после двадесет година, опет би их читав један милијон више било, него што их данас има. Немачка је срце Европе. — За то Европа и нема срца за Славене.

Ако узмете немачки језик као море, то му онда видите од Италије и Француске високе и тврде обале; ни једна капља не може преко њих да пређе. На истоку и југу са свим је другче, тамо не наилази на високе обале, разлива се по равници као Нил. Сваке године можете приметити велики напредак немачког језика. Свака парна лађа носи га на својим крилима; сваки лист њихових књига и новина, што низ Дунав пође, јесте ракетла што осветљава путове немачком језику. Свака играчка за децу, свака артица у којој је њихов ескап завијен, привикњава балканске народе на немачки језик и немачке обичаје. Сваки вандровац, који зна браву сксвати или чизме окрпити, иде као апостол њихов до Босфора, Смирне и до Солуна. — Напредак очевидан, успех изванредан, и немачки професори са катедре, бискупи са проповијести, депутири са говорнице кликују: „за шест стотина година понемчили смо полабске и балтиске народе, и придобили их цивилизацији; за двеста година понемчићемо балканске народе, и отворићемо

те лепе земље цивилизацији. Што Латини и Грци нису могли учинити, то ћемо ми“.

Једни веле: то ће у овом просвећеном веку лако бити. Ништа не може данашњу брзу струју цивилизације зауставити, а друге цивилизације за југ и исток нема осим немачке. Талијани и Грци остали су на својим лађама: за хиљаду година њихов језик није могао продрети у дубину ових земаља; докле су могли са обале морске довикнути, дотле су их ови народи разумевали, даље њихов језик нико не зна. Германизација, са педесет милијона просвећеног и прилежног народа, удара на центрум балканског полуострва, на мале и невеште народе, који ће брзо видити каква је то срећа и радост, бити члан једног великог, образованог народа. Са својим хађинама, они ће променити и своју народност. За осамдесет година биће у Солуну немачки универзитет, и Атинјани неће, као сада, морати путовати чак у Берлин и Минхен, да слушају предавања о њиховом Аристотелу и Платону, и да уче како треба читати и изговарати јелински језик у Омировим песмама. За двеста година све ће се то прекувати и претопити у Немце.

Други опет веле: ништа то неће бити. Ови народи имају своју историју, свој понос; имају своју прошлост, о којој причају и певају, надају се својој будућности. То нису Индијанци америкашки. За двеста година, земља ће да обиђе двеста пута око сунца; за двеста година догоди ће се у људском роду двеста

важних случајева, који мењају мисли и тежње појединих народа, и појединих људи. За двеста година биће двеста милијона Славена, а Немаца неће више бити него што их данас има. Садашње напредовање немачког језика на исток и на југ, силно је и приметно, али привремено. Таласи тога напредовања још ће јачи бити; али, они ће се за осамдесет година повратити у своје корито. Славенски народи у својим земљама умножи ће се, просветиће се. За осамдесет година граница руске државе, изаћи ће управо преко Пекинга на јапанско море. Ту ће се подићи најважнија светска варош за трговину, ту ће бити последња станица најдуже жељезнице на овом свету; у Лондону моћи ће путник сести у кола, и ту, на обалама жутога мора изаћи. Русија је и сад велика; сваки Рус с поносом и с поузданошћу гледа у будућност свога народа; сваки осећа величину свога отачаства. У Русији сваке године читав један милијон више се роди него што умре. — Русија је свет за себе. Њена су језера и реке као мора; њене равнице нико још није премерио; њени брегови сметају облацима ходити; њени градови, што су хиљаду година стари, зову се Нови градови. До подне само Русији сунце греје, а од подне осталом свету. Она је тако велика, да кад би се одцепила од ове земље, могла би као нова планета поред месеца на небу пловити. Са страхом гледали би је Немци и Енглези на небу, као што је са страхом сада гледе на земљи. Русија јесте и свагда биће једно море, које докле год

траје, неће пресушити загранични славенски извори. — Југословени говорили су да се треба уздати само: „у се и у своје кљусе;“ сада, после овога рата видећи да је пропала Турска, али није пропала опасност за њихов народни живот, почињу поправљати ту пословицу и полагати сву своју надежду: „у се и у Русе“.

Већина путника и дипломата држе, да мали народи, не само на балканском полуострву, него ма где они били, ништа друго нису него етнографски материјал, који ће се као ситна грађа употребити на зидање и увећивање јачих и већих народа. Док није било гвоздених путова и пароброда, док није било машина и штампарије, мали народи могли су у својој ограниченој самоћи хиљаде година у тишини својим животом живити. Борба за опстанак данас никоме не да мира. На пусти острв, где је Робинзон живио, долази сада редовно европска пошта, с енглеским паробродима.

И најмањи славенски народ, има своје лепе надежде; оне се могу кашто помрачити, али угасити, нигда. Ове две године заједничког славенског ратовања, биле су само опит, само мали покушај за заједничке велике ратове, што ће се, може бити, тек после сто година водити. Славенски загранични народи могу још дуго падати и пропадати, али неће пасти ни пропасти.

Пружила се дуга преко плава неба,
Од руменог вина и белог хлеба,

Пружила с' далеко, преко пола света:
 Од Амура реке до Ловћена брега.
 То не била дуга од хлеба и вина,
 Веће то је рука сложених Словена.
 Та то је знамење што будућност спрема:
 Да потопа више за Словене нема.

Од све множине различитих странаца, што су за време овога ратовања долазили на Цетиње, само је један Мађар био. Млад, бистар и врло образован човек. Са задовољством споменућу му име; зове се гроф Бетлен, посланик је у унгарској скупштини. Он је изашао с пароброда у Будви, и преко Црмнице дошао на Цетиње, те је тако видео леп део Црне Горе. Зачудио се овим каменитим бреговима, али му се Црногорци допали. Једном при ручку у локанди, у разговору о Црногорцима неко од странаца рече: „велика сиротиња“. — На то му гроф Бетлен одговори: „што не сравните нашу европску сиротињу? што не помислите на оно очајање? Где сте овде видели брижно и невесело лице, као што их у нашим цивилизованим земљама на сваком кораку сретате. Наша је сиротиња збуњена и свуда погружена; овде сваки високо носи главу: слободан је, задовољан је. Јуначки и весело сваки побеђује своје оскудице као и своје непријатеље. Европска угњетена сиротиња мрзи на себе и на имућне људе. Овде тога нема. На сваком лицу видите неку радост. Сваки је јунак и у свом стању срећан. Не завиди ником, јер осећа да

и он на себи има нешто, чему они богати могу завидити: јунак је, слободан је, задовољан је. Са првим војводама он се рукује и братски у образ пољуби. Са својим владоцем он се слободно, као са својим оцем разговара. Сад помислите на нашу презрену европску сиротињу, и на оне хиљаде раденика у фабрикама и у рударским рунама. Где сте овде видели намерен поглед? У сваком оку видите благод и пријатељство“.

Пре него што се рат одпочео, један путник, по свој прилици Белгијанац, дође преко Скадра на Цетиње. Човек средовечан, учен и врло озбиљан. У разговору о проширењу црногорских граница, запита он једнога из нашег друштва: „на шта управо желите ви?“ — На то му онај одговори: „желимо Никшић и сво никшићско поље; желимо да се они Васијевићи, што су још под Турцима, с нама сједине, за тим да нам се преда Спуж и све поље до близу Подгорице, и да нам се уступе острови на скадарском језеру; на послетку желимо да добијемо једно пристаниште на мору.“ — „Ах, — уздану тај путник, који је сва та места познавао, и рече: кад вам бог све жеље испуни, опет ништа немате“. Да те речи нисам чуо волио бих. Био бих задовољнији са успехом овога ратовања. Оне могу да угуше сво одушевљење и сву појезију у српској души. Те су ми речи често падале на ум, а особито онда, кад су се велика весеља чинила, кад је једно или друго од тих места дошло у црногорске руке.

Дође један млад Француз, може бити да је песник, донео је са собом српске народне песме, што је Дозон на француски језик превео. Први дан при ручку рече ми: „молим вас прездите ме где могу видети гусле, и чути гуслара како пева јуначке песме; једва чекам да их видим и чујем“. — Пред вече тога истог дана свратим с њиме у једну крчму, где је један Црногорац певао уз гусле Шивљанина Бају. Тек што смо сели, није прошло ни два минута, онај Француз рече: „хајдемо, хајдемо!“ — Ја му кажем да песник тек сада долази у појетско одушевљење; а гуслар заиста удараше у гусле и подвикиваше своју песму, што је боље могао. После два три минута Француз повуче ме за хаљину и опет рече: „молим вас хајдемо!“ — За тим после неколико тренутака устанемо и изађемо. Ја сам се чудио његовом нестрпљењу а он ми одговори: „није ми могуће било даље издржати: тај човек није ни мало музикалан; сви су му гласови и у музици и у певању са свим фалишнии. Ужасно вређа слух; дере уши и до самога мозга продире ми као какав нож“.

Један коресподент неких енглеских новина, како дође на Цетиње, написа дугачку депешу, и оде у телеграф, али одмах са својом денешом опет изађе на улицу, па наштавши једнога што талијански говори, рече му: „у телеграфу нема никога, осим једног црногорског детета.“ Онај му одговори: „то је телеграфиста; подајте њему, па немајте више бриге“. — За време рата на свима телеграфима, радили су само

они млади Црногорци, који по својим годинама још нису за борбу дорасли. Један такав беше на Ријеци постављен, са осам талира месечне плате. Име му је Стеван, али су га сви звали Стефо. Кад би год он у кафану отишао, да се тамо мало забавља, његова стара мати седла би у телеграфу поред апарата као стража, и свагда би одмах шиљала да га зову, како се са Цетиња каква денеша јави. Једном тако пошље по свог сина, он одговори да ће доћи, али не долази. Са Цетиња жица опет још јаче задрма, мати опет пошље по Стефу да одмах иде, јер зна ако не дође изгубиће плату. Он одговори да ће сад доћи, али нема га. Кад и трећи пут са Цетиња телеграфски апарат жестоко затандрче, онда брижљива мати, сагне главу до самог апарата, почне у оно дугме претом ударати и из свега грла викати: „сад ће Стефо доћи“.

Коресподент прашких новина „Политике“ у разговору с Црногорцима, запита: „докле можете погодити из пушке?“ Један му одговори: „докле зрно стиже.“ — Он онда оде далеко у поље, пободе штап, и метну на тај штап свој шешир, и викну: „гађајте из дугих пушака“. Један перјаник осмехну се, на потеже револвер, и од прве погоди по сред шешира. — Војводи Мирку држали су Црногорци више себе прут у руци, и он га пребије из дуге пушке. Владика Раде, из мале пушке погађао је јабуку или поморанцу, кад је когод у висину баци. Књаз Никола такође врло добро бије из пушке. Били смо једном у

парку иза палате, где је наследник учио се гимнастици и из неких малих пушака гађати нишан. Књаз Никола узме један табак артије, разви га, даде ми и рече да опружим руку на страну од себе, и да држим артију. Ја тако и учиним. Књаз се измаче на тридесет корака, узме дугу пушку, и поче је наменшати да гађа артију у мојој руци. Кад ја то приметим, одмах бацим онај табак артије и уклоним се на страну. Књаз се томе слатко смејао. Но ја ипак мислим да он, знајући како сам первозан, не би пуцао на ону хартију у мојој руци; хтео је само да се нашали. У томе притрча Марко, његов рођак, подиже ону артију у опруженој руци без икаквог страха. Пуче пушка и зрно прође по сред артије, један педао далеко од руке његове.

Странци, који походе Цетиње, кад се врате, на паробродима обично причају о томе свом путу, и исказују отворено своје мисли о Црној Гори. Готово сваки чуди се овој каменитој земљи, и сваки хвали издржљивост и јуначки карактер њених становника. Но нађе се где који и да их пакосно грди; а други од путника нађе се да их брани. Капетан на морском пароброду то је уставни краљ: сви су путници у границама прописаних правила слободни, сви уживају једнака права, све су вере и народности равне. Он са вицекапетаном председава на ручку и вечери. Пре две године, на једном пароброду, што се кренуо из Котора, измеђ осталих путника био је један отмен Енглеz, који је провео два дана на Цетињу. При

ручку, на ком доста путника беше, као обично говорило се талијански. Тај Енглез знао је добро талијански, и причајући о свом бављењу на Цетињу, тешко се жалио како га тамо нико није хтео ни погледати. Истина није се никоме пријавио ни тражио да буде према свом стању примљен; али, као што он мишљаше, требали су на Цетињу одмах знати да је он дошао, и сву пажњу на њега обратити. За тим је почео безобзирно и са свим простачки грдити Црногорце. Један човек, — проседе браде и дуге косе, што је на дну совре седео, кога су сви путници осим онога Енглеза, добро познавали, кад је почео Енглез грдити Црногорце, — престао је јести: гледао је непрестано у Енглеза, мењао се у лицу и ћутао. Али, кад је Енглез у даљем свом говору казао за Црногорце, да су то дивљаци и свиње, он му страховито повиче: „баста, баста! (доста, доста!)“. Зачуђеном Енглезу испадне виљушка из руке, а он, у најлепшем талијанском језику продужи: „господине Енглезу! ви сте вашим говором показали да немате никаква васпитања; да немате ни једне капи човечанске крви у себи. За ништа, само из неког зверског беса, грдите пакосно ону земљу; а оно је светиња: сваки онај камен оквашен је сузом и крвљу онога патничког али витешког народа. Ви нисте пењали се оним тешким путем, што сте чули да ћете тамо видети свиње; то сте могли код своје куће видети; него што сте свуда слушали: да ћете видети необичне витезове и необичну земљу, којима се сав свет диви, и

које и њихови непријатељи поштују. Господине Инглезу! оно нису дивљаци, него лавови, који пет стотина година бране своје огњиште, оно нису свиње, него прави соколови, а онај што их тако срамоти и ружи, тај је права свиња (порко, порко). — И ако вам је криво за ове моје речи, ето капетана, нека заустави брод, и нека нас одмах избаци на обалу; тамо свака кућа има оружја, па да поделимо мегдан. Ја сам од тога истог народа, кога сте ви сада тако безобразно грдили, и зовем се поп Јово Сундечић; а за ваше име не питам, не треба ми: Лорд или Факин (торбоноша), мени је све једно; ја пристајем да се на дуелу из пушака бијем са сваким, који тако напада на мој патнички али витешки народ“. — На лицу свију путника показало се одобравање. Енглез уста од ручка, оде у кабину, леже у своју постељу, узе књигу, и до Трета ни с ким више није ни једне речи проговорио. Капетан смешећи се рече: и у Лондону, кад у каквом друштву кочне грдити Црногорце, најпре ће запитати, да није ту какав Сундечић?“

XXVI.

Не могу вам побројити колико сам лених дана у Црној Гори видно. Победа за победом ишла је, град за градом предавао се, надежда за надеждом испуњавала се, весници са добрим гласовима на сва-

ком раскршћу сретали су се. У сваком је срцу била срећа, на сваком је лицу била радост. Гледали су пред собом да се нагло испуњава оно, чему су се од Ко сова надали. Турске царевине нестаје, топи се, државе српске јачају, шире се. Нигда Црна Гора није имала таквих дана.

Кад сам овамо дошао (Новембра 1874. године) Цетиње беше суморно, невесело, у жалости; Црногорац сваки беше увређен, љутит. Турци у Подгорици за једнога Јусу Мучина, кога је убио неки Христијанин, изненада исеку Црногорце, њих седамнаест што су се тада десили у вароши на пазару. Црногорци одмах су хтели ударити, да пале турске градове али су од свих великих дворова дошле хитне депеше књазу, да уздржи Црну Гору од ратовања; бојали се да читав исток не илане, а обећавали су да ће сви кривци Турци из Подгорице, бити каштигани. Турско-црногорска комисија већ је у Скадру ту ствар испитивала, и многи Турци били су позатварани. Црногорцима то не беше по вољи, жао им је, љутили се. „Нигда се, веле они, нијесмо с Турцима за посјечену главу пред судом равнали; али кад цареви тако желе хоћемо их овога пута послушати. Ко нигда људе не послуша, ни оно није човјек.“

Сеча у Подгорици била је уплашила целу Европу; свак се боји, ако Црногорци почну, да ће одатле изићи велики источни рат. Мир се тада одржао, раја остала је опет робље, улице подгоричке узалуд су биле црвене од црногорске крви. Тада чињаше се,

да се источно питање, на читаву стотину година удаљило у мрачну будућност. Зора ослобођења ни по чему није се могла познати. Сви су српски листови са великом тугом писали о подгоричном варварству. — Сима Поповић, тадашњи уредник црногорских новина, тако је жестоко заступао црногорску и у опште југославенску ствар, да су бечки листови, са највећом љутњом преводили његове уводне чланке, и пружали прет на те званичне црногорске новине, које буне рају. — Од мојих прилога што су изашли у тим новинама, навешћу овде једну песму, која је под именом: „Је ли зора?“ штампана при свршетку те године.

Спустила се ноћца тавна
 Спустила се на брегове,
 На вароши и градове,
 И на српска поља равна.

Ни од куда нема зрака
 Само месец што се креће.
 Те по тавној ноћи шеће,
 Месец, круна мркла мрака.

По где која звезда падне,
 То знамеће сужна роба,
 Који бежи од свог гроба,
 Ах, из куће своје јадне.

Али тавна ноћца ова,
 Није као друге ноћи,
 Мислиш неће нигда проћи,
 Она траје од Косова.

Усред таме, усред јада,
 На једанпут црвенило,
 Далеко се растурило; —
 Црвенило изненада.

Гласови се одевуд чуше :
 „Та је ли то зора веће?
 Зора миле српске среће?“
 — Срби у глас повикнуше. —

„Не може се трипт више,
 Милија нам и смрт сама,
 Него овог ропства тама;
 Већ нам очи потамнише.

Од Косова ми ништимо,
 Ондадоше наше руке,
 Све дворећи бесне Турке;
 Такав живот ми живимо.

У кући смо својој робље,
 Притежу нас тешки ланци,
 На својој смо земљи странци,
 Ми смо само живо гробље

Па то сада црвенило,
 Што се тако нагло јави,
 Јесу л' зоре знаци прави?
 Ноћи већ је много било“.

— С Дурмитора врха стара,
 Тужне земље, тужна вила,
 У црно се сва завила,
 Па жалосно одговара:

„Мој несретни мио роде,
 Није зора, није зора!
 Веће стара наша мора:
 Мора среће и слободе.

Ах, то чудно црвенило,
 По ком газе турске наше:
 То је крвца браће наше;
 Српског стида руменило,

То је нова злокобница,
 То је јоште једна рана,
 Српском роду придодана,
 То крвава Подгорица.

То је јоште Турчин клети,
 Који српску крвцу лије,
 Не од жеђи да је пије,
 Него само из обести.

Нема српству нема зоре,
 Док јуначки непрегнете,
 Док се сложно недигнете,
 Докле Стамбол не изгоре.

Док јуначке оне чете:
 Са Ловћена Црногорци,
 А с Рудника многи борци,
 На Косово не полете.

Што је сабљом изгубљено,
 То добити сабљом треба;
 Сунце српског нашег неба,
 У крви је утопљено.

Из вирова крви саме,
 Оно ће се опет дићи,
 И слобода српска нићи,
 А неста ће ове таме“.

Заиста Цетиње беше тада невесело. Толики Црногорци изгинули без замене. Били су по уведеном правилу на пазару без оружја. Да су погинули у боју нико не би ожалостен био. И сама природа чињаше се суморна: густа, влажна магла, седам недеља није се дизала са цетињскога поља и са катунских брегова. Нестало беше плавога неба и на њему сунца. Књаз Никола био је брижан и зловољан. Имендан његов и наследников прошли су без обичне свечано-

сти, без весеља. Држало се да ће тако и нова година проћи. Од старина остао је обичај, да се главари од читаве Црне Горе о новој години на Цетињу скупљају, да се ту саслушају и разговоре: о прошлој години и о прошлим пословима и догађајима, а да се договоре за идућу годину. Тада се о најважнијим државним стварима договоре и сагласе, а правац за наступајућу годину одреде и утврде. Такве скупштине држе Црну Гору у јединству. Ту се сви посаветују и о свачем приупитају; отуда је она велика сагласност целе земље. То је лепа прилика да се старешине међ собом лично боље познаду и да љубав и слогу међ собом обнове. Тада долазе осим главара и сви они Црногорци, који би имали штогод о општим пословима говорити, или се на кога старешину жалити. Пред свима војводама и сенаторима, Црногорац без зазора говори шта му на срцу лежи. То је њихова слобода печатње. Нико неће му махнути руком да умукне. Они имају пословицу која вели: у овим горама нико не мучи. То су пре сто година казали руском кнезу Долгоруком, кад је једном Црногорцу рекао: молчи (ћути)! — Они говоре отворено и слободно, али нико нигда неће у свом говору прећи ону границу, коју сваки Црногорац познаје и сматра као природну границу слободнога говора. Нема ни зашто прописаних правила: али у свачему видите нека правила преко којих нико не иде, не сме да их прекорачи. Црногорски образ прописао је та правила; сваки Црногорац чувар је њихов. „Што гођ

није уљудно нека није међу људима!“ У тим њиховим речима стоје сва правила и сви закони; а шта је уљудно то знају сви људи. За то је сваки њихов говор уљудан и одабран. Сваки је оружан и јунак, али сваки зна да говори оружанима и јунацима. Где који почне своју беседу са овим скромним речима: „ни сам ја међ’ вама најпааметнији; али сваки Црно-рац, треба сваког Црногорца да чује!“

У очи нове 1875. године, главари целе Црне Горе били су скупљени у биљарди, у великој, лепо осветљеној дворани. Сели су један до другог за дугачке астале, на којима су стојали брав до брава, печени целокупни; а поред њих вино, со и хљеб. Ништа друго нема; такав је старински обичај. Књаз је сео у зачеље, митрополит до њега, а војвода Божа и други сенатори седели су измешани са осталим старешинама. И мени беше поручено, те сам дошао на ту свечану вечеру, на ту главну њихову скупштину. Нису ме сматрали за странца. Нигда нисам на једанпут видео толико војвода, сенатора, сердара, капетана и других признатих црногорских личности. На свима блистало се рухо и оружје, онако, као што народне песме описују. Ту не беше ни једнога без сребрних тока, и без златне Обилићеве медаље; мало који да није имао на себи знаке од негдашњих убојних рана. Разговор водио се непрестано о државним пословима. Сви су главари говорили највише о својим крајевима: набрајали су и добра и зла, спомињали су и оно што се има похвалити, и оно што се

има покудити. Свак је казивао шта је од општивских послова урађено, и шта би још требало урадити. Свак је своје мисли на оцену излагао. Говорило се о болестима ако је каквих у народу било, о црквама и школама. Хватан је рачун, колико је кућа у прошлој години себи жито куповало. Дуго су се договарали о начину, како би се могло помоћи онима који су у оскудици, и за које мисле да ће им претворе хлеба нестати. Говорило се о Црногорцима колико их је у тој години отишло у туђе земље да што год зараде. — На један пут са цетињскога манастира зачу се мало Иваново звоно. Сви главари ућуташе и на ноге усташе. То је поноћ! она поноћ, у којој се две године целивају: једна полази у вечност, друга настаје да светом влада. И књаз Никола устаде, подиже чашу и гласно рече: „Црногорци! љутим се на стару годину, а са радом и надежом поздрављам нову годину, поздрављам нашу витешку Црну Гору.“ — За тим у својој даљој беседи казао је све, што се имало казати за прошлу и за наступајућу годину. Споменуо је подгоричку размирицу, и докле је комисија у Скадру тај посао свршила. Па онда ту своју беседу заврши са овим речима: „Црногорци! нема ми овђе на окупу свију главара: не видим међ вама сердаре мостарске и невестињске; нису међ вама војводе призренске и скадарске; нису ми дошли приморски капетани од Бара и Улћина. Црногорци! доћи ће једна година, кад ћемо се на данашњи дан сви скупити и сви састати. Нека

бог до тога дана подржи сав српски народ, и нека му дарује витешку снагу да не клоне!“ — За тим подиже још више чашу у руци, и јаким гласом рече: „живио васцијели српски народ! живила Црна Гора, а пропаст турском царству!“ — У тај мах сва звона зазвонише, топови са високе Табље објавише Црној Гори сретни почетак нове године, а војена музика испред биљарде нагло почне свирати: „онамо онамо за брда она!“ — Сви главари викнуше: „пропаст турском царству!“

После тога одмах почела се вечера и лепо црногорско весеље. — Сутра дан сунце са Ђинова брда, као усред пролећа, осијало је Орлов крш и под њим стари манастир светог Петра; са цетињског поља и са брегова уклонила се магла, а Ловћен, покривен снегом, блистао се у целом својем величанству. Цетиње је оживило и неку необичну радост осетило. Наступајућа година не беше она очекивана година; али беше пуна знаменити догађаја и лепе надежде. Зора лепше српске будућности у њој се појавила. Устанак у Херцеговини почео је у тој години. Од тога дана видео сам Цетиње по кад кад магловито и брижно, али невесело нигда.

Тога пролећа, пред Ђурђевдан, дође у Котор цар Фрања Јосиф. Бока Которска, која својом красотом може се уподобити само Босвору и Неапољу, беше тада претворена у најлепши парк овога света. Лепоти и милини, што свако пролеће обично доноси, придружиле се људске руке, људска вештина. Цвеће,

лаворове гране пирамиде и венце, видите на сваком кораку, мислите да је то све ту никло и порасло. На свој обали морској, где је цар са војенога пароброда изишао, начињено је од зелене маховине за чудо леп ћилим, по коме су шаре пролетњим цвећем извезене. Дочек је био сјајан и срдчан. Тесар први пут долази у ова удаљена и забачена места. Бока хтела је да покаже своју љубав према цару, онако јасно, као што је пре неколико година показала своју мрзост према његовој војсци. Јунаци се не претварају. — Славени обе вере сложили се да са „живио“ надвичу талијанско „евива“; и надвикали су. То је била прва слога међ њима од како заједно живе. Талијани се љутили; у множини света што се са свију брегова слегао, изчезао је њихов језик. Цар се уверио да су ово заиста славенске обале. Кад је у которској школи један учитељ почео на талијанском језику говорити, цар га прекинуо с речима: „говорите српски!“ — У православној цркви, владика Петрановић у својој српској беседи препоручио му живим речима да штити српску народност и православну веру. — Дочеком и лепотом Боке которске, цар је био изненађен. Разговарао је са оружаним Кривошијанима и Леденичарима и видео је да су то људи питоми, људи од разлога, и да царица није имала узрока плакати, кад га је изпратила на ове крајеве, где се главе секу, где и свако дете оружје носи. Брегови су рапави и дивљастии, ал међ њима живи разборит и љубаван народ „Ми смо пре-

ма људима људи!“ казали су стари Ришњани млетачком дужду, кад их је за непослушност корио.

Множина нас сишли смо са Цетиња у Котор, да видимо ту свечаност. Имало се заиста шта видети. Силни свет из свију приморских крајева и острва, у различитом народном оделу, притискао је морске обале. Ако погледате на море, видите неизбројне окићене чамце и у њима људе и њихову чељад у свечаном руху. Пароброда војених и трговачких било је на све стране. Кад сте погледали на морски залив пред Котором могло вам се учинити да гледате са лондонског моста низ реку Темзу, Таква је живост била. То све, заједно са зеленим обалама и по њима раштрканим селима и кућама као неку моловану слику, окружавали су црни велики брегови, брегови од самог камена; међу њима Ловћен, својом висином и лепотом влада. — Пролетњи дани били су тако лепо и пријатни као да су и они за ову светковину наручени. То су дани у које све обале трепте у цвету. У то доба лепог јужног пролећа у Новоме затварају људи своје прозоре: тако је силан мирис кад поморавце цветају.

Сутра дан по доласку царевом, сишао је књаз црногорски да га поздрави. То је био за све красан и прекрасан тренутак. Сав пространи црногорски пазар пред Котором беше покривен светом. Бедеми од града нису се видели од људи и жена. Једно одељење војске стајало је под командом Јовановића, поред зида пред которском каменом капијом. Варош је

остала празна. Све су очи јуче биле окренуте на море, а данас на планине. Сви су гледали уз стрмениту, узану стазу испод Ловћена; низ коју силазаше једна изабрана чета јунака. Они су се издалека видели. Напред су пешке ишли дванаест најодличнијих перјаника; сви у најлепшем црногорском оделу, сви под сребрним токама и оружјем. За њима одмах видео се књаз Никола на његовом лепом зеленку; око њега најстарије војводе, а међ првима Новица Церовић; сви добри јунаци, сви на добрим коњима. На послетку видите једнога личног Црногорца на своме немирном вранцу: остао је на далеко и иде на зорице; час се укаже, час га међ оним стенама нестане. То је млади Ђура Петровић, рођак кнежев, пошао је незван, као Милош Војиновић, да прати својега господара у латинску земљу; оставио је своје многобројно стадо на планини, и пошао међ Латине, да се својима у помоћи нађе, ако где год до невоље дође. — Скупљени свет дочекао је књаза са искреном љубављу и радошћу. Сав ваздух претвори се само у једину реч; „живио!“ — Приморски Срби, који су у својим удаљеним крајевима поникли и одрасли, свагда гледећи туђе свечаности и туђу славу, при том погледу плакали су као нигда: плакали су од радости. До тога тренутка нису знали да у својим срцу имају толико српског осећања, и да је то осећање тако силно и јако, тако мило и тако слатко.

Књаз је истог дана походио цара, и цар му после десетак минута вратио посету. „Нигде нисам

видио ленше гарде!“ рече Ђесар кад је прошао поред перјаника. Тога дана ручао је књаз код цара. — Кад је сунце зашло и ноћ настала цела Бока Которска претворила се у нову необичну лепоту. Обале од Котора до Пераста, буктиле су у пламену. Све куће и лађе поред мора, биле су окићене и осветљене. По бреговима трептило је, у ватреним великим писменима, име царево и реч „живио.“ — Цар са књазем кренули се на војеном пароброду; а за све нас госте, ставио је Лојид на расположење неколико пароброда са музиком. Читава три сата пловили смо тако морем по лепом заливу которском до Пераста и патраг. Велике ватре и топови са црногорских висина, поздравили су ту до сад невиђену свечаност Боке Которске.

У царевој свити путовао је кроз целу Боку и Степан Љубиша, који се као метеор на једанпут појавио са својим приповеткама у српској књижевности. Том приликом познао сам се лично с њим. Два пут заједно ручали смо код гостољубивих Которана, који су нас на све стране свесрдно позивали. Он у свом разговору исто онако, све нове ствари усмено прича, као што их и пише. У сваком друштву највише смо њега слушали. Један од виших официра из царево свите, рече му талијански: „од како је Боке Которске, још ни један цар пређе није нигда долазио.“ — „Јесте! — одговори му Љубиша, — долазио је овде један цар кога сваки Бокељ зна.“ „Како

се зове тај цар?“ ушита онај даље, а Љубиша му одговори: „звао се Душан.“

Пред долазак царев дато је на знање свима општинама у Боки, да свака може своје жеље на писмено цару изјавити и молити, да им се у општинским стварима што год помогне. Неке општине тражиле су да им се пут просече, неке да им се вода доведе, друге молиле су за друге потребе које су им нужне биле. Кад су због тога неке општине држале своју скупштину више Рисна, да се договоре шта ће искати, један стари Кривошијанин, озбиљна лица и намрштена чела, рекао је: „кажите му овако и не друкче: царе господине! православни ћесаре! ми од тебе не тражимо ништа, а ти од нас не тражи ништа; па да живимо у лијепој љубави, као што смо и са дуждом млетачким живљели.“

Цар је био изненађен леним и веселим дочеком Боке Которске. Са задовољством и поверењем ишао је кроз гомиле света. Нигде нисте могли видети ни једног жандара; нигде нисте приметили никакву полицајну власт. Само су општински кметови свуда ишли поред њега. — Кад је цар на даљем свом путовању походио фортице (тврдиње), што су близу црногорске границе, прешао је под Ловћеном на црногорску земљу, где га је војвода Божа са једним одељењем црногорске војске дочекао и поздравио.

У Котору крај обале видели смо један пароброд необично мали, али необично леп. Књаз и цар гледали су га такођер; зове се „Славјанин“, и беше

окићен са заставама свију славенских народа. То је књажев пароброд. Ко год изађе да поред мора шета, заустави се, те га гледа; тако својом лепотом привлачи свачије погледе. У свој Боки познат је под именом: „господарев вапорић (паробродич)“. Од неколико недеља он се тада налазаше у которском заливу. — Кад сам већ споменуо тај пароброд, вредно је да вам о њему подуже говорим; он ће вас провести кроз нека места, која ће вас занимати.

На бечкој светској изложби (1873. год), руски цар са црногорским књазом ходајући и разгледајући тамо изложене предмете, наиђу на један мали пароброд, који је као нека особитост донешен и ту на углед стављен био. Обојица гледали су га, обојици врло се допао. У разговору запита цар, имали Црна Гора воде где би могао пловити такав пароброд? и кад чује да осим Црнојевића реке, по којој лађе плове, има и један део скадарског језера који припада Црној Гори, окрене се једном од своји ађутанта и заповеди, да се узме план од тога паробродича, и да се потпуно такав исти пароброд у Кронштату начини и књазу црногорском пошаље. Та је заповест извршена. Једна војена лађа донела га из Русије у Дубровник, ту га спустили на море, а одатле доведен је у Котор. Сад требало га одвести морем до ушћа Бојане, а одатле уз Бојану кроз Скадар у језеро под црногорске обале. Но туда било је сумњиво проћи му: то је турска земља и турска река; могли су га Турци, који на све што је црногорско мрзе, зауста-

вити и у комаде разломити и раздробити. Особито тада, због суђења о оном покољу што се у Подгорици догодио, беше у Скадру и у околини његовој велика узрујаност. — Књаз је рад да што пре тај пароброд дође у крајеве црногорскога језера; неко треба да га проведе, а није хтео да шаље ни једнога од војвода којима су Турци жедни крви. Једном шетајући се књаз са главарима преко цетињскога поља, заустави се и рече: „је ли мајка родила јунака, да ми проведе онај пароброд кроз Скадар?“ — За тим погледа на Симу Поповића, тадашњег уредника црногорских новина и упита га: „хоћеш ти Симо ићи?“ — Сима одмах одговори, да ће радо ићи. По том окрете се к мени и упита ме хоћу ли и ја? — Ја одговорих да ћу ићи, али само тако, да никакву бригу неводим о пароброду, него Сима нека иде као капетан од пароброда а ја као путник. На то Марко Миљанов махну главом на рече: „ко ти је мио, господару, не шаљи га сада у Скадар; да је тица не може изнијет' своје главе“. Сви смо знали да војвода Марко радо у шали плаши друге, али сви смо знали и то, да тада из Црне Горе ићи у Скадар, није било без опасности.

Сутра дан освануо је Ђурђев дан, књажево крсно име, остали смо да проведемо тај дан на Цетињу. У двору беше лепа свечаност и велики ручак. На томе ручку беше и неколико Херцеговаца, који су од турске неправде у Црну Гору побегли, и о трошку књажевом на Цетињу зимовали. Књаз је славио

своје крено име онако, као што народне песме спомињу славу старих српских владара. Он је служио свога свеца: сви смо за ручком седели, он је сам стојао, докле митрополит није устао да се спомен светом Ђорђу учини и да се колач преломи. За ручком било је више здравица, и уза сваку споменута је надежда за ослобођење угњетене браће. При свршетку ручка књаз устави мало подуже свој поглед на једном Невесинцу из Херцеговине па рече: „упамтите! ако на брзо дође до ратовања, онај ће показати велико јунаштво“. — Невесињац весело одговори: „и хоћу, господару!“ — Он је одржао реч: кад им се после кратког времена, на посредовање књажево, дозволило да се слободно могу вратити својим кућама, његова је пушка прва пукла на Турчина. Навикао се на пригорску слободу, па није могао трпiti турско самовољство.

Одмах после тога празника ја и Сима одемо у Котор, да предузмемо наше путовање. Сима и пригорски конзул у Котору Рамадановић, старали су се да спреме све што треба пароброду, они су стручни и вешти томе. Ја почем сам узео на себе улогу безбрижнога путника, нисам се хтео ни у што мешати, чекао сам док је трећи пут zazвонило звоно, кога не беше, па оставим гостионицу и уђем у пароброд. Све је било спремљено и у свом реду: нашли су корманаша који незна корманити; нашли су једнога машинисту, који нема искуства око пароброда; погодили су једнога тромог и болешљивог старца, који

ће ложити ватру испод казана и хитро послуживати пароброд; купили су и натоварили угаљ који неће да горе. Машиниста је Чех, по имену Карло, који, од како је дошао овамо на југ, са свим је оставио ливо, али пропио је вино. Старац Андрија био је Далматинац, кад му год заповедите да врши какав посао, он вам одговори: „Шјор (сињоре, господине!) немајте бриге;“ и после два минута, он је заборавио шта сте му казали.

Сви наши познаници изишли су на обалу да нас испрате. Сима као капетан и управитељ брода, стао је на своје место; велика црногорска застава подигне се у висину, и ми се кретосмо. Са обале викали су нам: сретан пут! и махали су рукама и марамама, а ми смо им тако исто одговарали и даље пловили. С нама је пошао и Рамадановић. — Путовати у то доба године по которском заливу, то је најлепша шетња. Зелене обале поред којих смо пловили, биле су у најлепшем пролетњем цвету и мирису. Са обе стране свуда су баште, вотњаци, куће, вароши и села. Свуда су излазили да виде „господарев вапорић“, и звали су нас да часте. Свак је желио да изближе види дар цара руског. То је први пароброд који под црногорском командом и под црногорском заставом туда пролази.

Наш пароброд тако је мален, да се по њему није могло ходати; то је за путнике било врло непријатно; морали смо сви на једном месту седети, или ако нам је повољније, стојати. Читав пароброд у

дужину нема више од тридесет стопа, а широк је само седам стопа. На средини има једна узвишена, округла, стаклена собица, у којој на лена канабета може сести осам људи. Ленгер на полусвиленом конопцу, беше мало већи од удице којом се рибе лове. С нашег пароброда могли смо рукама воду дохитати и умивати се. Он је врло мален, али све што је на њему све је вештачки и од најкупуљег дрвета израђено, а пловио је тако брзо као и велики пароброди.

Кад смо прошли варош Пераст, и оставили на десној страни Рисањ са његовом морском луком, ушли смо у кланац што се зове Вериге. Од Котора до Пераста залив изгледа као какво језеро, нигде му се не види отворен излазак; високи брегови склопили су га са свију страна. То је најлепши и најживљи комад целог тога залива. Вериге на неком месту много су уже од Дунава. То име долази отуда што су у стара времена туда испречили гвоздене ланце, вериге, те тако нису могле пролазити непријатељске лађе. Кад је Рисањ био у својој слави, тај сав залив звао се по његовом имену. Стотине година Ришњани се својим јунаштвом одликовали и на мору и на суву. Народне песме спомињу их као праве српске витезове. Данас је њихово пристаниште пусто; ретко која лађа ту се заустави и савије своја једрила; нема шта да доноси. — Сва места у Боки Которској од дужег времена опадају. Видите свуда поред обале куће као палате, али пусте, затворене. Оно што су негда стотине бродова радили и возили,

то сада неколико туђих пароброда врши. Једини Котор, због пролаза за Црну Гору напредује, и подиже се. Трговина сваке године све живља. Пароброди и лађе сваки дан долазе и одлазе, доносе и односе различиту робу и путнике. Трст и Беч нису више далеко. Кад у вече на Риви крај мора свира лепа војена музика, и погледате на свет што се туда шета чини вам се да гледате на променаду ма које европске вароши. — „Гледајте, — рече ми један стари Которанин, — тамо ће она музика сада стоји и свира њемачки валцер, за моје младости свако вече бјеше ту по један гуслар, а ми сви сједнемо око њега и слушамо јуначке пјесме“. — Но нико неће од Славена жалити за тим временом, кад види да Котор напредујући у светској цивилизацији напредује и у словенској народности. Талијански језик све се више губи; његово место незаузима њемачки него наш језик. Немачки знају и говоре само официри; нико други. Немачка цивилизација, која је без сваке сумње лепша и питомија од талијанске цивилизације, долази у Котор без немачког језика. Талијанска образованост има на себи још многе знаке средњег века; Немци су чисти од тога, они иду упоредо са духом времена. У Котору школе на нашем језику, са добрим учитељима и професорима, све се боље развијају. Науке и просвета сложиће и сјединити синове једног истог народа, кад виде да је језик права народност, и кад виде да друга вера и друга писмена, не треба да претворе браћу у не-

пријатеље. И Немци имају две вере и двоја писмена, па се због тога не раздвајају у две народности. Кад се говором уста разумевају, треба и осећањем да се срца разумевају. Језик је оно велико и истинито знамење, по коме се Срби и Хрвати познају, да су деца једне исте мајке.

Кад смо прошли кроз узане Вериге, наш пароброд једва се мицао напред. Мало за тим чујемо строги глас нашега капетана: „Карло, шта је то?“ — Одговора није било никаква. Машиниста заспао. Имао је узрока да заспи: код њега су смештене две велике котарице, у једној биле су бутеље најбољег приморског вина, а у другој пршуте, саламе и колачи. То су нам све добри Которани поклонили и спремили за наше дугачко путовање. Пароброд је стао: у казану није било воде, у једној бутели није било вина. „Андрија, — на ново викне капетан, што је стао пароброд?“ — „Шјор (сињоре), немајте брига!“ — Путници почну се љутити и викати. Рамадановић рече капетану Сими: „или нас вози као што треба, или ћемо прећи на други пароброд“. — Капетан му одмах одговори: „како сте платили за подвоз, тако вас и возим“. — После таквог одговора путници нису се имали шта даље љутити; него половина њих, а то је Рамадановић, помагали су да се пароброд привуче обали. Ту смо приметили да је корманон глуп: кад му капетан командује: на лево! он okreће брод на десно, те смо тако три пута закачили о неко камење, док смо крају пришли. Једва смо дошли до суве зе-

мље: ни једнога весла, ни једнога једрила, ни једне катарке нити чакље, нисмо имали.

Ту где смо стали не беше нигде кућа. Треба нам воде, јер слана морска вода, особито за тако мали казан, ништа не ваља: оставља велики талог и казан се брзо загојати. После дугог тражења нашли смо један извор у вотњаку међ маслинама, на триста корака далеко уз брдо. Одатле доносили смо у флашама и у малим судовима воду и сипали у казан. Кад је воде донешено толико што нас може, по тачном рачуну машинисте, служити педесет минута, кренемо се са највећом брзином даље. При поласку само смо два пут закачили о стење. Корманош извињавао је своју невештину с тим, да је навикао пловити по великом, отвореном мору, а не поред обале. Још на неколико места стајали смо, не толико због воде колико због вина. Наши познаници, са обале, испред својих кућа, викали су и звали су нас да им свратимо.

Неумем казати која је половина которског залива лепша, или она до Верига, или она од Верига до Новогa. Обе половине имају своје особине, које се надмећу у лепоти. Кад прођете Вериге, чини вам се да сте изашли из неких тавних и ладних гудура на отворен свет; познате одмах праву јужну климу, и сунце, које своју топлоту нигда не губи. Код Котора и Пераста видите небо као како плаво језеро, преко кога сунце, као нека огњена галија за час пређе; високи брегови са свију страна сусретну

ваше погледе Од Верига до Новога, залив је више отворен, више ведар и весео. Обале његове вечито су цвећем и зеленилом обасуте. Ту нема оног облачног неба и оних великих киша, које преко целе зиме Котору досађују; морски ветар гони облаке Ловћену и Дурмитору. Пред сами залазак сунца, у друштву са још неколико чамаца, стигнемо под Нови (Кастел-Нови или Херцег-Нови). — Толико сам пута дошао и прошао туда, али ми нигда није сва лепота тога краја изашла пред очи као тога вечера. Од Новога, — где цветају поморанце и лимунови, одакле испод африканске палме гледате врхове снежних брегова и пучину сињег мора, где чујете само свој језик и звона са манастира Савина, — не тражите лепшега места ни у једном славенском крају; нигде га нећете наћи. У Новоме зими нема зиме: јужни, топли ветар греје га; лети нема несносне жеге: разлађени ветар са отворенога мора провејава га.

Нови, чудно место, пуно сваког чара,

Нови у свем свету нема равна пара!

Крај мора природа чудо учинила:

Што најлепше могла то је сатворила.

Куд год око бацим на лево, на десно,

Све је намештено дивно и чудесно.

Неапољ сам глед'о, о вечери бледа!

Ал оваквог нигде немадох погледа.

И чудим се сунцу како може заћи?

Кад лепоте ове неће нигде наћи.

Штета је што наши људи, које лекари упуте да траже блажију климу, не долазе у Боку Которску и Нови; него иду у туђа скупа места, где се, нарочито они, што незнају језика, од тешке самоће још већма разболе. Клима у Новом пријатнија је и лепша него у Ници. А што се тиче живота и друштва, може се слободно рећи, да сама она искреност, е којом вас сваки пријатељски срета, најбоља је медицина за људе, којима је здравље порушено. Кад год дођете у Нови, нисте дошли у туђу варош; чини вам се да сте дошли својој кући, међ своје сроднике, познанике и пријатеље. При том је неисказана јефтиноћа: за седам ћесарских дуката имате у првој гостионици ручак, вечеру и квартир са послугом. Сваки други дан, кад пароброд пролази, можете за неколико крајцара возити се шетњом до Котора и натраг. Тако лене променаде немају друга приморска места.

У Новом, где су се надали нашем доласку, провели смо вече у пријатном друштву наших познаника, и многобројних црногорских пријатеља. Ноћили смо у вароши, јер на пароброду нигде није било толико простора, да би се два путника могли опружити. — Сутрадан освануо је први мај, дан лепоте и милине у свима крајевима света. Устали смо врло рано; сунчана ждрака још се не беше показала ни на највишим врховима источних брегова. Наш пароброд већ се пушио. Капетан Сима одпустио је онога невештог корманаша, и по препоруци Новљана, нашао

је другог, врлог поузданог човека. Било је пријатеља из вароши, који су поранили да нас изпрате. Један од њих пошто је прегледао сав пароброд, рече ми: „шта то чините од себе? куд ћете са овим чамцем на море? Најмањи таласи одмах ће вас подавити. Ја сам двадесет година пловио, и без велике невоље не бих се на том вапорићу кренуо на такво путовање. Ово су дани пролећа, сада је време мирно и тихо, али после једне уре може се ветар и олуја дићи, и онда сте извесно пропали. Ако вам је омиљено животно, скочите овђе у море па ћемо вас извадити и лијепо по нашем српском обичају саранити горе код манастира.“ — На такву разложну беседу, место икаквога одговора, ја узмем моју торбу, и упутих се уз брдо у варош. Сима рече да се неће вратити макар под сигурно знао да ће се удавити. Он је капетан пароброда, он мора ићи, али путници могу како хоће. Други, такође од старих поморских људи, сrete ме и кад је чуо што се враћам, поче ми говорити да треба да видим Бојану и Скадар и сва она места где је ретко који Србин прошао. „Опасност! — шта је то опасност? — говораше он, — кад бих се на најмању опасност гледало човек престао би човеком бити; за Америку ми још неби знали. Зар је сува земља без опасности, па људи опет корачају по њој.“ Ја се вратим на пароброд, највише због тога што ми жао беше оставити Симу да путује без друштва, сам. Рамадановић који с почетка говораше да ће и он с нама даље путовати, предомисли се и врати се у Котор, а ми

се отиснемо на море. За двадесет минута прошли смо узано ушће, кроз које пролази море и разлива се кроз брегове до Котора. То ушће утврђено је са обе стране градовима и јаким кулама, одакле вире топови који бране улазак у Боку. (Реч Бока на талијанском језику значи уста, ушће).

Из которског тихог залива, као из неке узане реке, изашли смо на широку морску пучину. Кад смо се на оном малом вапорићу, као на каквом чамцу, видели на отвореном и непрегледном мору, нека чудновата језа прошла је кроз све моје живце; чинило ми се да гледам два три мрава на маленој иверци, како плове по брзој реци. — Небо било је ведро, море било је тихо: на небу не беше ни једнога облака, на мору не беше ни једнога таласа. Али ширина непрегледна и дубљина неизмерна, била је око нас и под нама. Наш пароброд, као мали комадић дрвета, пловио је све даље и даље. Море тако велико и тако пространо, па не влада собом, нема своје слободне воље; и оно као све друго зависи од околности. Један мали облак, један ветар, уништи сво његово спокојство; претвори га у мученика, који се јечећи тамо амо претура, претвори га у манитог смушењака, који својим грудима удара о тврде камените брегове. За то кажу да је море ћудљиво, неверно. Кад мислите да сте потпуно сигурни, ветар дуне и поклати вас таласима. Море је житко: ни зашто се немате ухватити, ни на што немате стати; обале далеко а дићи се у ваздух треба имати крила.

„Андрија! је ли свуда море овако житко?“ „Шјор! свуда, свуда! али немајте бриге!“ — Хајде што је житко, само да је плитко! — Сва моја надежда, да ћемо на такој малој лађи сретно то путовање свршити, оснивала се: на поморској вештини капетана, на осведоченој трезвености машинисте и на хитрини старца Андрије.

Како смо изашли на отворено море, окренули смо на лево. Тако смо морали чинити; јер да смо окренули на десно, отишли би у Дубровник, да смо пловили право, прешли би у Италију. Возили смо се не далеко од брегова што растављају которски залив од пучине морске; али та брда крај мора тако су стрменита и омчита и стене од таласа углађене, да, у случају кад би се каква лађа потомила, и путници до таквих обала допливали, не би се могли спасти; немају се за што ухватити. Туда обале стоје као прави зидови. „Андрија, је ли доручак постављен?“ — „Шјор! немајте бриге!“ — И ако је пароброд мали, доручак је био већи и бољи него на свима великим вапорима. Пловило се лепо и весело. Ветар по мало дувао је од истока, видели смо на далеком мору мале, али за наш пароброд велике таласе; но куда смо ми пловили није их било; штитио нас Ловћен и високе камените обале, поред којих смо пловили.

У подне, кад смо прошли један брег, који је подалеко у море ушао, на једанпут указа нам се неки леп град. Куће нисмо могли видети, јер је варош лежала иза градских зидина. „Како се зове онај град,

Ђуро?“ упита Сима корманоша. „Ја не знам капетане! — одговори корманош; — ја сам путовао морем управо у Смирну и у Цариград, али овуда нигда нисам пролазио“. — И стари Андрија, који је непрестано пушио и ложио ватру под казан, погледа на обалу где се град све више пред нами указивао, махну главом и ништа не рече; ни он није знао. — Ни најобичније мапе од крајева куда ћемо проћи, чисмо са собом понели, а о компасу и дурбину нећу ни да говорим: то је лукеуз за црногорске бродаре. Кажем ја Сими, да су пре две хиљаде година поред тих обала пловили Грци и Римљани, и били су са лађарским потребама боље спремљени него ми. Сима се смеје и заповеди да се плови управо крају у пристаниште градеко: може бити да је то нека варош за коју нико у Европи не зна; може бити да ћемо као нови Колумб, пронаћи један део новог света. Кад смо дошли ближе приметили смо већ неколико људи и деце, стоје голи на обали. Сви су били од кавкаске расе; ни једнога цнца не беше међ њима. Неки су као делфини пливали управо нама. Капетан викну и упита: „како се зове тај град?“ А један му смејући се одговори: „зар долазите управо из Америке, те непознајете нашу Будву?“ — Други весело викну: „добро дошао Симо! — Ће-рај крају; ето мене док се окупам и обучем“. Ту су били наши добри познаници, с којима смо се често виђали у Котору и на Цетињу. Док смо обишли град и дошли пред варош у пристаниште, обале су

већ биле пуне света. Свак је потрчао да види црногорски вапор а поклон цара рускога. Да ми неби својим запиткивањем досађивали они што долазе да гледе, ја сам одмах изашао и са неким познаницима отишао у варош. Тако је и капетан учинио пошто је наредио да се једно буренце купи, у коме ће се доста воде понети. — Не треба да спомињемо да смо у вароши добро ручали и два три сата пријатно провели. Устављали су нас да ноћимо, али ми смо хитали. Ко је за путем треба да путује. У Будви Сима је већ распитао: како се зове прва варош где ћемо доћи? и за колико времена можемо стићи? забележио је опасна места која треба обићи; и тако пошли смо одатле без бриге. Знали смо куда идемо, и пред вече кад нам се крај мора указала једна мала, лепа варошица, знали смо да је то Кастел Ластва (Кастито), крајња тачка на југу аустријске царевине.

Ту смо имали познаника, који су нас од неколико дана, жељно ишчекивали. Како смо изашли на обалу показаше нам телеграфску депешу у којој питају са Цетиња: је ли прошао црногорски пароброд, и чује ли се што о њему? — Кад су се на Цетињу надали да ћемо бити на Црнојевића Ријечи, ми смо тада дошли тек у Кастито. Препреке, које се нису могле предвидети и надвладати, изилазиле су пред нас: свуда су нас устављали да нас чисте и да виде вапор, који се могао само на великој светској изложби видети. Који би се народ могао хвалити својим гостопримством, кад неби било оних што

примају гостопримство. — Сима је одмах одговорио телеграмом на Цетиње, да мирно и сретно путујемо да се не брину.

Варош Касгел Ластва врло ми се допада. Околине, по којима смо цело вече ходали, много су лепе. Свуда виногради, смокве и маслинова дрва. Свуда она каменита, горска дивљина помешала се са приморском питомином. Чинило ми се да сам у неком јужном крају грчке краљевине. Море са својим вечитим валовима, изконало је у каменитом брегу такве зачкољине и затоне, да их се не можете нагледати. Међу тим стенама вода је на неким местима плава, а на неким зелена као трава. — Непрегледно море отворено је, и све куће, у једном реду, стоје поред обале. Сви зимски дани ту су право пролетње време: африкански ветар из велике пећи која сву Европу греје, из пешчане пустиње Сахаре, долзи за два за три дана неолађен. Велики брегови заклањају то питомо место од ладних северних ветрова.

Ми смо одсели и гостовали код честитог свештеника Владимира Греговића, он нас је срдечно примио и желио три дана задржати. По песмама и књигама, што смо штампали, познавао нас је обојицу, и радовао се што нас је у својој кући могао видети и дочекати. Код њега смо нашли лених ерпских књига и листова. Сви његови пријатељи дошли су у наше друштво. Време што смо с њима провели можемо бројати у најпријатније часове тога путовања.

Кад смо пошли одатле добро смо распитали и казали су нам све опасне стене, што туда из мора виरे и које треба обићи, казали су нам она места где се можемо у случају ветра склонити, рекоше нам да на ушћу Бојане има нарочити корманош, који сваку лађу проведе из мора у реку; јер Бојана при изласку свом у море, сваки час мења своје корито, где је јуче било дубоко ту је данас нанела песак и земљу па је плитко, и по томе ком није познато, може лако са својом лађом насести и пропасти; казаше нам да се тај кормар са обале обично сам јави и на чамцу доведе како види лађу, рекоше да уз Бојану није опасно ни тешко путовати, особито у пролеће, кад је вода обично велика. Али, на наше питање, видимо да ни један од њих није нигда туда пловио, сваки нам је то само по чувењу казивао. Из Кастел Ластве путују више у Америку него у Скадар. Причали су нам да од осамдесет кућа, осамдесет и два младића отишло је у свет из тога каменитог места, да траже себи боље уживљење. Они се већ нигда неће вратити у свој завичај. Зато се та варошица не умножава. Тако је и са другим тамошњим местима Има их у Цариграду, у северној и јужној Америци, има их у Аустралији. Многи се врло обогате, а где који пропадне и нечује се гласа о њему. Док су год живи они пишу својим сродницима, и разбирају за ове крајеве. Црногорске новине имају доста претплатника у Америци.

Како смо из Ластве пошли, одмах смо путовали поред турске обале. Кад смо били према Бару, наш машиниста рече, да би требало свратити се, да напунимо празне судове водом; за то окренемо управо обали. Варош и град нисмо могли видети с мора, само две три куће има на оном месту где обично лађе пристају. Аустријски пароброди, што из Трета поред Далмације плове, кад се крену из Котора, зауставе се у Будви, Бару, Драчу па пређу у Корф. У Бару обично искрца се еспаи и путници што иду за Скадар. Од Бара до Скадра нема колеког пута, него то све иде на коњма. Дванаест сата тај пут дугачак је. Сваки европски конзул у Скадру има своје нарочите поштаре на коњма, који приме своју пошту с пароброда, и носе је у Скадар. Кад смо се на сто корака приближили обали, видимо многе Турке да трче ономе месту где ћемо стати. То у свима нама подигне сумњу. Познали су црногорску заставу и црногорске капе које смо сви на глави имали. Кад пристанемо уз обалу, могу заподенути свађу и отети нам пароброд. Више смо се бојали себи него пароброду. Пароброда има доста на овом свету. После кратког саветовања, капетан командује корманошу те окрене опет на море. Зачуђени Турци гледали су са обале за нама. Нити ми њима рекосмо: добро јутро, ни они нама: сретан пут. Они с Црногорцима никад нису у пријатељству, где се год сретну поздрављају се из пушака.

После кратког пловлења угледамо крај самога

мора, на једном брешњићу лепу варош Улћињ. (Црногорци је зову: Уцињ и Оцињ; Турци и Албанаси: Улкин и Олгун; а Талијани: Дулчино, што значи: слатко. Приморци, народне песме и неки стари документи, зову то место Улћином.) — Варош је прилично велика и с мора изгледа врло лепа. Све куће имају изглед на пучину, морску; околине докле се могло видети, покрили су воћњаци од маслинових дрва. Све се зелени као каква зелена шума. Маслинке дуго расту, кад наврше двадесет година, тек онда стану на најбољи род; а могу трајати пет стотина година. Ко има хиљаду дрва, то је богат човек; свако дрво донесе му годишње три талира. Што је у Африци палма, то су у приморју маслинке. Кад маслинке добро роде, они копају у каменом брегу рупе, па их тамо гњече и цеде зејтин; немају довољно дрвених судова. Свака кућа, место дрва, служи се са кочицама од маслинака, које врло добру ватру дају. Улћињ је чисто албанеско место, нико незна ни турски ни српски; има преко сто својих бродова што морем путују. У његовом пристаништу, које је много склониције од барског пристаништа, видели смо доста различитих бродова.

Како смо прошли Улћињ, отворила се пред нама с леве стране непрегледна равница, која се пружа од Бојане и са оне стране Бојане, до високих митидских планина, из те простране равнице долазио је ветар, и ми одмах осетимо да се наш мали вапор почео врло љуљати. Обала је свуда ниска и

равна са површином мора; могли смо видити таласе како изађу далеко на суву земљу, па се опет врате. Бегали смо даље од обале, што смо могли мислити, да је ту море плитко; и наш пароброд, који читаве две стоне дубоко гази, могао би насести. Пловили смо дуго поред те равнице, а Бојане нигде нема. Ветар се све јачи дизао и све даље терао нас на море; а два три облака са високих суторманских врхова, појавише се као најцрњи димови. То нас забрине. Узалуд смо сви гледали на суву земљу; Бојане нигде нема. При тако равним обалама, тешко је и познати где река утиче; море има своје заливе и сваки изгледа као ушће какве реке. Може бити да смо прошли Бојану и путујемо даље у Средиземно море. Све обале, докле смо могли прегледати, биле су пусте, нигде никога није било. Немамо где пристати уз обалу, а са тако малим бродом, као што је наш вапор, поћити на мору, које се почињало у белу пену претварати, то би била известна пропаст. Кад сам се негда из Црнога мора увозио у Дунав, сећам се да се дунавска вода далеко у морској води познавала, белила се. На те знаке највише смо пазили; али Бојане нигде нема. „Андрија! знаш ли ти где је Бојана?“ — „Шјор, она је у Албанији.“ — Наш пароброд све јаче играо је по таласима, и сам капитан, који је иначе свагда филозофично, да не рекнемо флегматично расположен, почео се бринути; али опет наредио је да се спреми добра ужина, и да се

отвори једна бутеља вина. Морски ветар доноси велику опасност, али доноси и велики апетит.

На једанпут приметимо да смо упловили у мутну воду. Без сваке сумње то је Бојана. Одма окренемо на лево право сувој земљи. После двадесет минута могли смо распознати обадве обале од Бојане, која ту беше тако широка, да је изгледала као какви морски затон; особито у то доба, кад се снегови по планинама топе, и после великих пролетњих киша, изгледала је као Нил. Што смо се ближе ушћу примицали, наш вапор све је лакше пловио, јер је све јача брзина од Бојане била, при том ветар и таласи што су нас сретали враћали су нас натраг. — Гледали смо на обалу и очекивали да нам се јави корманаш, који би нас провезао кроз то опасно ушће. — „Ено неко наше марамом!“ рече капетан, који је тако кратког вида био, да без наочара на тридесет корака не може познати човека. „Шјор! оно бео коњ насе и наше репом.“ — На целој равници осим тога коња, ништа се друго није видило.

Пловили смо врло тешко, али опет помицали смо се напред. Кад смо већ били близу да уђемо у саму реку, дохвати нас матица и ветар те нас опет потиснуше далеко у море међ таласе, који се, са својим шуштањем, склопише око пароброда; они се пропињу и додирају до наших седишта, вуку нас за хаљине к себи; њихов чудни жубор учинио ми се да се свађају око свог плена. — Наш корманаш, коме се мора признати велика вештина, окренуо је вапор

на другу страну, где водена струја слабија беше, и прилично већ смо се прикучили левој обали Бојане, али још стизали су нас јаки таласи из морске дубљине, кад наједанпут машиниста Карл повика: „нема више ни угљена ни воде; сад ће машина престати радити.“ — И заиста ома осетимо, како се пароброд све слабије напред креће. „Мећи на ватру столице, књиге кошуље и све што горети може; а сипај у казан морску воду и вино“ То је обично последња команда сваког капетана кад види таку опасност. Но искусни корманџи смотрио је друге веће опасности, о којима ми нисмо ни сањали. Наишли смо ми на неке кладе и катарке од потопљених бродова, које су вириле из мора; ветар, водена струја и морски таласи опет нас са свом својом снагом дохвате. Није никакве користи више било од кормана, сви смо се добро држали рукама за пароброд, да нас таласи и ветар не баце у море. У тај мах корманџи пребледи и дрктећим гласом викну: „пропали смо!“ Неколико тренутака сви смо ћутали. После таквих речи нема се шта ни говорити ни мислити. — „Андрија! је ли ти жао умрети?“ — „Шјор! исто тако као цару под круном!“

Наша неизвесност није дуго трајала. „Један велики талас из даљине морске, кад нас је срео, узео нас је на своја пенушећа се леђа, и однео нас је у преко на леву страну; ту се на један пут претворио у стотине малих таласа, па га са свим његовим ужасним шуштањем нестало. Око триста корака нисмо даље од обале били. Наш

пароброд престао се љуљати и ишао је приметно напред. Ми смо били у плићини. Да је лађа мало већа била, без сваке сумње ту би пропала, требало је похитати да измакнемо, да нас други талас не стигне и опет у море не одвуче. Сретно смо успели. За неколико минута били смо изван сваке опасности. Кад смо улазили у само ушће Бојане, Сима подиже чашу и весело викну: „на ушћу Бојане, старе српске ријеке, пијем ову чашу вина: у славу јуначке Црне Горе и у здравље витешкога црногорског кнеза. Боже дај да скорим Бојана буде граница црногорске државе.“¹⁾ — Ту здравицу пратили смо са пуцњавом из пушака. Ђура и Барл искочили су на обалу, и привезали вапор за једну врбу. Ту, на зеленој трави, у ладовини те гранате врбе, продужили смо нашу ужину. Изашли смо из несигурног Нептуновог царства, и дошли смо у још несигурније султаново царство.

За три сата што смо на том месту остали, сви смо непрестано имали посла. Машиниста сву је машину раставио, очистио и намазао: нарочито морао је очистити цеви кроз које дим иде, јер су се оне због тога што је угаљ рђав и што су врло узане, биле сасвим од чађи загушиле; Андрија је испљускивао воду из пароброда, а ми остали тражили смо и доносили сувих дрва, с којима смо даље место угљена машину грејали. Том приликом приметили

¹⁾ Сада је црногорска граница до реке Бојане, и Сима Поповић седи у Улћину као окружни началник.

смо да је требало понети једну сикиру, и много више зејтина за подмазивање машине. Осим оплавака што је вода нанела, никаквих других дрва нисмо нашли; а и од њих само тање бирали смо, јер смо их морали на кратке комадиће ломити.

Пред вече продужили смо наше путовање уз Бојану. Вапор ишао је као стрела. После неколико минута видимо на обали неку дрвену опалу кућу, из које један Турчин у ветој официрској униформи, и у панучама изађе па на чамцу доведе се пред нас. То је био царинар, запитао је име пароброда и капетана. На наше питање казао нам је да је река свуда довољно дубока, и можемо без бриге пловити. Сима му даде нешто напојнице, и он се дубоко поклони, и оде својим путем а ми нашим. То је први човек што смо видели од како смо у Бојану уловили. Обале су ниске, голе и пусте. Нигде нисмо видели њиве нити какве стоке на оноликим пространним равницама. После дужег путовања срели смо три рибарска чуна; у сваком чуну беше по један Албанез; по свему изгледали су као Индијанци. Албанези што живе у равници поред Бојане друкчији су него они што су у планинама. Не носе оружја нити иду у чете. — Кад је сунце зашло нисмо се усталили, путовали смо даље поред свега што нам је Ђура корманаш говорио, да је опасно пловити по реци коју никако непознајемо. Беше месечина као дан, и наш мали пароброд ишао је без икакве сметње. По заласку сунца није много прошло, а ми уђосмо

међ брегове, кроз које се Бојана сваки час веругала тамо амо. Међ бреговима Бојана је много ужа и бржа него што је у равници. Месец је зашао за брегове; месечине са свим је нестало; остала је тамна ноћ међ тамним бреговима. Ми смо даље пловили. Једва смо видели пред нама да се вода бели. Нисмо могли стати у тој пустињи да ноћимо, надали смо се да ћемо наићи на какво бар најмање село. На једанпут, кад смо око једног каменитог брега, као око лакта, хтели да обиђемо, дохвати нас брзица, и силно потисну нас натраг, пребаци нас на другу страну, и са свом својом снагом гурну нас у некакав врбљак. Пароброд стаде; био је заклештен међу врбе које је разливена вода оплавела „Андреја! јеси ли жив?“ — „Шјор! нигда више немојте путовати на црногорском вапору“.

Нисмо имали никаква фењера; ко би се сетио да и то повесе! — Код машинисте нашла се једна свећа. Кад смо је запалили, видли смо само зелено грање око нас. Поноћи још не беше. Кад смо нашли хлеб, пршуту и бутељу с вином, угасили смо свећу; бојали смо се да зли људи, кад виде свећу, неударе на нас. Слатко смо и у мраку вечерали. После вечере сви смо се притајали; где је ко седио ту се и наслонио да спава; метнули смо поред себе двоцевке, које су ситним оловом за лов биле напуњене. Свуда мрак и тишина. Из дубљине од некуда зачу се једна пушка, после неколико тренутака чуше се још три једна за другом; па опет је настала савршена ти-

шина, тишина пустињска од које нас језа хвата; само је валовита Бојана шуштала, и један ђук у брегу према нама, целу је ноћ непрестано певао своју чудновату песму. Они сви брзо су заспали; ја нисам; баш та необична тишина сметала ми да заспим. У мислима пребацивах сам себи шта ћу ту? — Код толиких лених места по углађеној Европи за путовање, шта ћу ја без икаква посла, у дивљој Албанији? — У месецу мају путовати по лепој Рајни и Рони, има смисла, то хиљаде безпослених чине; али, путовати на Бојани ради шетње и задовољства, то нико до сада није чинио. У мислима кроз сан трептели су предамном прекрасни хотели и паркови, чинило ми се да до мојих ушију допире и музика која ме успављује. — На један пут са обале зачу се необична врева. Неко, што је игда могао, са дрктем гласом викнуо је: „помагајте!“ после неколико тренутака опет је још јаче викнуо; „помагајте погибох!“ — За тим настаде опет потпуна тишина. Сви се на вапору пробудише. То је Буриин глас. Учинило ми се да сам на африканској реци Конгу: дивљаци ухватили нашега корманона па пеку; Бура беше прилично урањен и дебео: сто бифтека могу од њега истерати.

После неколико тренутака чула се опет врева и лајање паса. По гласовима, што су до нас допирали, могли смо познати да тамо има више људи. Није прошло ни десет минута а Бура дође на обалу. С њим ишли су још три човека, Арнаути. — Бура,

који се највише бринуо о сигурности нашега путовања, није могао спавати, него је хтео да расмотри, где се и у каквом положају налази наш пароброд; па је с гране на грану изишао на суву земљу, и удаљио се од обале да види има ли где год близу какво село. Арнаутски пси осете га и као вукови полете на њега. Ђура утече на дрво и почне викати за помоћ. Арнаути с пушкама изађу из својих рибарских колеба, које нису далеко биле, дотрче на то место где су пси лајали, и виде, или боље речи чују у мраку ка дрвету човека. Нису се могли међ собом ни једном речи разумети. Напослетку одбране га од паса и дођу с њим на обалу. Арнаути како су приметили нашу лађу, уверише се да смо путници а нисмо зли људи. Одмах оставише оружје наложише велику ватру, која је осветлила сву обалу и наш пароброд. Они су говорили нама, а ми смо говорили њима; али ништа се нисмо разумевали. Машиниста дао им је празну бутељу, и показао на длану мало зејтина. Они су се сетили. Одмах отрчао је један и донео пуну бутељу зејтина, који нам беше врло потребан за машину. Сима му пружи неколико цванџика, Албанез неће никако да прими. Тек онда, кад је приметио да хоћемо да му зејтин вратимо, примио је. После неколико минута дође други Албанез, и донесе канетану велику погачу и на средини погаче шаку соли. Сима их обдарио са дуваном и са другим ситницама. Као стари народи, тако још Албанези по планинама, кад месе хлеб, не међу соли.

Кад је свануло сва три Албанеза помогли су нам, те смо наш мали пароброд, с великом муком извукли из врбљака. Ни у чему није био повређен, само је на неколико места окрљен и нагњечен. Но и према тако дугом и опасном путовању то ништа не значи. Даље пловили смо лепо и мирно, осим неколико рибара и њихових колеба од трске, никога више нисмо видели. Бојана беше све ужа и све бржа. Брегови кроз које смо ишли нису велики, а беше и питомих равница. На ручак стигнемо у једну малу варошицу на десној обали, зове се Обод. Дотле обично долазе морске, прилично велике лађе. Одатле, особито Грци, извозе жито; равно Подримље плодно је, и даје доста пшенице и кукуруза; и тада беше неколико страних бродова. Варош је мала али је навикнута на путнике, свакако је био услужан да заслужи што год. Донели су нам и лепог пролетњег цвећа. Миридити су у пријатељству са Црногорцима, јер су далеко од Црне Горе, и нигда се нису међ собом крвили. Ту нас дочека нов корманош који нас је до Скадра повео; са Цетиња су телеграфисали у Скадар, те је изашао пред нас. Недалеко одатле видели смо на левој обали, до саме Бојане, велике и врло лепе развалине. Једни веле, да је била негда српска црква, а други то поричу и држе да је латинска црква. За непуна три сата дошли смо у Скадар, и стали смо код дугачког дрвеног моста што преко Бојане води. Ту код самог тога моста, изтиче Бојана из језера. Стали смо на добрих педесет корака од обале, при-

везали смо вапор за мост и за неке диреке, што су ударени у воду за везивање бродова. Скадар је велика варош; кажу да преко тридесет хиљада душа има. Град је од јужне стране на једном засебном брду. Велики пазар, где су само трговачки дућани и занатске радионице, одмах је до Бојане. Двадесет минута к северу од пазара, простире се у равници варош са леним кућама и многим, доста широким улицама. Сви, што имају своје послове, рано дођу на пазар, ту у подне олако ручају, као што чине обично западни народи, па раде до мрака, и онда затворе своје дућане и радионице, па се врате својим кућама у варош на преноћиште. Главна јеђа са целом фамилијом, то је вечера.

Није прошло пет минута од нашега доласка, а свет се почео купити на обали и на мосту. Као муња прошао је глас кроз читав скадарски пазар, да је дошао један црногорски пароброд, пун Црногораца и да се велики црногорски барјак вије испод моста. Такав пркос није се надао Скадар никад дочекати. Мусломани оставили су своје дућане и дотрчали на обалу; нико није могао веровати док није својим очима видио. У томе довезе се к нама Перовић, главни трговац скадарски, добар Србин и наш давнашњи познаник, он често долази на Цетиње, преко њега црногорска влада све своје послове у Скадру врши, и по томе је познат као неки црногорски конзул, при том он, поред своје трговине заступа и немачког конзула. Богат је, рачунају га на сто хиљада

талира. Носи се као и сви Скадрани, арнаутски : убрану кошуљу, и на глави велики фес. Разговоран је и веселе нарави. Улазећи на пароброд гласно је певао :

„Стамболе горди у море тони!

Силна је рука која те гони.“

Како је дошао каже нам, да је по препоруци са Цетиња, код наше све што је требало свршио и уговорио да се одмах мост отвори и да прођемо у језеро ; међу тим да ми изађемо на његов дућан, који од обале не беше ни тридесет корака да се мало заложимо и прочастимо. Заиста дођоше одређени мајстори и почеше на једном месту разваљивати мост. Света се још више накупило, и најпре турска дечурлија а после и матори људи, почеше вревати и викати: да се одмах црногорски барјак скине. На чамцима онколили су наш пароброд и почели су претити. Као уз пркос ветар је дувао, и велика црногорска застава са белим крстом на средини, у свој својој слави вијала се на пароброду.

Паша је дозволио да можемо даље путовати, како мост буде отворен ; али Мусломани Скадрани у гомилама отишли су и казали паши : да ће пре крв пасти, него што ће ма каква лађа с црногорским барјаком кроз Скадар проћи. Сима не да ни споменути да се застава скине: то не може црногорски образ поднијет'. — Једно одељење турске редовне војске дошло је на обалу да одржи ред. Машиниста Карло,

који је неко време у Поли, код аустријске марине служио, скинуо беше црногорску капу и метуо ону званичну качкету, што носе аустријски официри. Осећао се да је у већој сигурности под том капом. Сви Скадрани добро познају капу бечкога Ђесара; Ђаурина, под том капом. Турчин не сме дарнути. Кад то Сима примети, љутито му викну: „црногорску капу на главу! рђо лацманска! или Ђу те сад у воду бацити!“ Са тешким уздисајем Карло извади из недара црногорску капу, и метну је на главу. Наш стари послужитељ, са прекрштеним рукама стајао је у дну пароброда без црногорске капе. „Андреја! што си гологлав?“ — „Шјор молим се богу.“

Три дана пред наш долазак, услед захтевања Црне Горе и европских великих држава, а по пресуди турскога суда, обесио је паша два јунаштвом својим чувена Турчина, за које се доказало да су били коловође кад су Црногорци у Подгорици исечени. То је нечувено и нигда до сада није било случаја, да Турчин буде најмање каштиган, кад Црногорцу главу одсече. За такво дело давале су награде и похвале. Да би се само мир са Црном Гором одржао, пред пазаром обесили су та два Турчина, и још многи подгорички Турци осуђени су на робију и на тамницу. То је сав Скадар против свију Ђаура, а особито против Црне Горе узрујало. У ту велику раздраженост ми смо са црногорском заставом дошли и дали им згодну прилику да се могу осветити; они су жалили што не виде на нашем пароброду Марка

Миљанова или кога другог војводу; него виде само оне, који нису ни једне турске главе одсекли. — Побожни и мирољубиви Андрија заварао је Симине очи, и добро је увио сав барјак око мотке, само да би се врева светине мало утишала; и заиста неки су већ почели одлазити са обале. Кад Сима то примети, мислећи да је ветар обмотао барјак око мотке, приђе собом па га развије да се опет лепрша. Хоће Србо да погине, а неће да се покори. Питам ја Симу: шта му је казао књаз при поласку? Јели га послао да проведе пароброд кроз Скадар, или да заметне рат са Турском царевино? — Сима се смеје и неће ништа јасно да одговори.

Међу тим ми смо обојица с Перовићем изашли у његов дућан, где је била прекрасна ужина. Ту смо хтели причекати док се мост отвори, па одмах, макар поћу, да се увеземо у језеро. У том дође један млад у новој униформи обучен турски официр, представи се Сими као колега. То је био капетан од турског војног пароброда што по целом језеру кретари и стражари. Говорио је турски а Перовић је преводио. Он изјави учтиво али одсечно, да нам не да проћи са црногорском развијеном заставом, и да се наша, који нам дозвољава, нема ништа у то мешати: „он је заповедник над војском — говораше даље, — у граду и на сувој земљи, а на води ја сам независан од њега. Он има своја правила, а ја имам своја, преко којих несмем прећи. Кроз овај мост још није ни једна туђа застава пропловила: и будите уверени, кад би то био

пароброд са енглеским барјаком ја бих исто тако поступао.“ — Каже му Сима: да један део скадарскога језера припада Црној Гори, и да црногорске лађе имају право пловити са својом заставом по језеру; и да ће он како буде Ћуприја отворена, одмах се увести у језеро.“ — На то капетан од војеног турског пароброда полазећи рече; „ви видите да је варош узрујана и да може доћи до нереди, који ће бити штетан и нама и вама. Ово су непослушни Арнаути, с којима све власти имају велику муку. Кад наступите на језеро што припада Црној Гори, можете развити какву хоћете заставу. Кад не пристајете на то, а ви ћете овде остати или ћете се вратити од куда сте и дошли. Ја ћу сад, ради умирења вароши наредити, да се Ћуприја одмах затвори. И кад год видим у турском језеру лађу са црногорском заставом, ја ћу је одмах гађати из тонова. Таква наредба постоји и ја ћу је вршити, докле је из Цариграда не промену.“ За тим поздрави се учтиво и оде љутито. — Каже нам Перовић да је све тако као што тај официр говори, и да паша, који и у вароши слабо шта значи, почем само пије и спава, нема никакве власти на језеру. Све наше послове врши један Енглеz са великом платом. Он је одавно у турској служби и врло је способан.

Са Петњића дође нам, на наше питање, кратка телеграфска депеша у којој кажу: „држите се чврсто не попуштајте ништа; боље је да изгинете, него да скинете црногорски барјак са црногорског пароброда.

Телеграфали смо у Цариград и свуда где је требало. Доћи ће заповест у Скадар да вас морају пропустити да прођете.“ — После такве депеше ми смо узјали на коње и отишли у варош, у кућу Перовића, где нас је дочекала постављена лепа вечера. Од како смо пошли, то беше прва ноћ, коју је капетан Сима спокојно преспавао. Његову бригу узела је на себе Европа. Ми смо слатко вечерали и мирно спавали, а европски велики дипломати и посланици, читали су депеше од својих конзула, и целе ноћи размишљали су треба ли пропустити тај пароброд? Хоће ли то увредити достојанство турске царевине? Султан изгубиће важност у очима целе Арбаније. Сва раја помислиће да се турски цар од страха удвара Црној Гори. При том, тај пароброд, поклон је из Русије. Треба се известити: има ли у томе пароброду тонова, пушака, барута и сакривених руских официра? Нећеш Русију куд си наумила! данас Европом управљају способни и енергични људи. Енглески министар Палмерстон, бранећи негда турско царство, право говораше: и на варнице треба пазити, од њих постаје пламен. — А кореспонденти талијанских, немачких и других новина, писали су сваки по својој ћуди, хитне депеше: на европском ведром небу опет се појавио облак, опет од Црне Горе; облак, који, ако му Европа енергично не стане на пут, извесно ће на читавом истоку донети страховиту олују. Тек што се свршила подгоричка размирица, која је целој Европи била бригу задала, и у којој је турска влада, само за љубав,

мира попустила; и све што су Црногорци захтевали, савесно извршила; сад ево опет, лукави горштакци са Цетиња, хоће да руше европско спокојство; те као што су и до сада свагда чинили, да држе турску царевину у вечитој неизвесности. Докле ће Европа трпети, да од ове шаке планинаца зависи светски мир! Очеvidно је да по руском одобрењу, Црна Гора непрестано тражи узрока, да зарати са турском царвином. Један руски пароброд под црногорском заставом, дошао је изненада под Скадар и хоће силом да продре у скадарско језеро; један део моста на Бојани већ је разваљен. Цела је варош необично узрујана; што до сада није било никаквога покоља, има се једино благодарити разборитости и великој енергији скадарскога наше. Капетан од тога вапора (пароброда), одвећ дрско тражи, да му се у року од двадесет и четир сата, дозволи да против сваког досадашњег обичаја, са развијеним црногорским барјаком, ушлови у скадарско језеро. Телеграфска жица измеђ Скадра, Цетиња и Цариграда непрестано ради. Турска влада налази се у великој неприлици: ако не дозволи пролазак замериће се руском цару, јер то је његов пароброд, замериће се и црногорском књазу, јер је његова застава; при том турска влада мора најпре о том саслушати жеље и савете свију великих европских држава. То није ствар саме турске царевине; то је ствар целе Европе. Сvak ће лако видети на што се иде. Ако европска дипломатија пропусти тај пароброд, и с тиме Црна Гора добије

право слободнога проласка; онда ће после некога времена, руска флота под црногорском заставом упловити у скадарско језеро; и заузеће тај Гибралтар јужне Европе. Кад Славени заузму то језеро и ушће Бојане онда је њихово и адријатско море, а кад освоје адријатско море, онда су њихове и све обале тога мора. Важност скадарског језера и реке Бојане нико не види. Треба помислити каква су сила на мору негда били Славени, што су око Неретве живели. Бојана са својим пространим језером много је удеснија за велике руско-славенске планове. Албанези, који изблиза виде ту опасност, врло су се узбунили овим догађајем. На скадарском пазару многи говоре, да се на том пароброду налази стари руски генерал Андрејев; преобучен као прости лађарски слуга, прошао је тај генерал дуж целе Бојане, и обележио је све важније тачке. Црногорске новине називају Бојану јужном Невом. Црногорци неће бити дотле задовољни, док се не распадне турско царство. Они имају песме у којима се, као њихови градови, спомињу: Скадар, Призрен и Прилип.

Тако је мали црногорски вапор, постао велико европско питање, које дипломатима и новинарима није дало спавати. Капетан Сима гурнуо је угарак у папирну Европу, па је слатко спавао. — Сваки дан долазиле су и одлазиле различите денеше, а ми смо сваки дан чистили се и ходали по Скадру. Перовић и Сима ишли су где је требало, водили дипломатске преговоре и давали ултимате. Ствар о проласку пароброда сваки се дан заплетала и одилетала. Кад су

год ишли наши да се извисте је ли дошло какво решење европских великих држава, паша, пијан и дремљив свагда им је одговарао : „Европа хоће мира.“

Славенин кад дође у Скадар и у Љубљању, у те две старе славенске вароши, мора се врло зачудити, кад види да нико не говори славенски, нико не зна славенског језика, нико неће да је Славенин. Кад се Славени преливају у велики и просвећени талијански или немачки народ, може имати смисла : цивилизација и напредовање свега оног што човека човеком чини, привлачи их у те велике задруге ; али каква смисла има кад остављају свој језик и своју народност, па се претанају у незнатни арнаутски народ ? Скадар је права албанска варош : нико не зна српски, нико, осим чиновника, не зна ни турски. Не можете у вароши купити дувана, ако не разумете албански језик. Они су Мусломани и Католици, али се слажу међ собом ; вера их не раздваја много. Католици имају велику и врло пространу цркву ; и православни имају у сред вароши своју цркву и звона ; новчаном руском помоћи подигли су је и украсили. Од сто православних кућа, што их у вароши има, као што су ми казивали, само четири куће говоре српским језиком ; у свима осталим кућама потпуно влада албански језик ; њихова деца и чељад не знају српски. Тако је и у читавој околини. Поред Бојане и свуда куд се макнете, наилазите на села, брегове и долине, која носе српска имена ; али српски нико ни једне речи не разуме. Арнаутски језик у тим кра-

јевима учинио је чудеса : све је освојио. На западној страни скадарскога језера, докле траје црногорска граница нико не зна албански ; два корака преко те границе нико не зна српски. Ту има Мусломана који се још презивају Поповићи ; о празницима скупљају се на развалине где им је негда црква била. Албанези немају својих писмена, књиге у којима су на њиховом језику молитве, штампане су латинским словима. У јужним крајевима служе се грчким писменима.

У Скадру видите доста људи обучених у европске хаљине ; многи од њих говоре талијанским језиком. Трговци скадарски иду често својим послом у Трст. Занати од сваке врсте развијени су и напредују. Имају стрпљења при тешким пословима. Код њих не можете приметити оне турске лењости. Они су поносити и много држе на своју народност. Врло су умерени у јелу и пићу ; варошани више воле занате него трговину ; штедљиви су. Радо певају ; а имају неке особите мелодије, које су пријатне слушати. По планинама живе Арнаути као дивљаци ; целог свог живота не слазе у варош ; Има одраслих људи који не знају шта је то новац. они проведу све своје године у планини код стоке. Арнаути уздижу своје јунаштво над црногорским. „Козе црногорске!“ кажу они за Црногорце. Али завиде Црној Гори на њеном државном уређењу. Млади Ђорђе Пренк, миридитски принц, провео је на наукама читаву годину дана на Цетињу. Књаз га је нагледао и сваком приликом

лепо призивао; носио је црногорске хаљине и живио је на Цетињу са свима као са рођеном браћом. Научио је лепо српски говорити, читати и писати. Врло је побожан, свагда, кад је требао да се пречести, силазио је у Котор у католичку цркву. У говору и у целом свом понашању одличан је и племенит. Кад је полазио кући, свом оцу у миридитске планине, многи од нас, његових познаника, изпратили смо га преко цетињског поља, при растанку њему ударише сузе и уздишући рече: „ах да ми је само доживити да видим међ мојим Миридитама, овакви суд и ред, као што је у Црној Гори.“ Он није смео путовати преко Скадра, јер је његово племе у непријатељству са турском владом; него је пропраћен крадом до неког уговореног места, где су га његови Миридита дочекали и одвели га у планину. За њега Цетиње беше прави Париз. „Ах, како ћу ја сада у оној пустињи живити!“ говораше често кад се спремао да пође.

Албанаси притисли су својом народношћу многе земље. У грчкој краљевини има их преко двеста хиљада. Атина, то је било њихово село, и данас на њеним улицама при сваком кораку, сретнете Албанаса у његовом народном оделу. Казивали су ми у Атини, да морају да држе тумача за арнаутски језик при атинском окружном суду.

Од свију вароши, у којима се само албански језик говори. Скадар је највећа и најглавнија. У овим старим славенским земљама Арнаути су својим језиком и вароши заузли. На југу то нису могли учинити: у свима

варошима влада грчки језик; Јанина права је грчка варош; једини је узрок томе силном раширењу арнаутског језика по нашим крајевима, то, што су се Срби одатле иселили у Унгарију. Цвет народа српског, са својим покретним имањем, са својом стоком и са својим богатством, оставио је своје земље; Арнаути сишли су са неплодних планина и заузели их. Призрен, столица српских царева, данас је арнаутска варош. — Није се српска војска, за време првог устанка, вратила са Сенице, због изгубљене српске битке на Каменици, него због тога, што је наишла на једну туђу земљу, где у народу није имала ослонаца. Арнаути неће заједницу са Србима, они су се одупрли на оружје заједно с Турцима. Да су око Сенице живили Васојевићи а не Арнаути, српска војска ишла би певајући напред.

Што се Албанаси, поред многих својих покушаја до сада нису могли отргнути од туреке паревине, узрок је, што их има много муслманске вере; они теже изламском Стамболу. Црна Гора данас би исто тако била, да нису изстребили мухамеданство измеђ себе.

Блиске околине око Скадра, по којима смо једног дана ишли на коњима, нису лепе. Већи део брда су од голог камена. Само име Скадра, значи: стена. Реч Миридити значи: добро јутро. Скипетари, као што они сами себе зову, значи: планинци, горштаци, брђани. Били смо у српској цркви кад су дошли једни сватови. Женско одело врло је чудновато. Огрћу неке

бињинце. У сватовима било је и Мусломана; они су остали пред црквом док се венчање свршило. Гостионица и кафана има лепих. Готово свака кућа има своју башту, а тога је варош заузела врло велики простор. — Поред свих телеграфских денеша, које су долазиле и одлазиле, прође седам дана, а о нашем пароброду ништа се није могло решити. То је један део источног питања, а све што се истока тиче, полако се свршава. Међу тим ми смо лепо проводили време. Руски конзул Јастребов звао нас је често на ручак и вечеру. Његова башта беше пуна расцветаних ружа и другог лепог цвећа. Он и секретар конзулата Спер, добро говоре српски. Јастребов и пише правилно српски; члан је српског ученог друштва, и штампао је на српском језику неколико занимљивих расправа о српским старинама. Кад би год момци, што око ручка послужују, почели говорити арнаутски, он се свагда окрене и рекне им: „зборите српски!“ Куд год смо ишли по вароши, ради наше сигурности, ишла су за нама два оружана каваза из руског конзулата; на фесу им стоји сребрн, двоглави руски орао. Јастребов више пута штитећи христјане, показао је у Скадру лично велику одважност; често му је живот био у опасности. Скадрани за њега кажу: „ми смо прави Арнаути, али и он је прави Москов.“

На послетку дошло је време и нашем жељном поласку. Тако је дуго премишљано: хоће ли се пустити једна мала лађица са заставом у скадарско језеро; хоће ли се тиме окрњити целокупност турске

царевине и повредити париски уговор. — „Пођи да видиш са коликоно памети управљање су европске државе!“ рекао је шведски државник Оксенстиерна, своме сину, кад га је спремао да путује по европским дворovima.

Из Скадра кренусмо се на пут врло рано. С нама је пошао Перовић и његов зет Лука, трговац скадарски. Они су имали својих трговачких послова у Црној Гори. Наш пароброд пловио је пуних шест сати преко језера. Путовали смо непрестано поред западне обале. Са те стране свуда су брда, међу којима је високи брег Румија, а одатле мало даље иза њега Суторман. Нигде нема шуме; по негде види се шипраг, а поред обале велики жбунови лавровог дрвећа. Са западне стране обале су тако стрмените, да поред њих ретко где год има пешачке путање. — Скадарско језеро није ни налик на језера у Швајцарској, Италији и Горњој Аустрији: нема онога зеленила ни оне лепоте; изгледа као бара, као Дунав кад се разлије по банатским равницама. Може бити то долази отуда, што није тако дубоко као што су она језера; а може бити да је томе сасвим други узрок. Рона, која протиче кроз плаво женевско језеро, и Рајна, која протиче кроз зелено боденско језеро, задржавају до ушћа фарбу свога језера: Рона је плава, Рајна је зелена. Вода од Бојане бела је као и њено језеро. — Скадарско је језеро пусто; нигде нисмо видели ни најмање лађе да плови, обале његове исто су тако пусте, нигде нисмо видели ни једне козе па оним врлетним и голим стенама. То језеро

нигде се не спомиње у старим историјским белешкама; оно је за последњих шест векова постало, и својом водом лепу и плодну Зету притисло. Од негдашње узане млакве, баре, кроз коју је Морача до Скадра текла, мало по мало, начинило се велико језеро. — Већи део те негдашње баре, у старија времена сваког је лета усануо и на том је месту остало блато. Отуда долази те Црногорци и данас скадарско језеро не зову дручке него *блашо*. (Реч „блашо“ у Црној Гори нема другог значења, то је име скадарскога језера; а за оно што се по другим српским крајевима зове *блашо*, они свагда кажу: глиб).

Излазак Бојане код Скадра све се већма загушује и затрпава; то је узрок те се језеро сваке године све више шири. Томе приноси много: мост на Бојани код Скадра, који је на честим дирекцима, који сметају да вода отиче, начињен; за тим валовити Дрин, који је оставио своје старо корито, и под самим Скадром не далеко од моста у Бојану утиче, и брзином својом прави велики успор. И тако сав шљам и несак што из језера иде, заустави се на самом изласку Бојане и ту прави насип. Велике сметње изласку воде чине се и тим, што у Бојани, око моста ударају коље и праве бране, те лови рибу. — Извесно је да језеро сваке године расте и бива све веће. Стари Црногорци казују, да сада по неким местима плове лађе, где су они у својој младости кукурузе сејали, и докле вода нигда није могла допрети. Причају такође, да се на неком месту, кад је језеро

мирно и бистро, са лађе виђали у води зидине од кућа. Кад би се код Скадра Бојана очистила и њено корито дубоко ископало, онда би из језера вода истекла, и остала би за орање лена и велика земља, која би све ове крајеве могла ранити. Може бити да би на дну тога језера, нашли развалине од старих српских села и градова. — Где је та равна и богата Зета, о којој старински споменици као о неком рају свију ових крајева, са поносом говоре? Ови каменити и неплодни брегови нису нам могли такав мио и леп спомен из прошлости оставити. — Те питоме Зете нема више; она данас под водом лежи. Кад би се скадарско језеро оцедило и осушило, отворила би се на том месту непрегледна равница, која би за неколико година постала једна од најлепших српских земаља: био би нови равни Срем, у коме нигда нема мразаног снега.

Скадарско језеро пуно је различите рибе. Код Скадра највише хватају јегуље. Оне у своје обично време, крену се у великим гомилама, те путују у море. Велике јегуље нигда се не враћају у језеро; нестане их, нико не зна шта буде од њих. Чудновато је да све реке и сва језера што имају свезу са средиземним морем, доста јегуља у себи имају; а Црно море и реке што у њега утичу, никако немају. — Има језера, из којих река идући у море, на више места с високих стена окомце тако пада, да није могуће ни једној риби уз те слапове и букове узливати. Шта раде мале јегуље кад ту дођу? Оне по

стенама, кроз влажну маховину попењу се горе и путују даље у језеро. — Причали су ми да има нека врста ситних риба, које сваке године у своје обично време, као мрави крену се из скадарског језера, спуште се Бојаном у море, па онда све поред обале путују до ушћа Неретве; прошетају се неко време по Неретви, за тим врате се опет у скадарско језеро.

Укљеве много има по језеру; то је риба мало крупнија од сардине; на талијанском језику зове се скоранца. Црногорци је хватају, суше и продају у приморје. По двеста хиљада динара добију годишње за ту рибу. Оне се обично у пролеће, кад први топли дани огреју, милионима прикупе на позната места при обали језерској. Црногорци, како то примете, одмах почну их хватати. Та места тада су пуна света; сваки поврви на обалу и сваки има довољно посла. То је за Црногорце оних крајева весеље, као што је берба за оне пределе где има много винограда. То је њихова најмилије жетва. Они међ собом имају своје уобичајене делове, и нигда се не свађају о приходу. На један такав риболов позвао ме књаз са собом; и заиста врло сам се зачудио множини оних риба. Црногорци на педесет корака од обале, зађоше са чамцима, на једном мрежом која је триста корака дугачка могла бити, заколишише оно место где се риба скупила. За тим они са чамцима придржавају мрежу, а стотина других са обале, за оба краја полако вуку мрежу све ближе сувој земљи. Кад се та мрежа на десет, петнајест корака обали при-

кучила, онда престадоше даље вући. Узеше велике котарице, које су за тај посао исплетене, и тим котарицама захватају рибу и у лађе изручују. Свака котарица, кад је из воде подигну, до половине беше пуна рибе. Кад је леп и тих дан, могу по четири хиљаде ока такве рибе, само са једним бацањем мреже да ухвате. Такав вир, где се укљева, највише у прве пролетне дане скупи, зове се око. То су ретка места; на црногорској страни има их само три четири. Укљева је врло слатка и здрава риба. Ваздан смо их на угљевљу пекли и јели, и нигда нам доста не беше. У скадарском језеру има много и шарана; једном бејаш на лађи с књазом, кад је ишао у лов на пернату дивљач што се налази по језеру; на том приликом, при ушћу Црнојевића реке, бацише један динамит, и ухватише четрдесет и шест шарана, а сваки беше дугачак близу два педља. Шаран, или као што га Црногорци по талијанском језику зову *крап*, важи овуда као најздравија риба. — Кад се прође град Жабљак, има једно мало, али својим изгледом лепо језеро, оно се зове: горње блато.

Скадарско језеро, кад дуне ветар низ белопавлићску долину, подигне такве таласе, да се по њему не може са овим малим лађама пловити. Ми смо путовали лепо и мирно. Кад смо се прикучили црногорским обалама, поздравише нас са брегова пуцњавом из пушака. Познали су црногорску заставу. Тако им је исто одговарано с пароброда. На Вир-пазару стали смо уз обалу; беше петак, пазарни дан, и много скуп-

љенога света и лађица са свију страна. Пролазак црногорскога пароброда посред скадарског језера, са развијеним црногорским барјаком, сматрали су Црногорци као једну нову победу над турском царевином. Сви што су тога дана били на пазару, изтрчали су пред нас на обалу, и од весеља пуцали су из пушака. То је био пркос Турцима који су своје посаде тада још имали на оближњим острвима: Лесендри, Врађини и Грможуру. На Вир-пазару остали смо цео дан; то је црмички лепи и топли округ; то је црногорски Мисир. Ходали смо по свој околини. Ту књаз има свој виноград и лепу башту.

Вир нема много кућа, али је на гласу због свога пазара, где у познате дане долази свет не само из Црне Горе, него такође из приморја, и из оближњих турских места, кад нису с Турцима у рату. Ту на пазару ко шта има продаје, а коме шта треба купује. Црногорски пазари слободни су; нема да се плаћа никаква царина ни мјерачина. На Виру има једна јака кула, коју је владика Раде озидао, за сигурност и одбрану пазара.

Одатле сутра дан пошли смо рано, и за четрдесет минута упловили смо из језера у Црнојевића реку, којом реком, заједно са црногорским фркетима (хитре лађице с веслима), за два сата дођемо у варош што се зове Црнојевића Ријека, или само: Ријека. Ту беше такође пазарни дан, и много света. Сви су се радовали нашем долазку, и за знак весеља пуцали су из пушака, а наш пароброд окићен цвећем и лав-

ровим гранама, допловио је до каменог моста и ту се уз обалу зауставио. — Река, којом смо од језера измеђ црногорских брегова пловили, широка је петнаест до двадесет корака; а на неким местима зелени вирови изгледају као какво мало језеро; она се измеђ каменитих брегова непрестано тамо амо кривуда. На један пушкет више вароши, може се прегазити, и ту је врло брза.

Како смо дошли, Сима је тог истог дана отишао на Цетиње, а ми смо остали на Ријеци. Варош Ријека лежи на левој обали поред саме воде. Према вароши, с друге стране на брду, стоји старински град Обод. Ту је црква, школа и неколико кућа. Обе стране скончава леп мост. — Много сам пута долазио на Ријеку, али сад сам први пут обишао њене околине. О њима се нема шта говорити; оне су брда од камена као и сва Црна Гора што је. Ишао сам уз реку до једне велике пећине из које она извире, и у малим водопадима, где су воденице, барутане и фабрика за пушке, тече даље. За непун сат може се доћи до те пећине.

Град Обод највише је знаменит тиме, што је ту прва српска штампарија подигнута. Црна Гора беше једна од првих земаља у Европи, која је одмах, како се чуло за печатање књиге, набавила из Венеције штампарију, и сместила је у град Обод. То је била прва уредна штампарија са кирилским словима. — Прва књига на свету штампана је у Немачкој 1455., а у Црној Гори 1493. године. То је била

прва печатана књига на словенском језику; јер књиге што су тада у Пољској и Ческој печатане, биле су на латинском језику. Прва књига у Италији штампана је 1465., у Енглеској 1474., у Русији 1493., год. Ни једна књига, у том добу у Европи печатана, не надмашује својом лепотом, оне књиге што су тада у Црној Гори штампане. Око Града Обода још се може наћи оловних слова од те прве штампарије, и нико се не сећа да их пошаље у народни музеј.

Био сам у цркви и походио сам школу на Ободу. То је једна од најбољих школа у свој Црној Гори. Сви црногорски учитељи, које сам до сада познао, добри су и врло ревносни за просветни напредак. Способне учитеље даје цетињска богословија, а има их и Далматинаца, који су у задарској српској семинарији свршили науке. У свима школама језик је — црногорски; у многоне различан је од онога признатог, лепог језика на ком је библија преведена. Говорио сам једном приликом на Цетињу, да би требало, ради књижевног јединства, да уведу онај језик којим се данас пише у Београду и Новом Саду. Тај језик, на ком се до сада највише писало и радило остаће за свагда као српски књижевни језик. Ако Црногорци продуже своје школе као до сада, онда, после сто година, између та два језика биће већа разлика, него што је између португалског и шпанског. Ја не кажем који је језик лепши, само напомињем, да би за љубав књижевног јединства, требало да мањина приступи већини, и да сви, који једно српско име на

себи носе, почну и једним језиком писати. Но на Цетињу ни мало нису склони томе. Они веле: много је лакше и обичније казати: лијена, бијела, сијела коса у ђеда; него: лепа, бела, седа коса у деда. — За време мог првог бављења на Цетињу, књаз Данило непрестано ме поправљао у говору. Једном пред вече у шетњи на цетињском пољу, разговарао се он нешто са Црногорцима; у томе дође перјаник и рече ми, да му кажем да је вечера готова. Кад је књаз Данило свршио свој разговор упита ме: што је долазио перјаник? „Зову на *вјечеру*“ одговорих му ја. „Е ти прећера! — одговори он гласно смејући се, — ни Црногорци не кажу: *вјечера*; говори од сада као што си навикао“.

Са Ријеке Перовић вратио се у Скадар, а ја и Лука кретосмо на Цетиње. Нисмо могли наћи коње, него узесмо под кирију мазге са голим самарима. Место узенгија биле су две узице, а место узде само улар. Чешће сам тако путовао по Црној Гори. Мазге сигурније од коња корачају по овим каменитим и стрменитим стазама. Сретно смо ишли уз реку до под брег; ту моја мазга сврати на један мали и узани поточић. Виче Црногорац, што нас је пратио и чије су мазге: „недај тамо!“ Ја сам мислио да је жедна и хоће да пије воде; но мазга, кад дође до поточића, саже главу, оћуши воду, па се онда као коза проне, за тим пружи се стражњим ногама, а ја падох на земљу. Нисам се могао на руке дочекати, у десној руци држао сам разанет амрел против сун-

чане жеге, а у левој држао сам улар и отворене новине, које смо при самом поласку са Цетиња добили. Пао сам на лево раме и прилично се убио. Црногорац одмах притрча и проклињући своју мазгу, може ми, те се опет на самар попењем. — Кад смо пошли уз брдо, он ми, вајкајући се, сваки час говораше : „ти се уби, господине?“ — ја сам одговарао : „нисам!“ — „јеси бога ми!“ — „нисам бога ми!“ — „ама јеси, а нехоћеш да кажеш;“ — „ама нисам, кажем ти.“ — Кад ми се досадило тако одговарати му, ја окренем друкче. После десетак минута он опет рече : „ти се уби, господине?“ — „јесам, те много!“ — На то он повика : „нијеси бога ми!“ — „јесам бога ми!“ — „ама нијеси, него се само шалиш!“ — „ама јесам, није ми до шале.“ — Лука, на десет корака јашио је пред нама, и непрестано се на самару превијао и по кад кад јаукнуо. — „Луко, теби није добро; шта ти је?“ викнем ја. „Хоћу да умрем, — одговори Лука — хтио бих се смијати, а несмијем, бојим се наљутићеш се.“ — „Смеј се Луко колико хоћеш; и ја бих се смејао, да ме раме не боле.“ На такав мој одговор Лука спусти улар, склопи амрел, и тако се гласно смејао да су се сва брда орила. Његова мазга, узбуђена тим весељем, што год може, поче најпре оном опасном стазом, а после кроз камење и грање, трчати, тако, да је Лука прекинуо смеј и викао : „помагајте погибох!“ — Црногорац није их могао стићи, док се нису сурвали у један мали кланац. Као Мазепа лежао је Лука поред извр-

нутог самара. Није било велике штете: окрњио се самар и прекинуле попруге (колани); а Лука уда-
рио неколико пута коленима и голенима о камење. —
Све мазге врло су лукаве и пакосне; мрзе на људе:
бију их ногама, уједају зубима, и сваком приликом
гледе да им какво зло учине. Мазге су на овај свет
после коња дошле, и још се нису навикле да служе
људма и да носе њихов јарам. Од домаћих животиња,
оне се једине још боре за своју слободу.

Код лепог села Цеклина, у коме су куће као
тврде куле озидане, не далеко од пута у шуми, при-
метим неку нову, лепу грађу и три човека, тешу и
нешто тестерама стружу. То је први пут да сам
видио Црногорце да такав мајсторски посао раде;
за то сам хтео да свратим да се сит нагледам. „Хајде
чоче: — рече ми Црногорац што нас пратио, — не-
маш шта виђети! оно су зимус дошле некакве Бу-
гарштине (Бугари), па васцијели дан тешу и стружу
неке јаде.“

Ручали смо у Добреском селу у малој крчми.
Беше још неколико Црногораца. Призовемо на ручак
и једнога старог Пипера, који иђаше на Цетиње. По-
сле ручка и дугог разговора, онај Пипер поче тра-
жити своју кутију с дуваном. Кад човек што год из-
губи, најпре по својим недрима тражи; тако је и он
чинио. За тим је тражио око совре и свуда по соби.
„Људи! Ђе је моја шатуља с дуваном?“ — говораше
непрестано. „Ва истину, ако си је овђе изгубио, наћи
ћеш је;“ одговарају му Црногорци што су седели у

крчми. После дугог узалудног тражења, стари Пинер погледа по свима, слатко се насмеја, па рече: „сви у кући поштени, а Мартину нема капе!“

Од Добреког села читав сат, до близу Цетиња, ишли смо пешке. Врло је уз брдо, при том пут води поред једне стрмените стране, низ коју се многе мазге, заједно са својим товаром, скрхале. Мазга обично нигда неће да иде средином пута, него свагда иде крајњом ивицом, тако, кад би се један камен под њеним ногама отиснуо, ништа више не би је могло задржати од пронасти. Низ ту стрмениту прљушу, као што су нам казивали, скобрљао се заједно с коњем неки архимандрит Димитрије; и ништа није било ни њему ни коњу. Тај Димитрије био је мимо људе, и оставио је многе приче после себе; ја ћу само једну овде навести. Он је провео сав свој живот као архимандрит у манастиру Морачи. Не знам је ли родом из Црне Горе. Једног дана дође му у гости у манастир један одпуштени руски официр. Морача је пустиња, и Димитрије, који је радо пио, а није имао с киме, једва дочека тога Руса. Читаву недељу дана седели су, пили и певали. Једнога дана Димитрије подреже кошнице и изнесе на ручак саће с медом пред свога милог госта. Рус је јео оно саће као смушен; за несрећу једна пчела, која је у саћу жива била, уједе га за усну. Рус наљути се и викне на Димитрија: „Дурак! што ниси најпре отребрио ово саће од пчела, па ми онда д'нео?“ — На то му Димитрије одговори: „а што једеш ка медвед? Ће су

ти очи, што не гледаш? — Мало им је требало, јер су обојица били вином добро угрејани. Две три речи, па се шченају за гуше и почну се тући преко совре. Дуго су се тако рвали, док најпосле Димитрије обали Руса и почне га коленима гњечити. „Димитрије — рекне му на послетку Рус, — пусти ме, даћу ти ову медаљу“. — Димитрије га одмах пусти. Рус скине са својих прсију медаљу и придене Димитрију на груди. За тим опет седну за совру, и пили су још десет дана. — После неколико месеци, Димитрије дође на Цетиње. Владика Раде, кад га види с руском медаљом, зачуди се и рекне: „Димитрије! откуда ти та медаља?“ — „Не питај господару! — одговори Димитрије, — добио сам је у једном тешком боју“. — он је дубоку старост доживио. Њему су и Турци доносили своје болеснике, да им чита молитву. Свуда где је требало у молитви казати: помјани госпoде раба твојега Османа; он је говорио: „*ао*мами госпoде створеније твоје Османа!“ — Турци херцеговачки и данас долазе у Острог, светом Василију ради исцељења. Они многе хришћанске празнике светкују; на светог Вартоломија неће ништа да раде: боје га се. Они кажу: „то је неки манити ђаурски светац, што вратове ломи.“ Свети Василије родом је из Херцеговине; пре сто шездесет година, као владика пребегao је у Црну Гору и настанио се под Острогом. Ту је у стрменитом брегу, што се зове Острошка греда, у једној малој, готово неприступној пештери, скромно и побожно живио; ту је умр'o и посветио

се; ту и данас у кивоту целокупан почива. Пола сата одатле низ брдо, налази се велики и лепо манастир са пространим ћелијама, где се силни свет из Црне Горе и Херцеговине, о Духовима скупља. То се зове доњи манастир, а она пећина, где је свети Василије, и где само један стари калуђер живи, зове се горњи манастир. Но и ту су Турци узнемиривали светог Василија, и одатле је често, у време опасних ратова, морао мртав у кивоту бегати. Такав је случај био и лане, кад је Сулејман са великом војском продр'о кроз Острог. Књаз је наредио; да се сви рањеници и свети Василије, одмах на Цетиње пренесу. Кад дођу да носе светог Василија, стари калуђер, који је такође Херцеговац, прихвати се рукама за ђивот, па повиче: „шта вам је Црногорци? неће светац да бјега; није он као ви; не боји се он турске силе. Ево, ђивот не да се покренути; неће светац да бјега!“ — Онда перјаник, што је био одређен да ту наредбу хитно изврши, приступи свецу, целива га и рече: „је си чуо свети Василије! рекао је господар да бјегаш; ако хоћеш, хајде: а ако нећеш може ти бити! али знади: спали ће те Турци исто као св. Саву.“ За тим окрене се да иде. Добри и врло побожни калуђер, на ново прочита молитву, у којој је молио свеца да се крене. После те молитве, са сузама у очима рекне: „ходите Црногорци! хоће светац да бјега; ево га лак као перо.“ — Свети Василије био је на Цетињу до летос (1878. год.) — Кад су га хтели опет да пренесу у Острог, била је велика

свечаност. Књаз ми је указао почаст и позвао ме, те сам с њим и још четири војводе, носио свеца од цркве до на крај вароши.

Црногорци су побожни; али нису ни мало за-
глушљени вером, нису нигда притворни фарисеји.
Људи, што се непрестано боре за слободу свога тела,
нису ни својом душом заробљени, нису сујеверни.
Француски Монтањари, којима су њихови лукави и
притворни калуђери сва вера и сав разум, кажу :
„ко не верује ни мало на ђавола, тај верује врло
мало на бога;“ а Црногорци веле: „бог је створио
човјека да човјеком буде; — ни бог не тражи оно,
што не може црногорски образ поднијет.“ — Један
прости сељак, запитао је у сред сабора старога игу-
мана из манастира Вујна: „бога ти хаџи-Јосифе, кажи
ми искрено што год о оном свету?“ — „Бога ми
брате, — одговори му стари игуман, — и ја бих дао
педесет дуката ономе, који би ми ма што год исти-
нито о томе знао казати.“ На такво питање каква
би чудеса римски калуђер одговорио! —

Причају да је неки калуђер Грк, из свете горе,
дошао у Дробњаке црногорском попу на преноћиште.
Поп сиреми добру вечеру и изнесе на совру. Онда
светогорски калуђер запали велику воштану свећу, и
сви устану на молитву: но та молитва трајала је
пуна три сата. Калуђер је, кажу, изчитао једну ве-
лику књигу сву, па онда узео да чита другу још већу.
Домаћин, кад виде да молитви нема краја, а чељад
почела дремати око совре, окрене се и рекне жени:

„сједи ти те вечерај с ђецом; па иди, те спавајте а ја ћу се са овим лудаком до зоре носити.“ — У једној херцеговачкој чети, где и Црногораца беше, један Црногорац извади из торбе комад сува мяса и почне јести, а беше пост. Херцеговац, кад то виде, рече му: „ми се бијемо за пост а ти мрсиш?“ — Црногорац се насмеја на му одговори: „ја се бијем за ришћанску слободу и за мре; а ти ако се бијеш за пост, да богда нигда се немао с чиме омрсити.“ — У цркви острошкој, на летурђији, неки Рус паде на колена; а један измеђ Црногораца, који не знађаше тај руски обичај, него мишљаше да је од какве болести пао, притрча му, ухвати га за рамена и говорећи: „шта ти би чоче?“ хтеде га дићи. — У цетињској локанди, једном при ручку, где беше као обично много странаца, од различите народности, једна стара Рускиња, милосрдна сестра, у разговору са својим суседима, рече: „ове Црногорце нигда не видите да се богу моле; врло мало верују; вера им ништа друго није, него један леп народни обичај, да их не видите да се по кад кад прекрете, не би рекли да су Христијани.“ — На то један млади доктор, Рус, који је за време првога рата бавио се дуго у Србији, рече: „У Црној Гори верују бар ишта; али у Србији не верују баш ништа!“ — Она Рускиња брзо му рече: „не говорите тако; овај је господин, што седи према нама из Србије.“ И показа му руком једнога путника, коме се млади доктор одмах окрете и рече: „извините господине; али ја говорим онако као што

ми се учинило.“ — „Ништа, ништа! — одговори онај Србијанац, — бар у томе претекли смо Русе и Енглезе сто година унапред.“

XVII.

Често, кад на Цетињу упеку жеге и врућине, и сирже сву траву, излазимо на Ловћен, на Иванова корита; да се оне лепе воде напијемо и да у оном алписком зеленилу проведемо по неколико дана. Једном, — то беше пре рата, у лето 1875. године, — Ловћен је необично изгледао. Шатори од сваке форме разапети, на све стране горе ватре и пеку се јагањци, под сваким дрветом гомиле војника и пушака. Осам стотина Црногораца све сами Катуњани, вежбали су се у ратовању. Поделили се на две војске. Ударале су чете против чета, брањени су и нападани кланци и висови, топови су ношени на рукама уз омчите кршеве и литице, трчало се и кликтало кроз шуме, шиљана је помоћ и једнима и другим, пушке и топови пуцали су као у истинској битки. У сред те маневре и вреве, три страна човека дођоше на Иванова корита; сва тројица били су високи и угледни, на њима су црне доламе, по прсима место тока пришивени талири, за појасом сребрни пиштоли и нож, на леђима дуге пушке, око главе црвени појаси. Кад дођоше књазу Николи, који маневром управљаше, сва

се тројица поклонеше и руку му пољубише. Књаз их радосно и пријатељски прими. То су били први посланици из Херцеговине, дођоше са прве битке и јавише, да се Херцеговина креће, да се чете прикупљају, и ако буде помоћи, устанак ће успети. Тај свој говор завршише са речима: „ми у тебе гледамо, господаре!“ — Књаз их дуго питао и о свачем разбирао, па им на послетку рече: „нека је са срећом! — Црна Гора од Косова није правила мир са Турском. Мене жеља вуче да к вама у помоћ дођем, и доћи ћу; но када? то стоји у божјој руци. Али знадите, кад вам дођем, хоћу да вас нађем све на ногама.“ — Сва тројица у један глас одговорише; „и наћи ћеш све нас на ногама, господаре!“ — То је био мали почетак великом источном рату.

Маневра се свршила; на све стране у ладовини под гранатим буквама седе чете, и јатаганима деле међ собом печене јагањце; црмничко вино точи се из мешина, по где који радостан поклич чује се, у свакога је срце задовољно и весело. Кроз то весеље иде радостан глас: Херцеговци дижу се на оружје, прегнули већ да се бију. „Нека је са срећом!“ одговарају Црногорци, грле и љубе посланике херцеговачке и говоре им: „држите се соколови! ето нас у помоћ“. — Књаз иде од чете до чете: прегледа им оружје, гледа шта коме недостаје; пита старце: шта мисле о младим Црногорцима, који још нису били у рату? Са веселим погледом обазире се на оне који проговоре, да желе што пре да се пође на Турке. —

На једанпут викну перјаник кроз дружине: „ко је соко и узда се у своја крила: ено на врху оне стрмените главице, стоји један левор (револвер, каквог нејма у свој Црној Гори. Ко први к њему дотрчи, нека га метне за појас, његов је!“ — Одмах се одабраше и у ред ставише хитри момци; па као срне полетеше преко камења и кршева, преко незгодних провала низ брдо и уз брдо. За три четири минута био је револвер за појасом онога, који је први к њењу дотрчао.

Мало за тим у једном далеком брегу, диже се нишан од артије, и даде се на знање: ко први погоди тај нишан, добија на дар дугу пушку, која се један пут напуни, а шест пута пуца. Стари Црногорци, који се нису поуздали у своје ноге, уздали се у своје око; одберу се да први гађају. Један Црногорац стајао је на неколико корака од нишана, и трубом јављао је ко где удари. И књаз и све војводе тукли су из дугих пушака у тај нишан, који беше врло далеко. За двадесет минута био је циљан у центрум погођен, и добивену лепу пушку, бацао је у висину један Катуњанин, и подскакивао за њом те је опет хватао у руку. — Кад бејасмо поред једнога орања, (на Ловћену има и њива), по ком је кукуруз изникао, књаз запита: чија је ово њива? и кад се онај човек јави и дозволи, да се по једном крају орања може газити, књаз му у име накнаде за ту малу штету поклони шест талира; а перјаник кроз дружине викну: „ко се узда у своје ноге и најдаље скочи, добиће

на дар сребрни већи нож, који је пашине главе сјекао“. Књаз први скочи, за њим све војводе. За тим млади Црногорци дуго су скакали. Не могу један другом да одскоче. Скакало се иза трке, или као што они кажу: из загона; скакало се са тврде ледине у мекано орање. На последку признаше првенство једноме, који је преко двадесет и шест стопа скочио.

Кад смо дошли до једног разанетог шатора, што недавно беше књаз набавио из Француске за своје ађутанте, сви се заустависмо. Књаз осврте се на рече: „ко прескочи ови шатор, његов је!“ — Млади Црногорци згледаше се. Неки одмах приђоше и мере према себи висину, која им до пазуха допираше; више им бриге задаје ширина од шатора него висина. Враћају се опет, машу главом, осмејкују се, разговарају се и жуборе на све стране, па сви замукнуше. Нико није рад да се осрамоти; много света стоји те гледа. Да је какав мегдан на сабљу и пушку, сви би полетили: ко би погинуо, нико му се не би насмејао. Један Црногорац, погрбљен од велике старости, деvedесет му година, гледећи то, застиди се, па дрктећим гласом викну: „шта је то од вас ћео црногорска? ко вас роди такве у ове планине? дајте ми ваше године па Ловћен да прескочим!“ — Онда истаче се из гомиле један младић, виткога стаса и лепог изгледа; није му било више од деветнаест година; извади оружје иза појаса и спусти на траву, скиде обућу, само остави бјечве (чаране); хтеде и токе да скине, али предомисли се: бојао се да му се не смеје

дружина; притеже тврђе појас око себе; поносито погледа свуд по народу, па као права муња залети се и прескочи шатор. За тим метну оружје за појас, дође и пољуби књаза у руку, па весело уђе под шатор и прекрети ноге у њему. Гомиле Црногораца и многи од војвода и сердара, долазе те му честитају славу добијену; а онај стари погрбљени Црногорац од радости грли га и виче: „благо мени данас и довијек! благо мени, имам на коме Црну Гору оставити!“

Поглед на велики Ловћен, будио је на велике мисли и на велика дела старог Немању и младог Душана; привукао је себи Ивана Црнојевића, те је на Цетињу озидао своју столицу, Орлов крш; на висинама ловћенским договорише се Црногорци и очистише своју земљу од исламске вере; Ловћен претворио је Петра првог у свеца, а Петра другог у песника. Поглед на Ловћен улива побожност, јунаштво и поуздање у себе. „Не гледајте ме што сам овако мали; бићу вам већи од Ловћена, ако ме не слушате!“ викнуо је књаз Данило међ три стотине Црногораца, кад су они хтели домаћу неслогу да продуже. — Био сам на Цетињу кад се знаменити херцеговачки устанак, за време Вукаловића, почео. Сва је Црна Гора одмах узаврела; али су долазиле страховите претње од моћних дворова: Црна Гора биће остављена својој судбини, ако се најмање умеша; источно питање обичним очима чини се да је близу, али оно је још врло далеко; кад дође време да се

на истоку нови ред уведе, то ће га велике европске силе увести, а неће дозволити да источни народи из садањегг переда већи неред створе. Тако су писали дипломати, који су мислили, да могу облаке и ветрове по својој вољи управљати. Књаз Данило беше брижан. Црна Гора жели да се бије, а све велике државе забрањују и прете. „Зло је поћи а горе не поћи; — говораше он, — браћа из даљине зову у помоћ, али треба браћу из куће повести да изгину, као што су до сада сто пута гинули без жељеног успеха. Мало рукаx малена и снага.“ Црногорци разговарају и веле: „шта имамо чекати? — Царевима лако је казати: стојте! — у добру је лако чекати на боље; — нећемо круну изгубити а можемо је добити; — бога ми не бојмо се никога; — та сва Европа не може нам ништа учинити; — гола не могу деветорица свући.“

Једнога дана, то беше месеца јануара 1858. године, пошетао књаз Данило преко цетињског поља са множином Црногораца, међу којима сам и ја био. На тој шетњи срете нас нарочити писмоноша из Котора. Књаз Данило узе од њега писмо и гласно прочита: Мамула, тадашњи губернатор далматински, пише из Задра: да у чете херцеговачке сваки дан придолазе Црногорци; да се због тога устанак све више шири; да Лука Вукаловић са Цетиња добија помоћ, барут и савете. То писмо беше завршено са овим речма: „ако се одмах не учине озбиљске и строге наредбе, да Црногорци не прелазе у Херцеговину, сва тешка

одговорност паше на вашу светлост.“ Књаз Данило предаде то писмо једном сенатору па рече: „треба му одговорити као и до сад што му је одговарано: да се ми ништа не мијешамо, да Црногораца нема у херцеговачким четама, и ако их има да су отишли без нашега знања, кад се поврате одговараће за то; да Турска нема разлога што се непрестано жали на нас; ми све чинимо, да одржимо добре суседне одношаје, и Црна Гора вазда ће се управљати по саветима великих сила.“ — Још не беше те последње речи са свим изговорио, а сунце иза једног црног облака изађе и само Ловћен обасја. Све друго стојало је под сењком густих облака. У неком необичном величанству затрепта сав Ловћен; а на врху његовом блистао се у снегу гроб владичин. Сви смо застали и ћутећи гледали тај лепи и чудни појав. Књаз Данило први проговори и гласно спомену владичине стихове:

„Помоз' боже јаднијем Србима!
И ово је неко знаменије!“

После кратког размишљања, с речима: „шта би рекао владика одозго!“ узео од сенатора оно Мамулино писмо, и весело викну:

„Нека буде борба непрестана!
Нек пропоје пјесма од ужаса!
Да пловимо крвавом ријеком.“

Па онда рече: „дајте ми ланис (плајваз).“ Метну оно Мамулино писмо на високи камен под којим леже кости Пивљанина Баје, и овакав одговор написа: „Бенерале! Херцеговци дигли се на оружје од тешке невоље, против турских зала и неправде. То су наша браћа, нека нико не тражи од нас, Црногораца, да ми подупиремо да не падне турско царство, кад свака зна да га ми од Косова обарамо, и обараћемо га док нас једног траје. Ви кажете: ако устанак ојача и Херцеговина се ослободи, сва тешка одговорност пада на мене; а ја велим: ако Херцеговина и даље остане у турском ропству, сва тешка одговорност пада на вас. Куме! (венчао га Мамула), — чија је одговорност тежа?“ — Такав је одговор отишао у Задар и више ни једна претиња није дошла на Цетиње; а Црногорци су непрестано ишли својој браћи у помоћ. После три месеца, Црна Гора била је у рату са Турском, и победе црногорског оружја зачудиле су Европу.

Био сам опет на Цетињу, кад је овај последњи устанак почео. Сваки се дан чете множише, сваки дан долазише гласови о херцеговачком јунаштву. Право српско срце осетило је да почиње живље купати. Сав је српски народ јаснуо за рат; Црногорци ни о чему другом нису говорили, ништа друго нису желили. Писма од европских дворова опет долазише, у којима поручују књазу Николи да се не меша у херцеговачки устанак и да задржи Црну Гору у неутралности. Цетиње беше пуно различитих страних

посланика и дописника; похитали су да мотре на све, шта у Црној Гори бива. Цетиње, тога времена беше најважније место у целој Европи. Све новине, све дипломатске ноте само су говориле о Црној Гори и о херцеговачкој револуцији. Турска царевина чињаше се као велика гомила барута, а Црна Гора као огњиште одакле варнице севају. По гласовима са Цетиња управљала се светска берза и политика Европе.

Ој Цетиње, место мало!
 Без дворова и палата;
 Без богаства и без злата;
 Шта те врже међу звезде?
 Те цареви у те гледе.

Од једне речи зависио је мир или рат на истоку. Свак је знао да та реч стоји сакривена под орловим кршом на Цетињу. Књаз Никола дуго је ћутао; нико не знађаше шта мисли, а свак је знао шта жели. Цареви траже неутралност већу него што може црногорски образ поднети, Црногорци траже рат пре но што му дође згодно време. — Како ће да се не меша у своју дедовину! а како ће да поведе саму малу Црну Гору, против велике турске царевине! — „Што нас држиш овако господару? — рече Марко Миљанов, — што ћемо ти? штетимо само хлеб, што би могла нејака чељад јести. Пуштај нас у Херцеговину да се кољемо са Турцима.“ — „Немој господару! — говораше Петар Вукотић, — не можемо

сами. Ако угази Србија у рат, и ми ћемо онога часа, макар сви изгинули.“ — Међу тим све је хитно наређивано и спремано што треба за ратовање.

Марко Миљанов разболе се. Три недеље морао је лежати у постељи. Он има под плећком негде једно зрно из пушке; двадесет година носи га; лекари нигде га нису могли наћи; по неколико година он га не осећа, али по кад кад почне га то место тако болети, да и сам Марко Миљанов много пута јекне и јаукне. Сви смо га често походили ради разговора. Једном кад смо дошли, ја му рекох: „добро јутро војводо!“ — а он подиже главу из постеље и оштро одговори: „какав војвода? — војводе су изгинуле у Косово, а сердари у равне Котаре; а ми смо остали само да варамо српске очи. Да сам ја војвода, ја бих водио војску по Херцеговини.“ — После неколико дана био сам опет код њега; беше још и неколико путника и професора. Војвода Марко од великих болова не могаше ништа говорити; само је ћутао. Ми смо се међ собом разговарали. Случајно прешао је наш разговор на помрачење месеца, за тим говорило се о звездама, о њиховој величини и даљини. У томе Марко подиже главу па викну: „шта вам је људи данас? шта сте поманитали, кад манити нијесте? — Како изучите буквар, а ви одете у звијезде; а не видите да нам је земља малена: кад умрем не могу се опружити. Што не говорите о Херцеговини? о јадној нашој браћи, што се са Турцима крве.“

Једнога јутра, тек што је сунце излегло, видимо перјанике да слазе низ брдо путем од Бјелоша. Они су весело низ оно камење подигравали; двојица су певали и из пушака пуцали. То беше за Цетиње нешто необично; кад се ниска из Херцеговине ослушкује, не може се певање на Цетињу чути. Цетињани један другог питали су: „ће је био господар?“ — „Био је на Ловћену.“ — „А кад је отишао?“ — „Отишао је ноћас; бриге не даду му спавати.“ — Сви поврвимо двору. У том и књаз дође. Одавно не беше тако ведрога лица. Оставио је сву бригу на Ловћену. — Кад је зауставио коња пред капијом, сва је пијаца била пуна света. Свак подиже капу и поздрави га. Књаз погледа по свима па весело рече: „прегаоцу бог даје махове!“ — Стотине лица разведрише се и осмехнуше. Кад је сишао с коња, идући у двор, онима што су били ближе око њега, рече: „прије ће се сва Црна Гора стрмоглав окренути, него што ће се одрећи косовског аманета.“ После неколико минута трчали су перјаници на све стране. Сенатори и војводе једни су улазили у двор, а други излазили. „Стрела је оданета“ рече ми радосно митрополит Иларион. Сво Цетиње неким другим животом почело је живити. После подне, књаз је изашао под велики брест; имао је на прсима војену медаљу а о бедрима сабљу краља Милутина. (То је права старинска сабља; неки руски генерал нашао је у Азији, а наследник руски одкупио је од њега, и поклонио кнезу Николи. На тој сабљи још стоји напи-

сано име краља Милутина). Незвесност, која је притискивала Црногорце, ишчезла је; нека особита надежда обасјала је сво Цетиње. Ко је јуче говорио: „поклањам моју кућу ономе, који ми изради код господара, да могу ићи у херцеговачке чете;“ тај може данас посред Црне Горе кренути се.

Пред вече, тога истог дана, сретох Лазара Социцу: „да се целивамо!“ рече ми он; „куда ћеш?“ упитах ја; „на добри пут!“ одговори Социца весело. Књаз му је при растанку дао орден са речима: „знам да ћеш га заслужити!“ — Мало даље идући, сретох једног крупног и веселог старца, то је Богдан Зимонић, води коња да подкује; и он, кога год сретне, љуби се и говори: „полазимо на добри пут.“ — Самовољни Стојан Ковачевић с пријатељима у крчми пије вино и виче: „осванућу у Херцеговини!“ Њега су три недеље држали затворена под стражом, јер је хтео мимо забрану да иде у четовање. Пеко Павловић већ се био кренуо на тај добри пут. — Те целе ноћи врвише кроз Цетиње мазге и коњи, однеше муницију на границу херцеговачку. — Кад би ко год од странаца Црногорце запитало: шта се то носи? одговорили би: носимо трговачку робу. — Конзули, њихови писари, дописници новина и други странци, виде неку необичну промену, неку особиту живост, али, кога год запитају, сваки им одговара нешто друго, што ни налик није на рат. Они су се један другом жалили: „од ових Црногораца не може се

ништа извесно дознати.“ — Црна је Гора и даље била неутрална, али Црногорци нису.

Пишти вила с Дурмитора,
 На Турчина, на злотвора,
 Пишти као гуја љута,
 Под каменом притиснута.
 Откад српско царство паде,
 Све јадује она јаде;
 Њојзи нема рујне зоре,
 Косовске је ране море.
 Разплетене њене косе
 Вихорови дивљи носе.
 Пишти вила, пишти сада
 С Дурмитора к'о никада;
 Црна Горо, тебе зове,
 Пуштај твоје соколове:
 Нек се вију, нека лете
 У бојеве оне свете.

Пре него што ово писмо завршим, споменућу вам још два лепа дана, што сам на Цетињу видео. Оба су растављена у далеко, оба се блистају у црногорској историји, измеђ обадва стоје славне победе и освојени градови. Један је полазак књаза Николе на војску, а други је : долазак његов с војске. Оба дана остаће у вечитом спомену црногорске душе. То су дани славе и поноса. Сретно се почело; сретно се свршило.

Нигда ми се није учинио Ловћен тако величанствен, тако пун појезије, као онога дана, кад смо се кренули на војску. Небо беше ведро, сунчане ждраке трептиле су по врху његовом; орлови оставили своја гнезда и вију се више Цетиња; они су само летели, а Црногорци су кликтали. Рекли би да се бео облак са цетињског поља уз брегове подиже, тако је хитро ишла војска. Јасни глас манастирских звона, далеко је допирао и доносио речи: сретан пут! — Кад смо се попели на брег, књаз Никола заустави коња, окрете се и погледа преко цетињског поља; беше замишљен, али задовољан и радостан. Четири стотине година Црногорци непрестано се бију с Турцима, а данас пало је њему у тај сретни део, да целом свету на видику, славно доврши ту крваву борбу, да поведе Црну Гору у последњи рат против турске царевине. Његов поглед заустави се на Ловћену. Цела прошлост Црне Горе изашла је пред његове очи. Ни један црногорски главар, нигда до сада није са таквом војском, са таквом војеном спремом, и са тако великом надежом пошао у рат, као он. — За тим, полазећи даље, рече: „шта би рекао владика (Раде), да може ово све сада виђети!“ — Тишина, која је неколико тренутака трајала, прекиде се: Црногорци почеше опет узвикивати и кликтати, а војена музика, бурно и брзо, поче кнежеву песму: „онамо, онамо за брда она!“ — Та су се брда пред нама у даљини плавила. — За онога, који је, као што сам ја, сав свој живот провео у косовским пе-

емама, тај тренутак био је кратка јава свију санова. Чинило ми, се да већ видим српски народ, како узправљен поносито стоји упоредо са првима и највећим народима. Тога тренутка заборавио сам оне речи: „кад вам бог све жеље испуни, опет ништа немате.“

Битке једна за другом ишле су; славне победе свуда су пратиле црногорско оружје. О њима нека историја говори, о њима нека српске гусле певају; и ја сам их неке очима гледао, и у својим песмама описивао.

После учињеног примирја, књаз Никола враћао се с бојног поља. Под својом заставом доносио је Црној Гори: ослобођено скадарско језеро, задобивене градове, освојене обале дуждевог мора, и европско признање црногорске независности. Цетиње нигда не беше у већој радости и свечаности, него тога дана. Пирамиде и капије биле су окићене освојеним барјацима и оружјем. На цетињском пољу беше југов снег до појаса. Црногорци у свачем досетљиви, кроз сво равно поље, куда ће војска проћи, подигаше од снега неизбројене пирамиде, као куле високе, и окићаше их зеленим лавровим гранама. Четири стотине турских заробљеника, низама из Азије, Африке и Европе, шест дана радили су на томе, и доносили су са Ријеке лаврову шуму. Књаз и црногорска војска, у свој својој слави, ушли су у Цетиње. Многобројни свет поздрављао их радосним усклицима; а заробљеници, који су сви у једној врсти стојали, ћутећи дубоко се поклонише. Тако су негда само Цезаре, кад

су се с војске у Рим враћали, заробљеници из три дела света дочекивали. Пред првом капијом, стари љуботински војвода предао је књазу велики лавров венац, и поздравио га као српскога бана, као витеза, који је повратио и обновио државу Ивана Црнојевића.

XXIII.

Путници, који пишу своја путовања обично највише о себи говоре. Они су онај дугачки конац, око ког се нижу сви догађаји које спомињу; они су она река, у коју се сва њихова писања сливају. Ни једна врста списатеља није тако занимљива, а тако несносна као они. Све своје незнатне ситнице изнесу пред вас. Казују вам шта су ручали и вечерали; на каквој су постељи спавали и шта су сањали. Морате да читате све оно што говоре, и све оно што прећуте. Они свуда пред вама стоје; на сваком кораку видите их. — У овом садањем мом писању, где сам год могао, ја сам се клонио тога начина. Нисам хтео писати вам ни о себи, ни поименце о другима, до само онолико, колико је нужно да причање буде јасније. Говорио сам о Црногорцима. Црногорско име венац је око ког сам увијао сваки цветић, сваку лаврову гранчицу, што сам међ овим бреговима нашао. Но има прича, које се не могу одвојити од оних што их приповедају. — У сваком путовању налазите

много ствари, које су се могле обићи и неспоменути; нека их! — И сама светска историја препуна је безкорисних и беспослених ситница, које се хиљаду година преписују и читају; тешто! — знамо како се зове коњ на коме је велики Александар јашио; а не знамо како се звао онај човек што је плуг измислио; ако ће! — Избришите из вашег живота ситнице и беспослице, па ћете видети саму празнину. Мали залогаји свагда су нам слађи и пријатнији. Место ситних звезда на небу, да су оно све велика сунца, не би ништа видели; сви би ослепили.

Време што сам провео у Црној Гори, остаће ми свагда као најлепша успомена. Сваки Црногорац био ми је друг и добар пријатељ. Србин, ма откуд био, у Црној Гори није туђинац, није Лацманин. Сваки Србин, који овамо дође, доћи ће својој кући, наћи ће у сваком Црногорцу свога сродника и пријатеља. Њихова душа не занима се са трговином, фабрикама и богатством; њихово срце отворено је само патриотизму и јунаштву. — „Није по овим мртвим стјенама, него по српском имену и српском језику, ми смо сви браћа и земљаци, ма ће живљели!“ рече Ђура Церовић једноме Далматинцу. Тако сви Црногорци мисле. — Нигда нисам приметио ни у црногорском двору, ни у црногорској колеби, какве зависти или пакости према Србији, или према другим српским земљама. Те су раздорице новине непријатељске по кад кад навалице измишљале и разносиле. О таквим гласовима, свуда се више водило рачуна.

него у Црној Гори. Црногорци као пословицу говоре: „правом Србину, сваки је Србин мио; — ко се туђем добру не радује, не дочекао га!“ — Они нигда не сумњају о искреној љубави своје српске и хрватске браће. Они сваки час виде и чују како их свуда, сви Славени хвале и славе; како се велика, славенска Русија с њима дичи и поноси. Они су често видели, како где који Србин из Војводине, Далмације, Хрватске, Босне или из других српских крајева, кад дође први пут на Цетиње, плаче од радости и од неког патриотског узбуђења. Они знају више него ико, такве сузе оценити и поштовати. Они сматрају сав српски народ као једну велику задругу. — Кад је дошао глас да се Ниш предао, на Цетињу и свуда по свој црногорској војсци, било је велико весеље. Цело вече пуцале су пушке; сваки се радовао; један другом довикивали су: „и Ниш освојисмо!“ И ако су две државе, један је народ; нико у своме срцу не раздваја га. Слава српскога народа заједничка је. Историја и народне песме, не познају границе оних земаља где Срби живе. Српски народ, — као златна руда, растурен на неколико хиљада квадратних миља међ туђе, сирове елементе, — пропаће, нестаће га са свим, ако не створи јако душевно и књижевно јединство.

Кад се рат започео, неки Црногорци из Србије дошли су у Црну Гору, а неки су питали: могу ли остати да у Србији војују? — Њима је одмах са Цетиња одговорено: „како гођ хоћете, може вам бити.

Нама је све једно: или се борили с Турцима око Ниша, или око Никшића.“ — Црногорци, који су неко време живели у Србији, или као што они често кажу: у равној Шумадији — кад дођу у Црну Гору, па их ко запита: како је тамо у Србији? обично одговоре: „ниђе боље! со да се посије никла би; свака им је работа уређена као у Ћесара; и бога ми су јунаци! да нијесу добри јунаци, турска би их сила, у оним равницама, одавно прегазила. Једно им само не ваља: неују и срамотно зборе исто као и Лацмани.“ — Кад је почео рат, Црногорци су говорили: „више се бринемо за Србију него за Црну Гору. Они немају оваквијех згода и кланаца као ми; а одавно нијесу ратовали.“ — Ко год науми да се са својом фамилијом исели из Црне Горе, он дође на Цетиње да целива светога Петра, и да књазу каже збогом. Књаз свакога лено посаветује, и при растанку обично рекне: „нек ти је са срећом! ако се зауставиш у Србији, није ми ништа жао што крећеш из Црне Горе.“

Владалац је у Црној Гори као старешина једне задруге, као патријарх једног племена, као отац у некој великој породици. Сви га слушају и поштују, а он се брине за свакога и за свашто. На њему је сва одговорност. Он не може мирно да спава ако запече суша и настане рђава година; кад завеју велики снегови, он шаље у планинска села да види имају ли хлеба. — Сваки се путник зачуди, кад у разговору о приватним кућевним потребама, о брашну, соли, баруту или о чему другом, чује, да Цр-

ногорци често рекну: „то је господарева брига!“ — Сваки се Црногорац прилежно и савесно стара о својој породици; али кад он не може својом снагом и својим трудом да савлада оскудице и невоље своје куће, онда његова брига прелази на државу, на за-другу, на владоца. Сваки црногорски владар сматрао је за дужност да свакоме помогне, да свакога посаветује, обавести и на добро упути; да задобије и оправда оно неограничено поверење које међ Црногорцима има. — Црна Гора учинила ми се кашто као нека школа, у којој су, за ових последњих сто година, четири Петровића, четири велика учитеља, владали и проповедали: слогу, јунаштво, родољубље, пожртвовање, поштење, веру, надежду и све што је требало да припомогне, да Црногорци буду оно што су данас. Речи светог Петра још се свуда спомињу; владика Раде оставио је у „горском венцу“ своје мисли, које и ван црногорске границе утврђују патриотизам и стварају карактере; кнез Данило свагда беше промукао од непрестаног говора. Свака њихова реч могла би се записати у историју. „Кад црногорска кућа прокисује, чини ми се да мени капље за врат“, говорио је свети Петар; — „кад гођ Србин јаукне и мене заболе;“ — говораше владика Раде; — „три дана живи, а сва три дана буди човек!“ често је узвикнуо кнез Данило. — Кнез Никола није ни мало остао за њима; у многومه прешао их је. Његове речи и дела нећу овде наводити; можете помислити да ласкам. О њему сам врло мало писао, према

ономе што би се могло написати. У њему су скупљена својства доброг владоца и доброг Црногорца. Он је наследно од светог Петра побожност, од владике Рада појезију, а од кнеза Данила одважност.

У Црној Гори сви се народни послови јавно већају и свршавају. Јавност је контрола свега и свачега. Код старих Грка и Римљана нико није смео под оружјем доћи на збор где се саветовања држе; код Црногораца, ко дође без оружја, нема гласа; тај се уклони ћутећи измеђ браће, што говоре о народним делима. Црна Гора нема писаног устава, али има све слободе и гаранције, које јунацима доликују. — Како побројите шта је дозвољено а шта није, то је већ неко ограничење. Ове горе не трпе регулу. Црногорски образ, то је црногорски устав; сви га чувају као светињу. У Црној Гори све је дозвољено што је уљудно; а људи треба да знају шта је уљудно. Зар је потребна писана мртва артија, да натерује људе да буду људи. Тако они мисле, тако они говоре. Опште је мњење у Црној Гори јако и строго. За сваку своју работу треба помислити шта ће гусле казати; а гусле нису никоме ласкале ни неистину говориле. „Ми нејмамо бродова на мору, ни богатијех дворова крај мора; нејмамо ништа осем јунаштва и свијетла образа; само по томе свијет нас чује и поштује. Ти на твоме образу носиш црногорски образ; ако обрљаш свој образ, сва ће Црна Гора осјетити стид!“ Тако они често један другом говоре.

Они још немају никаквих бирократских и канцеларијских завода. Што усмено реше, то се памти и тачно извршује. После једног суђења рекох ја сeрдaру Станку: „што то не запишете и у протокол не уведете?“ Он се осмехну па одговори: „боља је црногорска неписана правда, него десет пута написана млетачка неправда.“ — Ходао сам један пут с неким главарима, кад нас стиже Шпадијер, писар сената, и рече: „на оно што смо опомадне у Котор одговорили, пишу опет и ишту нумеру за оно наше писмо; треба им“. — „А ти им пошљи!“ рече један сенатор. „Какву ћу?“ — „Какву гођ хоћеш; двадесет, тридесет; имаш их колико хоћеш?“ — „Немој вала — рече други један главар смејући се — него им пошаљи деведесет, и питај их, ако им је од какве користи, послаћемо им девет стотина“.

Једном судише некога Црногорца, и пађоше да је крив, и да би требало неко време да лежи у тавници; али код куће има старе родитеље и нејаку чељад; сва би кућа пропала без њега. Напоследку рекоше му: „хајде дома! па за двије године ниће не смијеш међ људе изаћи. Даље од своје њиве ни два корака несмијеш крочити. Два пут у години дозвољено ти је у цркву отићи да се причестиш. — Је ли тако Црногорци?“ — „Тако већ никако!“ — одговорише они што су били при суђењу. — „Што ти што гођ не говориш кад се ми судимо?“ — рече ми један. — „Нисам за то надлежан“; одговорих му ја. „Код нас је свакоме слободно с разлогом гово-

рити; а ти или не хоћеш, или не умијеш“, рече ми други.

Сваки дан Црногорци једни дођу на Цетиње а други оду. Свагда их је пуна пијаца. Кад год књаз изађе из двора, окружи га мноштво Црногораца из различитих крајева. Сваки дан неизбројни послови изађу пред њега, и готово сви буду јавно, онога часа, решени и свршени. На сваки десет корака приступи му по неко, каже шта има, учине се питања, учине се примедбе и нужна објасњења, и ствар буде решена. Но то нису криминали, и велике заплетене парнице; тога у Црној Гори нема. Многи кад приступи књазу, и кад га књаз запита: имаш какву давију (жалбу)? одговори: „нејмам господару; дошао сам само да те видим; одавно нијесам био на Цетињу.“ — Једном тек што изађе књаз Никола из двора, неки сиромашак приђе му и рече: „ђе си господару? два дана како сам дошао, па не могу да ижљегнем преда те!“ — Те речи нерадо је књаз чуо, па му одговори: „видиш онај прозор на крају? онђе ја спавам; и који Црногорац треба ме да му за један грош судим, па у пола ноћи не дође под онај прозор и не викне: устај господару требаш ми! тај Црногорац не вриједи ни онога гроша“. — Кад владалац пред двеста нас, такве речи говори и по њима се заиста и управља, онда у тој земљи може бити довољно сигурности и гаранције, за сваку личност и за свачије имање. Књаз Никола кад путује, па види да мала деца од седам осам година, трче низ брдо

к њему да га виде и поздраве, заустави коња и с њима се разговара.

Сваки Црногорац, осим јединога митрополита, кад изађе пред књаза, пољуби га у руку. Странцима изгледа да је то старинеки обичај, и да је у данашњем времену знак сувишне потчињености. Али у Црној Гори то има значај патријархалности и као неке синовље оданости. Кад неком Црногорцу књаз не би дао руке, он би ожалостио трчао главарима и питао: „шта сам погријесио? што је господар једак на мене? кад сам му приступио, не даде ми руке.“ — За времена старих српских владалаца тај је обичај свагда постојао. У народним песмама често се спомиње: „капу скида у руку цјелива“. Поред тога, у Црној Гори до скоро су место књажева владали црквени људи, епископи, владике, које обично свако љуби у руку. Владике из куће Петровића управљали су Црном Гором пуних 155 година. У осталом тај обичај ни у данашњим просвећеним државама није реткост. Кад краљеви и цареви коме дозволе, да им руку пољуби, то је знак особите наклоности и пријатељства. Онај што владаоцу пољуби руку, не понижава се тиме, него узвишава се. Тако суверенски кругови мисле. Пред француско-немачки рат Бисмарк је пољубио у руку руског цара Александра пред мноштвом света, кад је цар из Емса полазио у Петроград. — За времена књаза Данила слушао сам да Црногорци у разговору рекну: „у Црној Гори само једна рука влада, и само се једна рука цјелива. Двије

стотине година љубимо Петровића руку, и нигда другу нећемо“. — Сада многи од млађих Црногораца, маши се руци и где коме старијем војводи. Иначе при растанку или састанку, сви се, без разлике старешинства, целивају у образ. Млађи Црногорци љубе своје племенске главаре у прси, или у раме, а они њих у чело или у образ.

У Црној Гори данас је слога велика. Они се међ собом братски саветују и слушају. Ништа им се неумесно не заповеда, па за то никаква заповест не налази отпора. У осталом, нико им и не досађује са каквим прописима и наредбама. Да нема рата, могао би сваки читав свој живот провести, а да не осети тешке дужности према својој држави. Недају солдата, немају царине, немају полиције, не плаћају прирезе, не знају шта су то таксе. Кад је рат, сви иду на војску; нико неће остати дома.

И ја сам био неколико недеља на војсци с Црногорцима. Књаз је желио и позвао ме да га пратим: колико могу, и докле могу. Дао ми је из своје коњушнице коња на послугу; и цело време што сам у логору провео, био сам измеђ оних, што су свагда с њиме ручавали и вечеравали. Са великом захвалношћу сећаћу се оне особите пажње, што је књаз свуда и свагда према мени имао. Како на Цетињу тако и у логору, сваком приликом заиста сматрао ме, као што говораше, као свога сродника, као рођака из своје куће. Сваки дан звао ме и зове на разговор. Кад сам био болестан, походио ме у локанди. На свечаним да-

нима, кад су се год велики ручкови или вечере давале, стављао ме је често првога до себе. Ово неколико кратких речи био сам дужан из благодарности споменути.

На војсци је живот врло мучан; да сам га пре познавао, може бити не бих ни једну ратну песму написао. Нигде немате мира ни спокојства. Не знате шта носи дан, шта носи ноћ. Кад се спремате да легнете да спавате, треба да сте спремни истог минута сести на коња и поћи даље. Кад видите да се ручак поставља, нисте сигурни да ћете тога дана комадић хлеба изести. Свагда сте као на морској лађи кад се ветрови укрсте и мењају. Често провео сам ноћ на голим, рапавим стенама, држећи коња за узду. Имали смо и неколико шатора, али они су врло ниски и под њима беше несносна врућина. Од спаваћих хаљина ништа нисам имао са собом; нигде ни сена нисмо могли добити да простиремо. Кашто гужвао сам новине и метао пода се, да ми буде мекше. Стилман, коресподент енглеских новина, давао ми је своје велике новине „Тајмс“ да их простирем. Он је имао од уредништва тих новина двадесет хиљада динара годишње плате, и осим тога сав трошак што потроши. И ја сам дописивао бесплатно у неке листове, а особито у руске новине „Новоје Времја“; желио сам да црногорско оружје блиста на далеко, онако како је заиста сјајно. — Дању немате нигде ладовине, ноћу немате нигде крова; често ни воде довољно нисмо имали. Једно после подне, кад сам

легао да се мало одморим и спавам, наслонио сам главу на голу стену, кад ето ти Новице Церовића, носи са обе руке велики камен, заценоу се од смеја и виче ми: „узми овај камен под главу, мекши је“. — Новица је од мене пуних осамнаест година старији (рођен је 1808. год), али лакше је могао сносити све ратне незгоде. Он се увек шали; шта год говори све је сама оштра досетљивост. Оних дана два му се сина ранише, али он је то, премда је врло нежног срца, филозофски примио. У свему је добар и незлобив као дете. Свак поштује га; књаз га не зове друкче него: бане. Непрестано пуши на кратак, трешњев чибук. Радо прича; свака му је реч занимљива. По кад кад у логору провео сам с њиме целу ноћ у разговору. Новко (тако га сви Црногорци зову), познат је јунак, али често ће рећи: свакој земљи, осем јунаштва, још много којешта треба. Кад Сулејман паша беше наумио, да с војском прође кроз Белопавлиће, ватрени Црногорци говорили су: да се сви прикупе, и да на црногорској граници сви јуначки изгину. „Тако, тако! — рече им Новица, — то Турци и хоће, да ви сви изгинете“. — У једном разговору, у ком се само јунаштво преузносило, рече Новица: „да нас је мање јунака, а више мудрака, и на Косову боље би прошли!“ — Подобно томе, и Марко Миљанов једном приликом рече: „мудром јунак коња води.“ — Црногорци држе да се Косово поље не зове од птице коса, него отуда што су се на том пољу, од памтивека свагда војске косиле. Мо-

гуће, да се то поље пре видовданске битке друкчије звало, и тек после, кад су се две силне војске искосиле, прозвали су га Срби Косовом. — Црногорци не говоре много о Краљевићу Марку. Он им није тако мио као Милош Обилић. „Марко је дворио и служио туђега цара; па макар то било десет дана“, говоре они.

Једно вече заноћимо на врло опасном месту; два топа и оно војске што је било, опреми књаз са Машом Врбицом у помоћ Петру Вукотићу. Није остало код књаза више од двадесет момака који би се могли борити; а на нас друге, којих је још око двадесет било, није се могло много рачунати. Да су Турци знали могли су чудо учинити. Ни страже нисмо имали околу. Свак је видео несигурност и опасност, али нико о томе није хтео говорити. Кад се ноћ спусти неко необично ћутање и тишина беше међ нама. „Војводо! — рекох ја Новици Церовићу — мене стра“, — „Бога ми и мене, а не смијем никоме да кажем“. Одговори Новица. Но ипак наслонисмо се на оно камење, а уморни као нигда, слатко заспамо; само су перјаници остали будни.

Најтеже ми је на војсци било, што се нигда није знало, колико ћемо времена на ком месту остати. Неколико дана, нарочито кад смо пошли пред Сулејман пашу, нисам скидао чизме с ногу нити сам се распасивао; (носио сам црногорске хаљине и силај, што је за онога који није навикао, врло неугодно, особито кад су летње врућине). — Кад кад,

у пола мрачне ноћи, чујемо књажев глас: „коње! коње!“ — И онда за два минута треба сви да смо на коњима. Та ми је реч свагда тежа била, него тврдо камење на коме сам спавао. Ретко би ко веровао да могу људи пешке проћи онуда, куда смо ми по кашто с коњима пролазили. Саме литице и велике стене, тако да коњ често не може да корачи, него пропне се као коза па скочи са стене на стену. Право причају, да бог, кад је створио овај свет, упртио је врећу пуну камења па ишао те растурао по свој земљи; кад је дошао у Црну Гору, врећа се процерала и ту највише камења пало. Свуда крш од камења и од каменитих брда. Црногорци место речи: камен, свагда кажу: крш. И драго камење не зову друкче него: крш. Често ћете чути да кажу: има у прстену два дијаманска крша.

Један пут изашли смо сви, који смо имали коње, далеко у поље, да одмамимо пажњу Турака на ону страну. Ту смо сишли с коња и стојали. Ја сам се загледао у поље како се бију и пушке пуцају, и докле наши топови добацују. На један пут чујем ону електричну реч: „коње!“ — Док сам се ја окренуо, сви су били на коњма, и у галопу заједно са великим барјаком окренули брду. Мој мирни и гладни вранац, ког сам био мало пустио да чупка траву, окрете и поче трчати преко поља управо међ Турке; а ја сам самцит оста у широком пољу. Сердар Сава Пламенац, случајно се обазрео, и кад је то видео, врати се у трку, сјаша, даде ми свога коња и повика:

„Јаши па иди! ја ћу пјешке издријет —“. Ја тако одмах и учиним. Мало за тим сердар је ухватио вранца, који се не далеко беше уставио да пасе.

Нико не може издржати ратне невоље тако као Црногорци. Дању и ноћу у непрестаном су трчању и послу. Све незгоде и тешкоће књаз је с њима делио; и он је често на тврдим стенама спавао, и сув хлеб јео. Војска је свагда била весела и у добром реду. Ни једнога болесника нисам видио. — Старим Црногорцима није било по Ћуди, што се књаз излаже опасностима, и што се лично упушта у битке; но кад су видели да он нерадо чује да му се о томе говори, нису му хтели више спомињати. Они знају све главније догађаје из историје. Чудио сам се с каквим разлозима један старац осуђује Душана, Вукашина и Лазара, што су лично ишли собом на војску. Са свршетком њиховога живота, свршила се и држава. Ко зна како би било, да су они друкчије радили. У војсци, једна сабља више или мање, не чини много.

Поред свих незгода по логору, ипак врло сам задовољан што сам видио како Црногорци војују. — После рата, а и пређе, одређиване су награде и одличија. Давани су ордени, медаље, ратне споменице, освојене куће и земље. Нису ни мене заборавили; у више прилика нудили су ми те дарове, а по врх свега министареко место у просвети. Ја нисам хтео ништа. На сваку ту понуду ја сам се прихватио за капу и одговорио: благодарим. Остављао сам нека

се то даје пречима, потребнијима. Да сам ма шта примио, не бих могао о њима овако отворено и безазорно писати. И мени и њима свагда би пред очима трептио тај дар и поклон; и мени и њима чинило би се да пишем не за љубав, него за награду. Овако остаће међ нама лепши спомен.

Пријатељство, велико пријатељство, с којим ме је свагда предусретао владика Раде, књаз Данило, књаз Никола и сваки Црногорац; то је моје највеће одличије, мој најлепши орден и најбогатија награда; то је мој најмилији спомен, што ћу из Црне Горе са собом понети, и, у Црној Гори за собом оставити.

Завршујем али не свршујем причање о Црногорцима; само затварам моју путничку књигу, у којој сам о њима писао. Полазим на даље путовање, полазим у туђе земље, кроз које ћу ћутећи проћи, о којима нећу вам ништа писати.

